

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

БЕЗПАЛЬКО БОГДАН БОГДАНОВИЧ

УДК 32.019.51«1932/1941»:373.3/.5.091.2(477.41)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА У ШКОЛАХ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНОЇ
ОСВІТИ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1932–1941 РР.)**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Дисертація подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Богдан Безпалько

Науковий керівник: Салата Оксана Олексіївна, доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти, професор
кафедри всесвітньої історії

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Безпалько Б. Б. Радянська пропаганда у школах середньої загальної освіти Київської області (1932–1941 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2024.

Основним завданням радянської влади в перші два десятиліття її існування було зміцнення власних позицій на місцях та виховання «ідеологічно правильного» покоління. У цьому процесі вагома роль відводилася системі освіти. Вона виявилась одним із ключових елементів досягнення мети. Більшовики розуміли, що без виховання «свідомого» покоління, яке стане носієм необхідного їм світогляду, побудувати комуністичну державу буде неможливо. Тому, усі рівні освіти наповнювались ідеологічно-пропагандистським змістом. Особливо це стосувалося середньої загальної освіти, адже період шкільного життя завжди був одним з найважливіших етапів формування основних світоглядних принципів людини. Саме від позиції вчителів та ідеологічного компоненту навчально-виховного процесу залежало чи зможе влада виховати «нове покоління», яке стане фундаментом для розбудови Радянського Союзу.

За допомогою шкільної освіти влада прагнула нав'язати учням лояльність до СРСР як «справжньої» батьківщини. Вона хотіла виховати в школярів почуття радянського патріотизму, що забезпечило б формування цілого покоління громадян, здатних без жодних вагань віддати власне життя заради «своєї» країни. При цьому, формування уявлень про радянську державу та світ мало відбуватися у системі таких категорій як «свій» – «чужий». Одним із важливих завдань було конструювання саме образу «ворога». Реалізація вищезазначених ідеологічно-пропагандистських цілей

була б не можливою без застосування різноманітних методів та засобів. Такий широкий спектр питань й зумовлює необхідність їх детального вивчення.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне дослідження радянської пропаганди в закладах середньої загальної освіти за матеріалами Київської області (1932–1941 рр.). Відображено процес структуризації Народного комісаріату освіти та його роль у здійсненні радянської пропаганди. Адже саме він відповідав за сферу навчання в Радянській Україні та регулював її ідеологічний аспект. Зважаючи на це, дослідження його структурних елементів, на які покладалась поширення радянської ідеології, було одним із ключових завдань зазначеної роботи.

Виокремлено основні інструменти, за допомогою яких комуністична влада здійснювала радянську пропаганду в школі. У зазначеному контексті важливу роль відігравав педагогічний колектив. Вчителі були зобов'язані організовувати виховні години, збори батьків, вечори художньої самодіяльності, екскурсії, тематичні уроки, під час яких насаджувалися ідеї атеїзму та радянського патріотизму. Педагоги київських шкіл брали активну участь в роботі гуртків, зокрема, проводячи там антирелігійну пропаганду. Також до зазначених інструментів було зараховано позакласну та позашкільну діяльність. До першої групи відносилась гурткова діяльність, відзначення ювілеїв видатних діячів, впровадження нових свят та організація «кутків безвірника». У другу групу було віднесено: залучення школярів до весняних кампаній польових засівів, колективне відвідування театрів та екскурсій, ідеологічна робота з батьками школярів.

Розкрито питання конструювання образу «ворога» в шкільних підручниках. Відповідно до їхнього змісту було виокремлено дві основні групи. Першу представляли «класові вороги»: капіталісти, поміщики, буржуазія, «попи» та «куркулі». Другу – політичні: «петлюрівці» та «фашисти». Окрім цього, визначено, що формування образу «ворога» у шкільних підручниках відбувалось за допомогою таких методів як:

«демонізація»; поділ світу на чорне й біле за принципом «свої та чужі»; використання багатозначних епітетів, ярликів («куркуль», «сектанти», «попівщина»); конструювання опозиційного штампу «щасливе життя» в СРСР на противагу «нещасне життя на Заході».

У роботі відзначено, що одним із основних інформаційних каналів поширення радянської пропаганди у школах серед педагогічного та учнівського колективу були друковані періодичні видання, серед яких найбільш вагому роль відігравали: методичний журнал для вчителів «Радянська освіта», художній для учнів «Піонерія» і пізнавальний для гурткової роботи «Знання та праця». Лейтмотивом зазначених видань був процес формування лояльного ставлення учнів до Радянського Союзу як своєї «справжньої» батьківщини. Для консолідації суспільства активно вибудовувався образ «ворога», на боротьбу з яким закликали усіх громадян СРСР. Щоб підсилити почуття «радянського патріотизму» у журналах подавалася інформація про «щасливе життя «країни Рад»», дякувати за яке необхідно було перш за все секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та комуністичній партії. У кінцевому підсумку автором було виділено п'ять основних напрямків радянської пропаганди.

Наукова новизна полягає у наступному:

Вперше:

- на основі матеріалів Київської області виконано комплексне дослідження радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти у 1932–1941 рр.

Уточнено:

- процес інституціалізації та структуризації Народного комісаріату освіти УСРР та його відділів, які відповідали за реалізацію радянської ідеологічно-пропагандистської політики на обласному, районному, міському та сільському рівнях;

- на прикладі шкіл Київської області уточнено роль вчителя в системі радянської пропаганди, образ якого конструювався відповідно до комуністичних уявлень про ідеального педагога.

- основні напрямки радянської пропаганди в шкільній освіті: формування образу Радянського Союзу як «власної батьківщини»; антирелігійна пропаганда; конструювання образу «ворога»; формування образу «щасливого життя» та почуття вдячності комуністичній владі; пропагування ідей мілітаризму під час навчання.

Практичне значення. Результати дослідження, його висновки та узагальнення можуть слугувати подальшому вивченню питання радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти у період 1930-х рр. Вони можуть бути використані під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, тематика яких є дотичною до питання ідеологічної політики радянської влади в галузі шкільної освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський погляд на інструменти та засоби радянської пропаганди у закладах загальної середньої освіти Київської області (1932–1941 рр.). Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним та практичним внеском у розвиток історичної науки.

Ключові слова: радянська пропаганда; ідеологія; комунізм; «радянська людина»; освіта, шкільна освіта; навчально-виховний процес; вчителі; учні; підручники; шкільні журнали; радянська влада; тоталітарний режим; Київська область; УСРР/УРСР.

Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Bezpalko B. Enemy image creation in textbooks of history of the USSR during the 1930-s: on the example of “the brief course of history of the USSR” of A. Schestakov. *Skhid*. 2021. No. 2 (3). P. 27–12.

2. Bezpalko B., Khokhlov D. The vision of regional history in the Soviet textbooks of the socio-humanitarian block in 1920–1930. *Skhid*. Kyiv: 2023. Vol. 5 No. 1. P. 23–28.

3. Безпалько Б. Формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках гуманітарного блоку (1930-ті рр.): за матеріалами київських видань. *Київські історичні студії*. 2023. №2 (17). С. 120–126.

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

4. Безпалько Б. Питання націоналізму в шкільній пропаганді Радянської України (1920–1930 рр.). *Slovane: nacionalismus a narodni stereotypy*. Прага, 2023. С. 41–55.

ANNOTATION

Bezpalko B. B. Soviet propaganda in schools of secondary general education in the Kyiv region (1932–1941). – On the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 “History and Archeology.” – Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2024.

The main task of the Soviet government in the first two decades of its existence was to strengthen its positions on the ground and to educate a new Soviet generation. In this process, much attention was paid to education process. It turned out to be one of the key elements in achieving this goal. The Bolsheviks realized that it would be impossible to build a communist state without raising a “conscious” generation that would carry the worldview they needed. Therefore, all levels of education were filled with ideological and propaganda content. This was especially true for general secondary education, since the period of school life has always been one of the most important stages in the formation of a person's basic worldview. It was the position of teachers and the ideological component of the educational process that determined whether the authorities would be able to raise a “new generation” that would become the foundation for the existence of the Soviet Union.

Through education in schools, the authorities sought to impose loyalty to the USSR as the “true” homeland on students. It wanted to instil in students a sense of Soviet patriotism that would ensure the formation of a whole generation of citizens capable of giving their own lives for the sake of the Soviet state without any hesitation. At the same time, the main goal of formation the ideas about the Soviet state and the world was to divide everything by a system: “friend” and “enemy”. Therefore, constructing the image of the “enemy” was an important task. The realization of the above ideological and propaganda goals would not have been possible without the use of a wide range of methods and means. This wide range of issues necessitates a detailed study of them.

It is worth noting that despite the considerable interest of scholars in the issue of Soviet propaganda, the chosen research topic remains poorly discovered. Most researchers examine the education system itself, its organizational structure, the educational process, and certain ideological aspects. To date, there is no comprehensive work that would outline in detail the methods and means of Soviet propaganda in schools in the 1930s, which determines the scientific novelty of the work.

Regarding the dissertation work, it is worth noting that it involved a complex study of Soviet propaganda in secondary education institutions based on materials from the Kyiv region (1932–1941). In this context, the author depicted the process of structuring the People's Commissariat of Education and its role in implementing Soviet propaganda.

Indeed, he was responsible for the sphere of education in Soviet Ukraine and regulated its ideological aspect. Given this, researching its structural elements, which were essential for the realization of Soviet propaganda, was one of the key tasks of the mentioned work.

Additionally, in this dissertation research, the author identified the main instruments through which the communist authorities conducted Soviet propaganda in schools. In this context, the pedagogical collective played a significant role. Teachers were required to organize educational hours, parent meetings, amateur evenings, excursions, and thematic lessons promoting atheism ideas and Soviet patriotism. Teachers from Kyiv schools actively participated in club activities, including promoting anti-religious policies, which were an integral component of Soviet propaganda.

Furthermore, extracurricular activities were also considered as instruments of Soviet propaganda. This included club activities, celebrating the anniversaries of prominent figures, introducing new holidays, and organizing “atheist corners”. Another aspect involved engaging students in spring planting campaigns, theater visits, excursions, and ideological work with parents.

Moreover, in his work the author addressed the construction of the “enemy” image in school textbooks. Two main groups were identified in the books: “class enemies” such as capitalists, landlords, bourgeoisie, “priests”, and “kulaks”; and political enemies like “Petliurites” and “fascists”. Besides, there was defined an “enemy” image in school textbooks utilized methods such as demonization, dividing the world into black and white based on the principle of “us versus them”, using ambiguous epithets and labels like (“kurkul”, “popivschina”, “sectarians”) and constructing an illusion of a “happy life” in the USSR as opposed to the “unhappy West”.

The dissertation highlighted that one of the main channels for spreading Soviet propaganda in schools among the pedagogical and student community was through printed periodicals. Among these, the most significant role was played by: the methodological journal for teachers – “Soviet Education”, the artistic journal for students – “Pioneer”, and for club activities – “Knowledge and Labor”. The recurring theme of these publications was the process of fostering loyalty among students to the Soviet Union as their “true” homeland. To consolidate society, the image of the “enemy” was actively formed, against which all citizens of the USSR were called to fight. To strengthen the feeling of “Soviet patriotism” in the magazines, information was provided about the “happy” life of the “Soviet country”, for which gratitude was primarily expressed to the General Secretary J. Stalin and the Communist Party. Consequently, the author identified five main directions of Soviet propaganda.

The scientific novelty is as follows:

For the first time:

- based on the materials of the Kyiv region, a comprehensive study of Soviet propaganda in general secondary education institutions in 1932–1941 was carried out;

Specified:

- the process of institutionalization and structuring of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR and its departments responsible

for implementing Soviet ideological and propaganda policy at the regional, district, city, and village levels

- the role of the teacher in the system of Soviet propaganda, whose image was constructed in accordance with communist ideas about the ideal teacher, was clarified on the example of schools in the Kyiv region.

- five main areas of Soviet propaganda in school education are identified: the formation of the image of the Soviet Union as “one's own homeland”; anti-religious propaganda; the construction of the image of the “enemy”; the formation of the image of a “happy life” and a sense of gratitude to the communist government; and the promotion of ideas of militarism during education.

Practical significance. The results of the study, its conclusions and generalizations can serve to further study the issue of Soviet propaganda in general secondary education in the 1930s. They can be used in the preparation and writing of monographs, articles, textbooks, the topics of which are related to the issue of the propaganda policy of the Soviet government in the field of school education.

Personal contribution of the applicant. The dissertation is an independently performed research, which presents the author's view on the tools and means of Soviet propaganda in general secondary education institutions of the Kyiv region (1932–1941). The scientific results of the dissertation belong to the author personally and are his theoretical and practical contribution to the development of historical science.

Keywords: Soviet propaganda; ideology; communism; “Soviet person”; education, school education; educational process; teachers; students; textbooks; school magazines; Soviet government; totalitarian regime; Kyiv region; Ukrainian SSR/USSR.

The scientific articles published in scientific journals listed as of the publication date that are included to the list of scientific professional publications of Ukraine

1. Bezpalko B. Enemy image creation in textbooks of history of the USSR during the 1930-s: on the example of “the brief course of history of the USSR” of A. Schestakov. *Skhid*. 2021. No. 2 (3). P. 27–12.

2. Bezpalko B., Khokhlov D. The vision of regional history in the Soviet textbooks of the socio-humanitarian block in 1920–1930. *Skhid*. 2023. Vol. 5 No. 1. P. 23–28.

3. Bezpalko B. Formation of the Image of the “Enemy” in Soviet School Textbooks of the Humanitarian section (1930s): Based on the Materials of Kyiv Editions. *Kyiv Historical Studies*. 2023. No. 2 (17). P. 120–126.

Publications that additionally highlight the results of the dissertation

4. Bezpalko B. The Issue of Nationalism in the School Propaganda of Soviet Ukraine (1920–1930). *Slovane: nacionalismus a narodni stereotypy*. Prague, 2023. P. 41–55.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Історіографія.....	19
1.2. Джерельна база.....	37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	48
РОЗДІЛ 2. ОРГАНИ ВЛАДИ, ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ПРОПАГАНДУ ТА ЇЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	60
2.1. Органи влади, відповідальні за пропаганду у закладах середньої освіти.....	60
2.2. Нормативно-правове забезпечення радянської пропаганди у школах.....	80
РОЗДІЛ 3. ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОПАГАНДИ У ШКОЛАХ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	99
3.1. Вчитель у системі радянської пропаганди.....	99
3.2. Позакласна та позашкільна робота як інструменти пропаганди.....	126
РОЗДІЛ 4. ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ У ШКОЛАХ.....	148
4.1. Змістове наповнення шкільних підручників та їх пропагандистський компонент.....	147
4.2. Періодичні видання та їх ідеологічне наповнення.....	168
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	196
ДОДАТКИ.....	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Виконком – Виконавчий комітет.

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ДАКО – Державний архів Київської області.

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України.

Нарком – Народний комісар.

НКО / Наркомос – Народний комісаріат освіти.

райВНО – Районний відділ народної освіти.

РНК – Рада народних комісарів.

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.

СВБ – Союз воявничих безбожників (безвірників).

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919–1937).

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1937–1991).

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюдної комуністичної партії (більшовиків).

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ВСТУП

Обґрунтування теми дослідження. Основним завданням радянської влади в перші два десятиліття її існування було зміцнення власних позицій на місцях та виховання нового радянського покоління. У цьому процесі вагома роль відводилася системі освіти. Вона виявилась одним із ключових елементів досягнення мети. Більшовики розуміли, що без виховання «свідомого» покоління, яке стане носієм необхідного їм світогляду, побудувати комуністичну державу буде неможливо. Тому, усі рівні освіти наповнювались ідеологічно-пропагандистським змістом. Особливо це стосувалося загальної середньої освіти, адже період шкільного життя завжди був одним із найважливіших етапів формування основних світоглядних принципів людини. Саме від позиції вчителів та ідеологічного компоненту навчально-виховного процесу залежало чи зможе влада виховати «нове покоління», яке стане фундаментом для розбудови Радянського Союзу.

За допомогою шкільної освіти влада прагнула нав'язати учням лояльність до СРСР як «справжньої» батьківщини. Вона бажала виховати в школярів почуття радянського патріотизму, що, зі свого боку, забезпечило б формування цілого покоління громадян, здатних без жодних вагань віддати власне життя заради «своєї вітчизни». При цьому, формування уявлень про їхню державу та світ мало відбуватися у системі таких категорій як «свій» – «чужий». Одним із важливих завдань було конструювання саме образу «ворога». Реалізація вищезазначених ідеологічно-пропагандистських цілей була б не можливою без застосування різноманітних методів та засобів. Такий широкий спектр питань й зумовлює необхідність їх детального вивчення. Таким чином, дослідження радянської пропаганди в школах середньої загальної освіти на прикладі Київської області дозволить з'ясувати її ключову роль серед інших чинників, які привели до утвердження комуністичної влади на території українських земель.

Зв'язок із науковими планами та програмами. Робота виконана в межах науково-дослідної проблеми кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка «Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на теренах України» (Реєстраційний номер: 0122U202037) (12.22–12.27 роки). Тема дисертації «Радянська пропаганда у школах середньої загальної та професійної освіти Київської області (1932–1939 рр.)» була затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №11 від 17 грудня 2020 р.). 28 вересня 2023 р. (протокол №8) її було уточнено у наступному формулюванні: «Радянська пропаганда у школах середньої загальної освіти Київської області (1932–1941 рр.)».

Об'єктом дослідження є радянська пропаганда в УСРР/УРСР у 1932–1941 рр.

Предметом дослідження є методи та засоби комуністичної пропаганди радянської влади в закладах загальної середньої освіти Київської області у 1932–1941 рр.

Метою дослідження є визначення основних засад та напрямків пропагандистської політики радянської влади у закладах загальної середньої освіти за матеріалами Київської області у 1932–1941 рр.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- аналіз стану розробки наукової теми та джерельної бази дослідження;
- визначення основних органів влади, відповідальних за реалізацію пропагандистської політики у шкільній освіті;
- висвітлення нормативно-правової бази пропагандистської політики у школах;
- розкриття ролі вчителя у системі радянської пропаганди;
- визначення основних форм позакласної та позашкільної діяльності як інструментів здійснення пропаганди;
- аналіз змістового наповнення підручників та журналів як основних друкованих засобів радянської пропаганди у системі шкільної освіти;

- виокремлення провідних тематичних напрямків радянської пропаганди у шкільній освіті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1932–1941 р. Нижня межа зумовлена ідеологічними змінами в культурно-освітній сфері: початком офіційного згортання політики «українізації» (відповідно постанові ЦК ВКП(б) та РНК №121 від 14 грудня 1932 р.); посиленням партійного ідеологічного контролю за системою шкільної освіти; усуненням з посади М. Скрипника; значне обмеження самостійності НКО УСРР. Верхня межа дослідження визначена початком німецько-радянської війни у 1941 р., яка призвела до окупації УРСР та тимчасової ліквідації на її території радянської освітньої системи.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Київської області, утвореної в 1932 р. (з урахуванням змін адміністративних кордонів), яка виступає прикладом здійснення радянської шкільної пропаганди на території інших областей УСРР/УРСР.

Методологія дослідження включає широкий спектр різноманітних принципів та методів дослідження. Серед принципів слід відзначити такі: об'єктивності, науковості, історизму, системності та комплексності. Специфіка роботи зумовлена використанням спеціальних історичних методів, таких як: проблемно-хронологічний, проблемно-історичний та методу критичного аналізу джерел. Важливо відзначити й загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Наукова новизна полягає у наступному:

Вперше:

- на основі матеріалів Київської області здійснено комплексне дослідження радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти у 1932–1941 рр.

Уточнено:

- процес інституалізації та структуризації Народного комісаріату освіти УСРР та його відділів, які відповідали за реалізацію радянської ідеологічно-

пропагандистської політики на обласному, районному, міському та сільському рівнях;

- на прикладі шкіл Київської області уточнено роль вчителя в системі радянської пропаганди, образ якого конструювався відповідно до комуністичних уявлень про ідеального педагога;

- основні напрямки радянської пропаганди в шкільній освіті: формування образу Радянського Союзу як «власної батьківщини»; антирелігійна пропаганда; конструювання образу «ворога»; формування образу «щасливого життя» та почуття вдячності комуністичній владі; пропагування ідей мілітаризму під час навчання.

Практичне значення. Результати дослідження, його висновки та узагальнення можуть слугувати подальшому вивченню питання радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти у період 1930-х рр. Вони можуть бути використані під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, тематика яких є дотичною до питання ідеологічної політики радянської влади в галузі шкільної освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський погляд на методи та засоби радянської пропаганди у закладах загальної середньої освіти Київської області (1932–1941 рр.). Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним та практичним внеском у розвиток історичної науки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи та висновки було апробовано на наукових конференціях:

– *міжнародних*: XVI міжнародна конференція молодих славістів (Прага, 1 грудня 2022 р.); Міжнародна наукова конференція «Przekaz kulturowy, językowy, literacki, publicystyczny, obrazowy wobec rzeczywistości wojny w Ukrainie» (Люблін, 25–26 травня 2023 р.); XVII міжнародна наукова конференція молодих славістів «Phenomenon of second-classness and marginality in the Slavic. Area» (Прага, 8 грудня 2023 р.);

– *всеукраїнських*: X Всеукраїнська наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: освітні традиції в історії міста» (Київ, 26 травня 2021 р.); X Всеукраїнська науково-практична конференція для молоді з міжнародною участю «Українська минувшина. Шлях до незалежності: досвід, проблеми, перспективи» (Київ, 27 квітня 2021 р.); VI Всеукраїнська наукова конференція «Історик та історична наука у системі соціогуманітарного знання та взаємодії із суспільством» (Київ, 24 вересня 2021 р.); VII Всеукраїнська наукова конференція «Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні: теоретико-методологічні, джерелознавчі та дидактичні аспекти» (Київ, 23 вересня 2022 р.); XI Всеукраїнська науково-практична конференція для молоді за міжнародною участю «Українська минувшина. Війни за ідентичність та незалежність» (Київ, 20 квітня 2023 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.)» (Київ, 11 травня 2023 р.); XII Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: місто під час війни» (Київ, 25 травня 2023 р.).

Публікації. Основні здобутки та ключові положення дисертації відображено у 4 наукових публікаціях, із них 3 – одноосібні, 1 – у співавторстві: 3 статті (1 у співавторстві) у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 1 публікація, у якій додатково висвітлено результати дисертації.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій, переліку скорочень та умовних позначень, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (170 позицій джерел, 84 позицій літератури, з-поміж яких – 17 іноземними мовами), 14 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок, із них основного тексту 197 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Тематика реалізації радянської пропаганди у закладах шкільної освіти УСРР/УРСР залишається на сьогодні актуальною. Зважаючи на це, ми класифікували історіографію дослідження за проблемно-хронологічним принципом, виділивши наступні категорії наукових робіт: праці, які розкривали освітній процес в УСРР/УРСР протягом 1930-х рр.; роботи, що стосуються радянської ідеологічної політики у школах середньої загальної освіти; дослідження, які безпосередньо розкривають питання здійснення радянської пропаганди в школах середньої освіти Київської області у 1932–1941 рр.

Аналізуючи першу групу теоретичних праць, які розкривали освітній процес в Радянській Україні протягом 1930-х рр., необхідно розпочати з праць радянської доби. Незважаючи на їх ідеологічну складову, вони містять важливий матеріал, який розкриває загальні тенденції розвитку тогочасної освіти. Також слід відзначити, що ті методи та засоби, які використовувалися у школах з метою впливу на свідомість учнів, розглядалися радянськими дослідниками не як інструмент політичної пропаганди, а як необхідний компонент навчально-виховного процесу.

Так, у 1942 р. вийшла робота «Двадцять п'ять років історичної науки в СРСР» авторами якої були В. Волгіна, Є. Тарле, А. Панкратова. Критикуючи радянську школу 1920-х років, вони відзначали зміни, які настали у наступному десятилітті. Дослідники наголошували на тому, що позитивні

зміни, що відбулися у 1930-х рр. в сфері науки та навчання, були можливі лише завдяки секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну¹.

Подібні позиції відстоювали М. Константинов та Є. Мединський, котрі в 1948 р. опублікували узагальнюювальну працю по радянській системі шкільного навчання під назвою «Нариси з історії радянської школи РСФСР за 30 років». Характеризуючи 1930-ті роки, автори підкреслювали важливість школи в процесі виховання радянського патріотизму, що на їхню думку було абсолютно відсутнім у попереднє десятиліття. З цієї причини вони критикували роль першого заступника «наркома» просвіти М. Покровського, який був звільнений у 1932 р.² Оскільки, попередньо наведені роботи видавались за життя Й. Сталіна, вони чітко дотримувались тодішньої партійної лінії. Хоч автори не могли об'єктивно оцінювати минуле, все ж зміст їхніх робіт розкривав важливість ідеологічного аспекту в системі шкільного навчання.

Навіть після смерті Й. Сталіна радянські дослідники не відступали від концепції критики освіти періоду 1920-х рр., називаючи дії генсека в наступному десятилітті професійними та необхідними для її «порятунку». Зазначену візію реалізовували зокрема Ф. Корольов, Т. Корнійчик та З. Равкін які у 1961 р. опублікували працю під назвою «Нариси з історії радянської школи і педагогіки 1921–1931». Для нашої проблематики зазначена робота є важливою, адже вона торкалася питання програмно-методичної роботи Народного комісаріату освіти. У ній частково була висвітлена структура його підрозділів, проте принцип їх функціонування не розкривався. Окрім цього, у п'ятій главі книги аналізувалась виховна робота шкільної системи і роль вчителів у ній. Та все ж, зазначена робота мала

¹ Двадцать пять лет исторической науки в СССР / под ред. В. Волгина, Е. Тарле, А. Панкратовой. Москва: Изд-во АН СССР, 1942. 288 с.

² Константинов Н., Мединский Е. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. Москва: Гос. учеб. пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1948. 471 с.

загальних характер та описувала насамперед формування шкільної системи Радянської України 1920–1930-х рр.³.

Того ж року був опублікований «Нарис розвитку шкільної історичної освіти в СРСР». Автор монографії Л. Бущик комплексно розкрив процес викладання історії в системі шкільної освіти, зокрема протягом 1930-х рр. Він обґрунтовував важливість становлення дисципліни «історія» з точки зору ідеологічного впливу на школярів. У відповідності із тогочасними ідеологічними настановами Л. Бущик оцінював відновлення зазначеного уроку як позитивну подію, яка, на його думку, мала посилити виховний процес під час навчання⁴. Незважаючи на те, що автор частково розглядав важливість ідеологічного аспекту під час навчання, все ж він не торкався методів та засобів здійснення радянської пропаганди в шкільних закладах.

Після розпаду СРСР та відновлення незалежності України вітчизняні науковці, які могли діяти без огляду на цензуру, неодноразово зверталися до питання функціонування української радянської школи протягом 1930-х рр. Так, структуру Народного комісаріату освіти досліджувала Н. Самандас у кандидатській дисертації «Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.)», яка була опублікована 2001 р. Хоч авторка не брала собі за мету дослідити ідеологічний аспект навчання, все ж її робота була корисною для нас, адже вона частково розкрила формування структурних підрозділів Народного комісаріату освіти. Фактично, Н. Самандас розкрила загальний процес структуризації НКО, проте, вона не ставила перед собою завдання описати функціонування його підрозділів, зокрема в аспекті здійснення радянської пропаганди⁵.

³ Королев Ф., Корнейчик Т., Равкин З. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921–1931. Москва: АПН РСФСР, 1961. 508 с.

⁴ Бущик Л. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1961. 540 с.

⁵ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... кандидатки наук з державного управління: 25.00.05. Київ, 2001. 198 с.

Ще однією узагальнювальною роботою, яка розкривала принципи формування шкільної освіти в УСРР на поч. ХХ ст., була дисертація В. Борисова «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.». Автор не лише аналізував процес структуризації радянської школи, але й визначив особливість її функціонування з точки зору матеріального забезпечення. Також у роботі було розкрито кадрову політику Народного комісаріату освіти та її зв'язок з соціально економічним та політичним життям країни. В. Борисов відзначив негативний вплив класової ідеології на навчально виховну роботу загальноосвітніх закладів в умовах обмеженої демократії 1920-х – початку 1930-х років та пріоритету класових цінностей над загальнолюдськими⁶.

Вагомий внесок у дослідження української радянської школи зробила Л. Березівська. У 2007 р. була видана її робота «Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924)». Зосередивши свою увагу на органі, що відповідав безпосередньо за формування радянської шкільної системи, авторка розглянула її особливості на етапі впровадження реформ, які в 1930-х рр. призвели до уніфікації навчальної діяльності. Особливо цінною є докторська дисертація, яку Л. Березівська захистила у 2009 р. під назвою «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті»⁷. У ній авторка подала аналіз джерельної бази, на основі якої фактично формувалась шкільна система 1920–1930 рр. Звісно, дослідниця у своїй аналітиці не концентрувалась на висвітленні пропагандистського аспекту, проте, її робота була вкрай важливою для нас.

⁶ Борисов В. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2003. 190 с.

⁷ Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 506 с.

Авторка відзначала особливість підпорядкування Народного комісаріату освіти партійним структурам на початку 1930-х рр.⁸

Необхідно також відзначити роботу В. Борисенка та І. Телегуза. Їхня праця «Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії», видана у 2012 р., присвячена особливостям економічного становища освітян зазначеного періоду та їхнім взаємовідносинам із офіційною владою. Автори дослідили роль радянської влади у визначенні змісту підручників та забезпеченні освітніх закладів навчальною літературою. Проте, оминули аналіз самого змісту засобів радянської пропаганди⁹.

До другої групи віднесено ті роботи, в яких йдеться про радянську ідеологічну політику у школах середньої загальної освіти. У радянські часи, автори, які діяли в межах СРСР, не могли реалізовувати власні дослідження у зазначеному контексті. Проте, за його межами українські науковці все ж торкалися теми ідеологічної складової в радянських школах. Однією з них була робота С. Сірополка «Історія освіти в Україні» (1937 р., Львів). У 2001 р. відбулося перевидання книги. Автор провів комплексний аналіз становлення української освітньої системи, особливо відзначивши зусилля радянської влади спрямовані на конструювання «правильної» історії¹⁰.

Г. Ващенко приділив більше уваги формуванню шкільних предметів та їх ідеологічного наповнення у 1920–1930-х рр.. У 1957 р. (Мюнхен) вийшла його робота «Проект системи освіти в Україні». Дослідник зауважив недоліки засудження політики «українізації» у сфері освіти. Він також відзначив вплив влади на процес формування радянської історичної парадигми, яку нав'язували в закладах шкільної освіти¹¹.

⁸ Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. С. 275–304.

⁹ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.

¹⁰ Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. Думка, 2001. 912 с.

¹¹ Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні. Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. 48 с.

Важливою є праця Г. Васьковича, який був професором Українського вільного університету в Мюнхені. Його робота «Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.)» вийшла в 1969 р. У ній автор аналізував роль українських вчителів під час формування радянської шкільної системи 1920-х рр. Окрім цього, він обґрунтував тенденції її розвитку і в наступному десятилітті. Розглядаючи радянську пропаганду як негативне явище, автор підкреслював її результативність, проте, аналізував її здебільшого крізь призму діяльності педагогічного складу¹².

Попри те, що українські науковці, які працювали за межами Радянського Союзу, звертали більшу увагу на ідеологічний аспект під час навчання, аніж їхні колеги в СРСР, вони мали обмежену джерельну базу і не могли розкрити достатньо повно пропагандистський аспект. Лише після 1991 р. ми отримали значну кількість праць, в основі яких перебували різні аспекти зазначеного процесу.

Так, у 2006 р. вийшла стаття І. Невінчаної «Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920–1930-х роках», яка торкалась проблематики інформаційної політики в радянській школі. У роботі авторка висвітлювала місце і вплив шкільної системи освіти на процес формування української модерної нації в умовах Радянської України 1920–1930-х рр. І. Невінчана зазначала, що радянська школа перетворилася на виразника інтересів комуністичної партії, яка насаджувала радянський світогляд¹³.

У тому ж році відбувся захист кандидатської дисертації «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття»¹⁴. Її авторка І. Ніколіна окреслила вплив політичної ситуації в СРСР на освітню сферу Радянської України, особливо в

¹² Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Мюнхен: Український Вільний Університет, 1969. 226 с.

¹³ Невінчана І. Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920–1930-х роках. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 107–111.

¹⁴ Ніколіна І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2007. 261 с.

умовах завершення політики «українізації», що, на думку дослідниці, безпосереднім чином вплинуло на ідеологічний компонент навчання у школі. Зокрема, це привело до посилення політики зросійщення українських школярів внаслідок збільшення кількості годин викладання предметів російською мовою¹⁵.

Необхідно також відзначити статтю О. Сухомлинської «Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції», яка вийшла в 2014 р. У ній авторка презентувала власне бачення структуризації питання радянської педагогіки з точки зору історичного підходу. Вона виокремила чотири основних періоди розвитку педагогіки. Перший охоплював 1920-ті рр. – час, коли більшовики не мали всієї повноти влади в УСРР і як наслідок дозволяли експериментальний підхід в шкільній освіті. О. Сухомлинська відзначила той факт, що тоді на ідеологічному рівні існували можливості для дискусії, що правда, лише в площині радянського нарративу. Зазначеному періоду протиставлявся наступний, який дослідниця виводить з 1933 р. – моменту, який змінив вектор розвитку шкільної системи. На зміну експериментам, відзначала авторка, прийшов час жорсткої уніфікації, де вже немає простору для дискусій. Радянська педагогіка в цей час постає як форма ідеології та класифікується О. Сухомлинською як спрощена й схематично звульгаризована, войовничо-атеїстична, непримиренна до інших точок зору, марксистсько-ленінська, класово-партійна наука, що поціновує себе як «прогресивна» та «передова». Важливим компонентом її розвитку була критика «буржуазних» і «націоналістичних» концепцій освіти і виховання¹⁶.

Цінною є стаття О. Топчія «Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини)». Хоч науковець досліджував інший регіон, проте, сфера його зацікавлень є близькою до теми нашого дослідження та стосується

¹⁵ Ніколіна І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. С. 36–59.

¹⁶ Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. №1. С. 4–24.

антирелігійної пропаганди в школі сільської місцевості. У роботі окреслено умови, за яких педагоги ставали безпосередніми виконавцями політики більшовицького режиму в антирелігійній сфері. Також показано труднощі, з якими вчителі стикалися на шляху реалізації поставлених ідеологічних завдань¹⁷.

У контексті антирелігійної пропаганди необхідно відзначити дисертаційне дослідження Л. Дудки «Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)». Авторка розкриваючи принцип формування та функціонування спілки, відзначила її важливість в аспекті здійснення радянської пропаганди. Також вона зауважила, що антирелігійна пропаганда була одним із основних елементів радянської ідеології, яка насаджувалась, зокрема, під час навчального процесу¹⁸.

Вплив пропаганди на формування радянського суспільства розкрив Ю. Каганов у своїй монографії «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія», яка була опублікована 2019 р. Незважаючи на те, що автор розглядав пізніший період, його робота є цінною для нас, адже вона розкриває основні підходи щодо здійснення радянської пропаганди. Зокрема, автор звернувся до питань ідеологічної роботи в школах УРСР та розглядав її виховний процес¹⁹. У тому ж році вийшла дисертація О. Клименка «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР)», у якій автор, торкаючись проблематики реалізацій радянської пропаганди через періодичні видання, відзначив їхній масовий вплив на суспільну свідомість. Також автор проаналізував техніки, що

¹⁷ Топчій О. Вчителство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини). *Історико-політичні студії*. 2015. № 1. С. 114–121.

¹⁸ Дудка Л. Спілка войовничих безвірників в анти релігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2005. 257 с.

¹⁹ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

застосовувалися радянською владою задля конструювання пам'яті про жовтневі події 1917 року та соціалістичне будівництво в міжвоєнну добу²⁰.

Більш узагальнено радянська пропаганда була розглянута в статті авторства О. Яшан та І. Стадник «Трансформація радянської пропаганди в 1933–1941 рр.», яка вийшла у 2020 р. У ній автори зауважили, що з серпня 1939 р., після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, й до весни 1941 р. відбулася зміна в ідеологічних акцентах радянської пропаганди: розпочалось відверте захоплення гітлерівською Німеччиною. З весни 1941 р. до 22 червня 1941 р. після погіршення відносин між двома державами та водночас через небажання йти на відкритий конфлікт радянська пропаганда знову починає обережно просувати образ нацистської Німеччини як ворога СРСР²¹.

У 2021 р. М. Костів опублікував дисертацію «Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині». Незважаючи на те, що робота стосується іншого регіону, теж стала для нас корисною, адже побіжно торкається проблематики даного дослідження. Так, аналізуючи специфіку функціонування преси на Чернігівщині та її змістового наповнення у контексті пропаганди, М. Костів також окреслив загальні особливості функціонування преси на Київщині. Автор не ставив за мету дослідження радянської пропаганди в школі, проте зробив важливі зауваження щодо її місцевої специфіки. Зокрема, він наголошує, що учні виступали як об'єктами, так й інструментами пропаганди, а тому часто залучалися до просвітницької діяльності більшовиків²².

Також необхідно зазначити й ті дослідження, які висвітлюють питання ідеологічного компоненту у змісті радянських підручників 1930-х рр. Так, у

²⁰ Клименко О. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2019. 250 с.

²¹ Яшан О. Стадник І. Трансформація радянської пропаганди в 1933–1941 рр. *Гуманітарний вісник. ЧДТУ. Серія: Історичні науки*. 2020. Том 32. № 16. С. 139–145.

²² Костів М. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 297 с.

2005 р. І. Невінчана опублікувала статтю «Відображення українського ренесансу в період становлення тоталітаризму в Україні у шкільних підручниках». Авторка зазначила важливість такого роду засобів радянської пропаганди та їх вплив на школярів. Вона розглядала ідеологічну складову матеріалу шкільного підручника, як один із найважливіших інструментів впливу на покоління, що підростає²³.

Важливий внесок у дослідження зазначеного напрямку зробив С. Єсельчик. У його роботі «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» заперечувалась ідея про «сталінізм» як всеохопну та дієву диктатуру, що вирізняє її з-посеред інших доробків такого спрямування. Автор зауважував, що було би спрощенням думати про тогочасні російсько-українські стосунки як однобічний диктат «старшого брата». На його думку, вони насправді становили складну систему контролю, компромісів і конвенцій, до якої активно залучалися тогочасні українські інтелектуали, в тому числі й з освітньої сфери. С. Єсельчик аналізуючи основні підручники 1920–1930-х рр., зокрема А. Шестакова «Коротка історія СРСР», відзначає намагання з боку влади сформувати в учнів почуття патріотизму щодо Радянського Союзу²⁴.

Варто зауважити, що, попри цікавість з боку українських науковців до проблематики використання радянських підручників у контексті здійснення пропаганди, все ж на сьогодні немає роботи яка б комплексно розкрила такий метод пропаганди як формування образів «свій» – «чужий», «ворог» – «друг». Проте, були й ті, хто побіжно висвітлював зазначений аспект у шкільному навчанні.

Так, корисними для нашого дослідження були роботи К. Коротич. У 2009 р. вона опублікувала статтю «Вияви дискурсу влади в українській радянській дитячій пресі 20–30-х років ХХ століття», у якій було окреслено

²³ Невінчана І. Відображення українського ренесансу в період становлення тоталітаризму в Україні у шкільних підручниках. *Вісник Київського славистичного університету*. Київ: КСУ, 2005. № 20. С. 277–287.

²⁴ Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.

основні напрямки інформаційної політики комуністичної влади стосовно радянських дітей. Також, було визначено такі категорії образів як «свій-чужий», «ми-вони», «свідомий-несвідомий». Незважаючи на те, що авторка брала до уваги вікову категорію, яка не входила до середньої школи, все ж її підходи та висновки були важливими для ширшого розуміння теми нашого дослідження²⁵.

Окрім цього, у 2012 р. авторка видала статтю під назвою «Мовні способи дискредитації релігії в радянському дискурсі (за матеріалами української преси 20–30-х років ХХ століття)». У ній К. Коротич виділила й охарактеризувала основні зміни в лінгвальній репрезентації концепту «релігія», проаналізувала характерні мовленнєві засоби та прийоми реалізації стратегії дискредитації релігії²⁶. Також необхідно відзначити ще одну її роботу – «Любов, щастя та страх у тоталітарній мовній картині світу (про функціонування емотивної лексики в українській радянській пресі)», де розкривалися особливості застосування таких термінів як «любов», «щастя» та «страх», що було спричинено ідеологічно зумовленим нав'язуванням колективних емоцій у радянському соціумі²⁷. Хоч авторка побіжно торкалась середньої школи, розглядаючи перш за все мовний компонент ідеологічної політики, все ж вона зробила вагомий внесок у розкриття проблематики радянської пропаганди.

Звертаючись до тематики образу «ворога», необхідно відзначити українського дослідника Я. Калакуру та його роботу 2016 року під назвою «Конструювання образу «ворога» як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди», де автор робить узагальнені висновки щодо

²⁵ Коротич К. Вияви дискурсу влади в українській радянській дитячій пресі 20–30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2009. Вип. ХХ. С. 393–402.

²⁶ Коротич К. Мовні способи дискредитації релігії в радянському дискурсі (на матеріалі української преси 20–30-х років ХХ століття). *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2012. Вип. 66. № 1021. С. 220–225.

²⁷ Коротич К. Любов, щастя та страх у тоталітарній мовній картині світу (про функціонування емотивної лексики в українській радянській пресі). *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 11 (1). С. 16–21.

зазначеного процесу як у сучасній Росії, так і в часи Радянського Союзу²⁸. Схожою за змістом, проте, тематично вужчою, була стаття М. Бистої «Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда», яка вийшла у 2017 р. Авторка розглянула творення образів у контексті радянської шкільної освіти 1930-х років. Вона зокрема звернулася до питання радянської пропаганди та методів її застосування, але виключно щодо образу вчителя у радянській пресі²⁹.

Також були проаналізовані праці, що мали на меті дослідити репресії радянської влади супроти вчителів. Так, стаття І. Невінчаної «Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти», яка була опублікована в 2005 р., розкривала особливості процесу протистояння між інтелігенцією та тоталітарним режимом, зокрема у сфері навчання. Окрім цього, вона відображала ставлення української інтелігенції до розвитку шкільництва протягом 1930-х рр., серед яких були й учителі. Проте, авторка не ставила в центр власних досліджень педагогічний шкільний колектив, розглядаючи його в контексті української інтелігенції. Все ж варто зауважити, що такий підхід дозволив І. Невінчаній звернути увагу на стратегії виживання вчителів в умовах радянського авторитаризму³⁰.

У зазначеному контексті важливою була робота О. Коляструк «Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя», яка була опублікована у 2010 р. Розглядаючи українську інтелігенцію загалом, авторка торкалась проблематики становища українських вчителів, які діяли в умовах радянської дійсності. У своїй монографії О. Коляструк зауважила, що репресії, які влада застосовувала проти української інтелігенції частково

²⁸ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 18. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 179–188.

²⁹ Бистра М. Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 138–144.

³⁰ Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 6. К. НПУ імені М. П. Драгоманова. 2005. Вип. 2. С. 184–191.

змусили інтелігентські кола певною мірою пристосовуватись до авторитарного режиму³¹.

Хронологічно ближчою до проблематики дослідження є колективна монографія «Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя», яка вийшла у 2012 р. У цьому контексті особливу зацікавленість викликає сьомий розділ «Повсякденне життя вчительства», автором якого є Г. Єфіменко. Розглядаючи становище вчителів, автор наголошує на їх важливій ролі у поширенні комуністичних ідей в суспільстві: «Повсякденне життя радянського вчителя від початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати «все й відразу»³².

У 2021 р. відбувся захист кандидатської дисертації М. Бривка «Проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920–1930 рр.)». Фактично вперше у цій дисертації визначено комплекс проблем під час діяльності шкільної та вищої освіти в радянській тоталітарній системі. Для нас є важливим те, що автор у своєму дослідженні розглянув особливості навчально-виховного процесу в освітніх закладах Радянської України у контексті «боротьби з ворогами народу». Окрім цього, М. Бривко висвітлив специфіку політичних переслідувань й репресій щодо освітян³³. Проте, варто відзначити, що тематика дослідження не захоплювала сферу основних засобів та методів радянської пропаганди. Автор не ставив

³¹ Коляструк О. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 362 с.

³² Єфіменко Г. Повсякденне життя вчительства. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя* / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 557.

³³ Бривко М. Проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920–1930 рр.). Дис... доктора філософії (PhD): 011 – освітні, педагогічні науки, спеціалізація – загальна педагогіка та історія педагогіки. Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ. 2021. 252 с.

собі за мету аналіз діяльності вчителів крізь призму ідеологічного впливу на школярів.

Окремо варто наголосити на роботах закордонних фахівців, які також досліджували радянську шкільну пропаганду в Україні. Чи не першою роботою, яка порушила питання ідеологічного компоненту у школах Радянської України, була стаття Гарольда Р. Вайнштайна «Мова і освіта в радянській Україні». Вона була опублікована в 1941 р. Її автор відзначив особливість використання мови як засобу для формування образу «ворога радянській людині»³⁴.

У 2005 р. вийшла робота під назвою «Побудова соціалізму в національному класі: освітня та мовна політика у Радянській Україні, 1923–30 рр.». Її автор, професор університету Індіани Метью Д. Полі, розкривав мовний аспект радянської пропаганди в УРСР. Він підкреслював важливість реформ, які зближували українську мову з російською. Також він зазначав негативне сприйняття владою тих, хто опирався мовній політиці більшовиків³⁵. У іншій своїй роботі «Ламаючи язик: мова, освіта та влада у Радянській Україні 1923–1934 рр.», опублікованій у 2022 р., М. Д. Полі зосередив головну увагу лише на проблематиці мови як важливого елемента інформаційного впливу на учнів протягом 1920–1930-х рр. Автор підкреслював наявність тоді в системі освіти концентрованої пропаганди, яка була спрямована на творення радянського світогляду в учнів УРСР³⁶.

Зазначеному контексту присвячена також робота «Радянська імперія, дитинство та освіта» 2018 р. Її автори, Івета Сілова та Гаріне Паланджян, зосередилися на вивченні радянської пропаганди в освітній сфері. Дослідниці,

³⁴ Weinstein H. «Language and Education in the Soviet Ukraine». *Slavonic Year-Book. American Series*. 1941. №1. 124–148. DOI: <https://doi.org/10.2307/3020255>

³⁵ Pauly M. *Building socialism in the national classroom: education and language policy in Soviet Ukraine, 1920–30*. Indiana University. 2005. 305 с.

³⁶ Pauly M. *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto. University of Toronto Press. 2022. 480 p.

розглядаючи цю тему, побіжно торкалися проблематики творення образу «ворога»³⁷.

Необхідно відзначити й роботу Йоанни Войдон під назвою «Комуністична пропаганда у школі: всесвіт букварів Радянського блоку, 1949–1989 рр.». Авторка, розглядаючи пропаганду в радянській школі, більшою мірою торкалась питання формування образу «ворога». Вона акцентувала увагу на важливості тих матеріалів, які використовують діти під час навчання, зокрема підручників³⁸. Незважаючи на те, що робота стосувалась пізніших хронологічних меж, все ж вона виявилась корисною з огляду на підходи, які застосовувала авторка для опису радянської пропаганди.

Також важливими доробками іноземних дослідників є ті, які мають узагальнювальний характер та сприяли кращому розумінню тогочасних суспільно-політичних процесів. У цьому контексті найперше варто виокремити напрацювання Мервіна Метьюза. На відмінну від своїх колег, які проживали на території СРСР, він не перебував під наглядом державної цензури, завдяки чому мав можливість без перешкод вивчати радянську пропаганду. Його книга 1982 року видання «Освіта в Радянському Союзі: політика та інститути після Сталіна» містить аналіз радянської системи освіти та навчання. Автор звернув увагу на радянські спроби поєднати функціонування системи освіти з економічними та соціальними потребами Радянського Союзу. Особлива увага з боку М. Метьюза приділялась ряду питань, які часто залишалися поза увагою тодішніх істориків, зокрема: особливості професійного статусу педагогів та політичного контролю й мілітаризації в школах³⁹.

³⁷ Silova I., Palandjian G. Imperio soviético, infancia y educación. *Revista Española De Educación Comparad.* 2018. № 31. P. 147–171. DOI: <https://doi.org/10.5944/reec.31.2018.21592>

³⁸ Wojdon J. *Communist Propaganda at School: The World of the Reading Primers from the Soviet Bloc, 1949–1989.* London, New York. 2021. 160 p.

³⁹ Matthews M. *Education in the Soviet Union: Policies and Institutions since Stalin.* London, New York. 1982. 240 p.

Значний внесок у розробку проблематики радянської пропаганди зробила професорка Оксфордського університету Катріона Келлі. У своїй роботі 2003 р. «Маленькі громадяни великої країни»: інтернаціоналізм, діти і радянська пропаганда» дослідниця однією з перших порушила питання впливу радянської пропаганди на свідомість дитини, зокрема й за допомогою шкільництва. К. Келлі у своїй роботі акцентувала увагу на зусиллях комуністичної влади сформувати почуття «громадянина СРСР»⁴⁰.

Цінною для нашого дослідження була робота Шейли Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-ті рр.: місто», видана у 2008 р. Авторка описувала, за її словами, нормальне життя людей у надзвичайних умовах, частково торкаючись питання радянської пропаганди та її вияву у повсякденному житті людей⁴¹. Також, важливою є праця відомого американського історика Джеймса Мейса «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933», оригінал якої побачив світ у 1983 р., а україномовне видання вийшло лише у 2018 р.⁴². Автор, досліджуючи питання націоналізму, підкреслює намагання СРСР нівелювати місцеві національні ідентичності на користь єдиної радянської.

До третьої групи ми віднесли дослідження, що безпосередньо розкривають питання здійснення радянської пропаганди в середній загальній школі Київської області у 1932–1941 рр. Порівняно із попередніми ця група за чисельністю робіт є найменшою, що свідчить про недостатню увагу з боку фахівців до зазначеного аспекту досліджень.

Так, однією з перших робіт, яка торкалась питання реалізації радянської пропаганди в школах Київської області в 1932–1941 рр., була монографія «Репресовані педагоги України: жертви політичного

⁴⁰ Келлі К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда. *Новое литературное обозрение*. 2003. № 2. С. 218–251.

⁴¹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва. 2008. 336 с.

⁴² Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933. Київ: Відродження, 2018. 496 с.

терору (1929–1941)», яка вийшла у 2003 р. Головну увагу її автори В. Марочко та Г. Хіллінг присвятили масовим репресіям, що комуністична влада спрямовувала проти співробітників Народного комісаріату освіти, викладачів і учителів Радянської України у 1930-х рр. Побіжно звертаючи увагу на політичне становище вчителів м. Києва, дослідники відзначали важливість ідеологічного компонента у їхній діяльності⁴³. Такий підхід до роботи яскраво виділяв вітчизняних авторів у порівнянні з дослідниками періоду радянської доби, які не торкалися аспекту репресій та пропаганди в освітній сфері.

У зазначеному контексті важливими є доробки М. Бривка. У своїх працях автор також розкривав проблематику функціонування шкільної системи в умовах авторитарного та тоталітарного режимів Радянського Союзу 1920–1930-х рр. Зокрема він висвітлював процес політичних репресій проти вчителів, у тому числі й Київської області. Зазначеній тематиці були присвячені його статті під назвою «Учителі Сквирського району Київщини – «вороги народу» (за матеріалами архівно-кримінальних справ)» (2018)⁴⁴ та «Шкідницька діяльність» учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ)»⁴⁵.

Не можемо оминути і тих робіт автора, які порушували мовне питання в ідеологічному контексті. Так, у 2020 р. в своїх дослідженнях М. Бривко звертає увагу на ставлення радянської влади до вчителів польської мови, відзначаючи репресії, які влада застосовувала для зменшення кількості освітян зазначеної категорії протягом 1930-х рр. Окрім цього, такі статті як: «Політичні репресії щодо учителів польської мови та літератури Київщини у

⁴³ Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.

⁴⁴ Бривко М. Учителі Сквирського району Київщини – «вороги народу» (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Випуск присвячений 80-м роковинам Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років в Україні.* 2018. № 3. С. 69–72.

⁴⁵ Бривко М. Шкідницька діяльність» учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* 2019. №8 (331). С. 26–40.

1920–1930-х роках»⁴⁶ та «Політичні репресії польськомовних учителів Києва у 1937–1938 роках»⁴⁷ частково відображали методи формування образу «ворога» радянською пропагандою.

Незважаючи на те, що зазначені автори розглядали шкільний педагогічний колектив в контексті радянської пропаганди, все ж мало розкритим залишався аспект ролі вчителя, як одного з інструментів ідеологічного впливу на учнів.

Також важливо відзначити статтю Т. Грузової «Боротьба світоглядів: атеїстична пропаганда в Радянській Україні 1932–1933 рр.» 2022 року. У ній авторка торкалась антирелігійної пропаганди зокрема на території м. Києва. Т. Грузова зауважила, що антирелігійна пропаганда на місцях, переважно в селах, мала примітивний характер. На думку авторки, антирелігійна пропаганда була нав'язана владою, яка проводила непопулярну і соціально вбивчу політику упокорення голодом, вона не набула популярності а ні у селян, а ні у керівництва⁴⁸.

Отже, тематика реалізації радянської пропаганди у школах УСРР/УРСР була популярною серед вітчизняних та іноземних науковців. Насамперед їх цікавили питання антирелігійної пропаганди, творення образу ворога, репресії стосовно вчителів тощо. Водночас, попри доволі широку історіографію сьогодні відсутня робота, яка б комплексно розкривала методи та засоби радянської пропаганди у закладах загальної середньої освіти Київської області в 1932–1933 рр.

⁴⁶ Бривко М. Політичні репресії щодо учителів польської мови та літератури Київщини у 1920–1930-х роках. Науковий простір, актуальні питання, досягнення та інновації. *Матеріали міжнародної наукової конференції, 2 жовтня, 2020 рік. Харків*. Том 2. Харків: МЦНД, 2020. С. 85–89.

⁴⁷ Бривко М. Політичні репресії польськомовних учителів Києва у 1937–1938 роках. Місця пам'яті в Польсько-українському діалозі порозуміння (80-х роковин Катинського злочину). *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 листопада 2020 р.)* / Ред. кол.: В. Мельник, М. Сівко та інші. Київ-Варшава: ТОВ «Прінтеко», 2020. С. 170–173.

⁴⁸ Грузова Т. Боротьба світоглядів: атеїстична пропаганда в Радянській Україні 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Том 4. № 56. С. 92–100.

1.2. Джерельна база

Основу джерельної бази дослідження склали дві основні групи документів: архівні матеріали та опубліковані джерела. Зупинимося на першій з них. Відзначимо, що на сьогодні в українських архівах немає спеціальних фондів, які б комплексно об'єднували документи, присвячені тематиці ведення радянської пропаганди в закладах шкільної освіти на різних історичних етапах, в тому числі й протягом 1930-х рр. Загалом, у ході дослідження, було проаналізовано матеріали 40 архівних справ (спр.), серед них: 29 – з фонду 166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та 11 – з фонду Р-144 Державного архіву Київської області (ДАКО).

Значний масив матеріалів досліджуваного періоду міститься у ф. 166 «Міністерство освіти і науки України, м. Київ» ЦДАВО України. У ньому представлено широке коло нормативно правових актів, що регламентували процес інституційного становлення Народного комісаріату освіти УСРР та здійснення радянської пропаганди в закладах шкільної освіти. У контексті дослідження корисним стали наступні архівні матеріали: проекти положень про організацію народної освіти і соціального виховання в УСРР у досліджуваній період, відомості про структурне оформлення Народного комісаріату освіти Радянської України; схеми структури секретаріату НКО губернських і повітових відділів народної освіти (оп. 1, спр. 147); матеріали про реорганізацію внутрішньої роботи апарату Наркомосу УРСР 1930–1933 рр.; положення НКО про сектор масової комуністичної освіти, списки та штати працівників цього сектору (оп. 9, спр. 824 і 1067); обіжники та інструкції сектору масової комуністичної освіти про проведення політико-масової та культосвітньої роботи органами Народного комісаріату освіти (оп. 10, спр. 288); робочі плани, програми, з української мови та літератури, проекти підручників для семирічних шкіл (оп. 11, спр. 200).

Крім того, значний масив нормативно-правових документів містить ф. Р-144 (Відділ народної освіти Київської обласної Ради народних депутатів, м. Київ), який знаходиться у Державному архіві Київської області. Зокрема, у зазначеному фонді наявні: окремі накази по обласному відділу народної освіти, протоколи районних конференцій вчителів та виробничих нарад шкіл (оп. 1, спр. 2); акти обстеження роботи шкіл та відомості про успішність учнів в школах області в зв'язку з перевіркою виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову та середню школу» (оп. 1, спр. 47); огляди та методичні листи про наслідки обстеження стану успішності в школах області з окремих дисциплін, про антирелігійну роботу на уроках історії, роботу з батьками та з інших питань (оп. 1, спр. 1422); відомості про ідейно-політичний стан та про класово ворожі прояви з боку вчителів та учнів шкіл області (оп. 5, спр. 4).

Відповідно до змісту та форми, у роботі використано наступні групи джерел:

I. Писемні джерела:

- 1) законодавчі акти;
- 2) матеріали діловодства;
- 3) підручники;
- 4) періодика.

II. Візуальні матеріали:

- 1) ілюстрації підручників;
- 2) ілюстрації в журналах.

Значний масив джерельної бази становлять законодавчі акти, які дають можливість окреслити основні особливості радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти та визначити методи та засоби її реалізації. Найвищим законодавчим актом, який заклав основу політики у сфері шкільного навчання, була Конституція СРСР (1924 р.) та УСРР р. (1929 р.). Ідентичні за своїм змістом, вони визначили мету держави, яка полягала у остаточній перемозі над буржуазією та побудові комунізму. Зазначеній ідеї

були підпорядковані різноманітні сторони людської діяльності, зокрема, й навчання у школі, яке повинно було здійснюватися на безоплатній основі. Так звана «Сталінська конституція» 1936 р., як союзна, так і республіканська (1937 р.), відображали зміни у радянській політиці, які ставали все більш радикальними. Зазначена парадигма впливала й на інші законодавчі акти, включно з тими, що стосувались школи.

Якщо звернутися до періоду становлення радянської шкільної системи та формування в ній ідеологічного сегменту, то варто відзначити декларацію Народного комісаріату освіти від 1 липня 1920 р. «Про соціалістичне виховання дітей»⁴⁹. У ній формувалася ідея, що школа мала перебрати на себе функцію виховання дітей у дусі соціалізму, а головним її завданням мало стати виховання «нової людини», «людини-комуніста». Згодом ідеї соціалістичного виховання конкретизував «Кодекс законів про народну освіту УСРР», що був виданий у 1922 р. У ньому пропагувався колективний спосіб життя як єдино правильний, а відповідальність за це повністю покладалася на Народний секретаріат освіти УСРР. Саме він повинен був забезпечити виховання молодого покоління (до 15-річного віку) в дусі соціального колективістського суспільства.

Найбільш масовим видом законодавчих актів були постанови. Вони видавались на різних рівнях організації влади – як державних, так і політичних. Особливістю Радянського Союзу у сфері здійснення влади та управління державою було те, що фактично комуністична партія виконувала роль законодавчого органу. Постанови, які розроблялися нею, мали обов'язковий характер. Тому, джерельна база враховує законодавчі акти як владних структур, так і партійних.

Важливим документом, який визначав основи шкільної системи освіти та її ідеологічне спрямування, була постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову та

⁴⁹ Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1 липня 1920 р.). *Пролетарська освіта*. Вінниця, 1921. № 1. С. 3–4.

середню школу», видана у 1931 р.⁵⁰. Відповідно до її змісту, Народний комісаріат освіти мав негайно організувати науково-марксистське опрацювання навчальних програм з метою посилення комуністичного виховання дітей у школі та формування соціалістичного суспільства.

Попередні законодавчі акти посилювали роль пропаганди в шкільному процесі, проте вони залишались у політичному векторі 1920-х рр. Першим документом, який заклав підґрунтя для зміни радянської ідеологічної парадигми в школах УРСР, була постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. Незважаючи на те, що цей законодавчий акт стосувався організації Голодомору на українських землях, він також порушив питання «українізації», яку відтепер необхідно було проводити «правильно», без «буржуазно-націоналістичних елементів»⁵¹. Саме після прийняття зазначеної постанови розпочався процес завершення цієї політики та з'явилися перші справи, спрямовані проти тодішнього народного комісара М. Скрипника, що привело до його звільнення у січні 1933 р. Радянська пропаганда у закладах шкільної освіти замість республіканської ідентичності переходила до формування загальної радянської.

Наступні постанови ще більше поглиблювали зазначений процес, регулюючи різні сторони радянської пропаганди. Зокрема, постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі», що була прийнята 25 серпня 1932 р., актуалізувала питання про відновлення історії як окремого предмету та її змістового наповнення⁵²; постанова ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової та середньої школи», яка вийшла 12 лютого 1933 р. наголошувала на необхідності написання

⁵⁰ Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1931. №7 (8). С. 1–7.

⁵¹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях» від 14 грудня 1932 р. *Збірник документів. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Ред. кол. Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, М. І Панчук, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. Київ: Видавництво політичної літератури України. 1990. С. 291–294.

⁵² Постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» від 25 серпня 1932 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1932. № 8–9. С. 5–10.

«правильних» підручників⁵³. Відповіддю на зазначений документ була березнева постанова 1933 р. ЦК КП(б)У з аналогічною назвою «Про підручники для початкової та середньої школи»⁵⁴. У 1938 р. Народний комісаріат освіти видав директиву «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках» – радянська влада використовувала свято новорічної ялинки як один з елементів антирелігійної політики⁵⁵. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. передбачала посилення процесу зросійщення в українських школах шляхом насаджування російської мови⁵⁶. У жовтні 1938 р. вийшла постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», за якою мала бути посилена антирелігійна пропаганда⁵⁷. Як бачимо, протягом 1930-х рр. радянські органи влади та партійні структури видали серію законодавчих актів, які прямо або опосередковано визначали основні напрямки ідеологічно-пропагандистської політики у шкільній системі освіти.

Важливою групою джерел є матеріали діловодства, які включають поточну документацію центральних та місцевих органів влади: накази, звіти, протоколи, інструкції. Серед опрацьованих документів слід зазначити: накази народного комісара освіти УРСР та його заступників щодо організаційно-методичних питань та особового складу; звіт НКО УРСР про роботу шкіл області на 1937–1938 рр.; звіти піонерських клубів про роботу в районах за I півріччя 1938 р.; протоколи засідання колегії Наркомосу освіти про участь кіно і радіо в проведенні політико-господарських кампаній, проведення

⁵³ Постанова ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової та середньої школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 2–3 (131). С. 3–4.

⁵⁴ Постанова ЦК КП(б)У «Про підручники для початкової та середньої школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 2–3 (131). С. 5–6.

⁵⁵ Директива «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 38–39. С. 16–17.

⁵⁶ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 5–7.

⁵⁷ Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 29. С. 15–16.

семінарів з підготовки й перепідготовки педкадрів; протоколи районних конференцій вчителів та виробничих нарад шкіл за 1932 р.; інструкції Наркомосу УРСР про керівництво і організацію контролю роботи початкової і середньої школи за 1931 р.; інструкції сектору масової комосвіти про проведення політико-масової та культосвітньої роботи органами Наркомосвіти за 1931–1932 рр.; інструкція Наркомосу УРСР про поліпшення учбово-виховної роботи, перегляд складу вчителів та директорів, та переведення учнів зі шкіл для розумово відсталих дітей до шкіл загального навчання за 1936 р.; інструкція про проведення районних конференцій медпрацівників та ін.

Не менш важливими джерелами інформації для дослідження стали опубліковані матеріали, що представлені шкільними підручниками та періодичними виданнями. Відзначимо, що значний їх масив міститься у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського та Педагогічного музею України Національної академії педагогічних наук України.

Важливим засобом радянської пропаганди у закладах шкільної освіти були підручники, адже для багатьох учнів та окремих категорій вчителів вони слугували основним джерелом знань. Відповідно, у процесі дослідження було опрацьовано матеріали 20-ти видань, які зберігаються у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського. Відзначимо, що серед усіх дисциплін, найбільш виражено радянська пропаганда проявлялася у підручниках гуманітарного блоку. У цьому контексті варто виділити підручник для середньої загальної школи «Основи соціального будівництва» 1931 року. Його авторами були М. Ландесман, М. Зайчик та Л. Глинський⁵⁸. Інформативним, з точки зору пропаганди, є підручник «Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи» (1933 р.), авторами якого були О. Овсяннікова, Б. Левітан,

⁵⁸ Ландесман М., Зайчик М., Глинський Л. Підручник суспільствознавства. Основи соціального будівництва. 7 рік. Харків: Радянська школа, 1931. 121 с.

А. Александров та С. Ушаков⁵⁹. Обидва видання застосовували для комплексного навчання школярів протягом першої половини 1930-х рр. Прикметною особливістю є те, що у їхньому змісті можна простежити процес формування образів «свій» – «чужий», «друг» – «ворог».

Також необхідно виокремити ті навчальні матеріали, які стосувались шкільного предмету «історія». Так, важливим для дослідження став підручник «Рим. Підручник для 6 класу середньої школи» (1934 р.), який розкривав погляд радянської влади на всесвітню історію. Його автором був відомий на той час радянський історик М. Нікольський⁶⁰. Також, не можемо оминати й роботу А. Єфімова, Н. Фрейнберга під назвою «Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи» (1934 р.)⁶¹. Надзвичайно поширеним на території Радянської України та Київської області зокрема був підручник авторства А. Шестакова «Короткий курс історії СРСР. Підручник для 3 і 4 класів», виданий у 1937 р. Він вміщував важливий для нас матеріал, який розкривав бачення радянською владою загальної історії СРСР⁶². Для порівняння зміни поглядів ми використали схожий за тематичним наповненням, проте, пізніший за роком видання підручник «Історія СРСР. Підручник для класу середньої школи». Він вийшов у 1941 р. та був широко поширений в школах Радянської України. Авторами його були К. Базилевич, С. Бахрушин, М. Панкратова, А. Фохт⁶³. Варто відзначити, що значний масив матеріалів з історії присвячувався саме конструюванню образу «ворога». Окрім цього, у зазначених підручниках яскраво простежується намагання тодішньої влади сформувати в школярів

⁵⁹ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Частина I. Київ: Радянська освіта, 1933. 110 с.

⁶⁰ Нікольський М. Історія. Рим. Підручник для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. 254 с.

⁶¹ Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. 261 с.

⁶² Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го і 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937 г. 224 с.

⁶³ Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М., Фохт А. Історія СРСР. Підручник для класу середньої школи / Вид. перше; Під редакцією М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1941. 271 с.

необхідну концепцію регіональної історії, що було важливим елементом радянської пропаганди.

Не можемо оминати підручників з української мови, адже їх комуністична влада також використовувала для ведення своєї пропаганди. Змістове наповнення таких підручників характеризувалося наявністю великої кількості сталих лексично-граматичних конструкцій (слів, словосполучень та речень), які відображали радянський спосіб життя і часто слугували для возвеличення комуністичної партії на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним. Серед проаналізованих нами видань зазначеного блоку слід відзначити підручник І. Бойківа «Грамматика української мови. Частина друга. Синтаксис»⁶⁴ 1933 року для середньої школи 6 і 7 років навчання та підручник В. Бабака «Грамматика української мови» (1935 р.) для 5 і 6 класів середніх шкіл з російською мовою викладання⁶⁵.

Ще одну важливу групу складала підручники з української літератури. Причому, інколи туди вміщували теми, присвячені російським письменникам, створюючи таким чином певний симбіоз. Це був один із елементів радянської пропаганди, спрямованої спочатку на формування образу «братніх народів», а згодом «одного радянського народу». У цьому контексті цікавими є також вірші та художні твори, через які учням нав'язувався радянський світогляд. Відповідно, під час дослідження було використано навчальні матеріали підручника «Українська література. Підручник для середньої школи. VI клас» (1936 р.), автором якого був Є. Кирилюк⁶⁶. Для порівняння змін ідеологічного компоненту проаналізовано працю С. Шаховського «Українська література. Підручник для 10 класу середньої школи», який був виданий у 1939 р.⁶⁷. Також важливим для нас був

⁶⁴ Бойків І. Грамматика української мови. Підручник для середньої школи 6 і 7 років навчання. Ч. 2. Синтаксис. Київ: Радянська школа, 1933. 92 с.

⁶⁵ Бабак В. Грамматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладовою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. 68 с.

⁶⁶ Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. 116 с.

⁶⁷ Шаховський С. Українська література. Підручник для 10 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. 198 с.

підручник І. Пільгука «Українська література» 1939 року видання. У ньому дуже яскраво простежуються основні напрямки радянської пропаганди, які застосовувались під час вивчення зазначеного предмету⁶⁸.

Крім теоретичних підручників, важливими у дослідженні стали хрестоматійні видання, в яких містилися конкретні художні твори, зміст яких нерідко мав пропагандистське наповнення. У цьому контексті яскраво виділяється «Хрестоматія з літератури ХІХ ст. для 6 класу середньої школи» 1939 р. видання. Її авторами були М. Малашенко, С. Рудниченко⁶⁹. Унікальність підручників з літератури полягала у їх емоційно-творчому аспекті, адже під час вивчення зазначеного предмету, учні опрацьовували різноманітні твори, читали вірші, оповідання, казки, вивчали приказки і прислів'я зміст яких викликав у школярів необхідні почуття та емоції.

Важливу групу джерел склали періодичні видання. У ході дослідження було проаналізовано матеріали трьох найбільш репрезентативних журналів, які тематично розкривали різні аспекти радянської пропаганди в школі, а саме: «Комуністична освіта», «Піонерія», «Знання та праця». Відзначимо, що примірники усіх цих видань зберігаються у фондах Педагогічного музею України.

Журнал «Комуністична освіта» видавався кожного місяця, що свідчило про його важливість для радянської влади. Середній місячний наклад коливався від 9 до 14 тис. примірників. Його цільову аудиторію складали вчителі, цим зумовлювалася велика кількість навчально-методичних матеріалів. Окрім цього, на початку кожного випуску розміщувались найважливіші розпорядження, що стосувались сфери освіти та політики. Серед усіх розділів журналу окремо слід наголосити на рубриці «Закордонна хроніка», у якій читачам розповідали про «жахи» капіталістичного життя. Серед великого масиву публікацій, варто виокремити передові статті:

⁶⁸ Пільгук І. Українська література. Підручник для 9 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. 241 с.

⁶⁹ Малашенко М., Рудниченко С. Хрестоматія з літератури ХІХ ст. для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1939. 148 с.

«Учитель і піонер організація» (1932 р.)⁷⁰; «Як підготувати юних «ворошилівських стрільців»» (1935 р.)⁷¹; «З практики роботи піонерзагону в школі» (1935 р.)⁷²; «Про роботу семінарів для батьків» (1935)⁷³; «Методичні семінари для вчителів» (1936 р.)⁷⁴; «З досвіду роботи класного керівника» (1937 р.)⁷⁵; «Про організацію антирелігійної роботи в школі» (1938 р.)⁷⁶; «Антирелігійні вечірки в школі» (1938 р.)⁷⁷; «Російська мова в неросійських школах» (1938 р.)⁷⁸; «Актив вчителів міста Києва – товаришу Хрущову» (1939 р.)⁷⁹; «Масово-оборонна робота в школі» (1940 р.)⁸⁰.

Наступне, обране нами для аналізу, щомісячне видання виходило протягом 1920-х рр. під назвою «Червоні квіти». У 1931 р. його об'єднали з журналом «Більшовиченятко», після чого була затверджена нова назва – «Піонерія». Середній тираж журналу становив 10 тис. примірників на місяць. Він містив художні твори (повісті, оповідання, вірші) радянських письменників, а також містив сторінку з літературними доробками піонерів та школярів. У журналі було багато яскравих малюнків, що вказує на важливе значення, яке приділяла наочним формам подання матеріалу радянська пропаганда в школі. Значна частина матеріалів, які розміщувались у «Піонерії», використовувались для формування образу «щасливого життя» школярів та формування у них почуття радянського патріотизму.

⁷⁰ Паламарчук Є. Учитель і піонер організація. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа, 1932. № 8–9. С. 128–131.

⁷¹ Дем'янець І. Як підготувати «юних ворошилівських стрільців» у школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 12. С. 77–84.

⁷² Овруцька Ц. З практики роботи піонерзагону в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 82–86.

⁷³ Лоева Е., Ленденська О. Про роботу семінарів для батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 86–91.

⁷⁴ Гриценко М. Методичні семінари для вчителів. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №4. С. 95–97.

⁷⁵ Новоселецький О. З досвіду роботи класного керівника. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. № 6. С. 107–111.

⁷⁶ Дем'янець І. Про організацію антирелігійної роботи в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 2. С. 59–64.

⁷⁷ Дем'янець І. Антирелігійні вечірки в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 87–90.

⁷⁸ Російська мова в неросійських школах. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 30–31.

⁷⁹ Актив вчителів міста Києва – товаришу Хрущову.. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №4. С. 21–22.

⁸⁰ Станиславський І. Масово-оборонна робота в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. №7. С. 97–99.

Поряд з методичними та художніми журналами, чільне місце у системі шкільної пропаганди займали періодичні видання навчально-пізнавального характеру. Одним із таких був щомісячний науково-популярний журнал для піонерів й школярів «Знання та праця», заснований 1929 р. в Харкові. Після перенесення української радянської столиці у 1934 р. до Києва часопис виходив там. Середній тираж на місяць становив 15 тис. примірників. Журнал найчастіше використовувався у гуртковій роботі, адже у ньому розміщувалась інформація про досягнення науки і техніки різних напрямків, а також активно пропагувалося будівництво соціалізму як основної форми суспільної організації життя у Радянському Союзі. Іншими словами, він відповідав за «правильне» виховання майбутніх робітників. У 1931 р. число номерів було збільшено вдвічі й з 1931 р. по 1935 р. журнал виходив двічі на місяць. Як і попередні журнали «Знання та праця» з початку свого заснування і аж до 1941 р. видавалася виключно українською мовою. З початком німецько-радянської війни випуск журналу був призупинений.

Окрім зазначених журналів, важливим інформаційним джерелом для даного дослідження стало періодичне видання «Бюлетень Народного комісаріату освіти УРСР», який публікувався декілька разів на місяць. Його тираж досягав 25 тис. примірників. Фактично, це був збірник нормативно-правових актів, у якому публікувалися усі накази, директиви, постанови та інструкції Народного комісаріату освіти, частина з них стосувалася саме питань «правильного» ідеологічного виховання учнівської молоді як у школі, так і поза нею.

Заключну групу джерел складають візуальні матеріали, опубліковані в шкільних підручниках та журналах. Більшість зображень були представлені у вигляді ілюстрацій. Їх наявність зумовлювалася трьома ключовими аспектами: необхідністю унаочнити навчальний матеріал, задіяти емоційну складову його сприйняття, а також підсилити пропагандистський компонент. Серед видань, обраних для аналізу, найбільше зображень було вміщено у підручнику «Суспільствознавство», авторства О. Овсяннікової, Б. Левітана,

А. Александрова, С. Ушакова⁸¹. Найчастіше ілюстрації використовувались для підкреслення соціальної несправедливості. Варто зазначити, що в другій половині 1930-х рр. обсяг візуального контенту у підручниках зменшився. Натомість його частка зростає у шкільних журналах. У цьому контексті варто виділити матеріали «Піонерії». Сюжети її ілюстрацій відзначалися своїм яскравим характером та порушували такі провідні напрямки радянської пропаганди як конструювання образу «щасливого життя» та формування образу «ворога».

Отже, основу дослідження склала досить широка джерельна база, яка представлена архівними й опублікованими матеріалами, що розкривають основні аспекти здійснення радянською владою пропаганди в закладах середньої шкільної освіти. Вагоме місце у цьому ключі зайняли законодавчі акти та документи діловодства, завдяки яким нам вдалось розкрити нормативно-правову базу дослідження. Також варто відзначити, що основний їхній масив представлений у «Бюлетені Народного комісаріату освіти УРСР». Важливою групою джерел були підручники гуманітарного блоку, в яких найбільш виразно проявлялась радянська пропаганда, основною метою котрої було сформувати образ «ворога» для учнів та сконструювати необхідну владі візію регіональної історії. Окрім цього, проаналізовано періодичні видання. Аналіз тематичних журналів, які виписували школи, дав нам можливість виділити основні складові радянської пропаганди, які загалом мали сприяти вихованню «нової радянської людини».

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Досліджуючи тематику радянської пропаганди в закладах середньої загальної освіти перш за все необхідно дати визначення її категоріальному

⁸¹ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Частина I. Київ: Радянська освіта, 1933. 110 с.

апарату, в основі якого знаходиться поняття «пропаганда». Американський дослідник, професор права Єльського університету та президент Американської асоціації політології Г. Лассвел, у своїй праці «Техніка пропаганди у світовій війні» дав власне визначення цій дефініції. На його думку пропаганда – це управління колективними уявленнями за допомогою маніпуляцій значущими символами, а її мета полягає у мобілізації та консолідації суспільства навколо спільної цілі⁸². У 1958 р. ще один американський науковець Джон Мартін у книзі «Міжнародна пропаганда: її легальний та дипломатичний контроль» запропонував вужче визначення терміна: «Пропаганда – це мистецтво впливати, маніпулювати, контролювати, просувати, змінювати, спонукати чи захищати прийняття думок, поглядів, дій чи поведінки»⁸³. Подібне формулювання подають й інші сучасні дослідники. Зокрема, Гарт Джовет та Вікторія О’Доннел у роботі «Пропаганда та переконання» зазначають: «пропаганда – це умисні, систематичні спроби змінити сприйняття, маніпулювати пізнанням та спрямовувати поведінку для досягнення реакції, яка веде до бажаного наміру пропагандиста»⁸⁴.

У 2011 р. на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України було опубліковано видання під назвою «Політична енциклопедія». Головою її редакційної колегії був академік Національної академії наук України, доктор політичних наук Ю. Левенець. У цьому виданні автори подають визначення терміна «пропаганда», яке запропонував відомий український дослідник, доктор політичних наук, професор О. Бойко. На його думку пропагандою є діяльність, спрямована на системне поширення та активну популяризацію ідей, учень, поглядів, знань, міфів, стереотипів тощо з метою формування певного світогляду, корегування системи

⁸² Lasswell H. D. Propaganda Technique in the World War. New York. 1927. P. 214–223.

⁸³ Martin J. International Propaganda: Its Legal and Diplomatic Control. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1958. P. 10.

⁸⁴ Jowett G., O’Donnell V. Propaganda and Persuasion / 4th ed. Sage Publications. 2005. P. 7.

цінностей, створення необхідного емоційного фону для здійснення впливу на поведінку окремої людини або суспільства в цілому⁸⁵.

Для більш повного розуміння терміна слід навести міркування ще одного українського дослідника Г. Почепцова, який спеціалізується на тематиці інформаційного протистояння. Розглядаючи проблематику пропаганди в Радянському Союзі, автор характеризував її особливості наступним чином. Він відзначав, що радянська пропаганда виявилась надзвичайно сильною, оскільки вона опиралась на велику кількість власних механізмів. Одним із них Г. Почепцов вважав часте повторення необхідної пропагандистської позиції в друкованих засобах інформації, кіно та мистецтві. Також автор зауважував, що радянська пропаганда функціонувала в умовах монологу, оскільки будь-яка контрверсійна думка вилучалася з інформаційного простору. Вона не могла транслюватися на загальний, оскільки визнавалася антирадянською⁸⁶.

Таким чином, можемо підсумувати, що пропаганда – це спеціальний комплекс заходів, який має на меті цілеспрямовано змінити суспільне сприйняття людини шляхом поширення вигідних пропагандисту ідей та образів.

Наступною складовою нашого категоріального апарату є поняття «радянське». Словник української мови Академії наук УРСР описує зазначений термін наступним чином: «Який існує в Країні Рад, належний їй»⁸⁷. Визначення радянського, як приналежність до «Країни Рад» було характерним для 1920-х рр. Він означав здебільшого приналежність до конкретної країни.

Проте, у наступному десятилітті зазначений термін дещо змінює своє смислове наповнення. Поняття «радянський» у 1930-х рр. стосувалося, перш за все, категорії ідентичності. Воно позначало певну сукупність спільностей,

⁸⁵ Бойко О. Пропаганда. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ. Парламентське видавництво. 2011. С. 610.

⁸⁶ Почепцов Г. СРСР: країна створена пропагандою. Харків: Фоліо, 2019. С. 5.

⁸⁷ Словник української мови в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ. Наук. Думка. 1970–1980. Т. 7. Поїхати-Приробляти. 1976. С. 438.

серед яких були такі основоположні ідеї як: визнання СРСР «справжньою» батьківщиною для всіх його жителів, що передбачало прояв почуття патріотизму до нього; соціалістичний спосіб життя; визнання месіанської ролі комуністичної партії та генерального секретаря; атеїзм. Насадження зазначених ідей народам, які входили до складу СРСР, мало привести до формування єдиного радянського суспільства.

Відповідно, під радянською пропагандою в закладах шкільної освіти ми розуміємо умисне та систематичне маніпулювання процесом пізнання під час навчання, метою якого було насадження учням радянської ідеології задля конструювання суспільства, що буде сприймати СРСР як власну батьківщину.

Варто відзначити, що здійснення пропаганди неможливе без інструментів реалізації. Під ними ми розуміємо конкретні способи, які радянська влада використовувала для насаджування власних ідей як в освіті загалом, так і в школах зокрема. Серед основних інструментів реалізації пропаганди слід відзначити такі: розробка відповідної нормативно-правової бази; залучення вчителя як головного ретранслятора ідей та важливої проміжної ланки між учнівською молоддю та державою; наповнення змісту уроку ідеологічно-пропагандистським компонентом; активне використання позакласної (гурткова діяльність; святкування ювілеїв відомих діячів; тематичні бесіди та лекції вчителів з учнями та їхніми батьками; шкільні конкурси та вистави, виховні години тощо) та позашкільної (антирелігійні екскурсії; залучення учнів до посівних кампаній у колгоспах; перегляд пропагандистських кіноматеріалів; антирелігійні «вечірки» тощо) роботи.

Ключову роль у поширенні радянських пропагандистських ідей у системі шкільної освіти відігравали засоби інформації та друкована продукція. Серед них, чільне місце займали підручники та спеціалізовані журнали, навчально-методичний зміст яких супроводжувався ідеологічно-пропагандистським компонентом. Саме в засобах інформації й відображалися основні методи пропаганди – спеціальні прийоми подання

інформації, які мали на меті сформувати образи про події, факти та явища у такому форматі, що може здійснити психологічний вплив на свідомість людини та сформувати у неї необхідні погляди та переконання⁸⁸. Серед основних методів радянської пропаганди, які було розглянуто у нашій роботі слід відзначити: множинне повторення; апелювання до авторитету; культивування відчуття страху; апеляцію до народу; формування культу особи; «демонізацію» образу «ворога»; «навішування ярликів»; конструювання образу «щасливого життя»; поділ світу на чорне й біле за принципом «свої та чужі» тощо.

Говорячи про застосування методів та засобів радянської пропаганди у школах середньої загальної освіти Київської області, необхідно уточнити, які саме класи ми маємо на увазі. Так, на початку 1920-х рр. постановою РНК «Про шкільну мережу загального навчання» на території УСРР схвалювався єдиний тип школи – 7-річна трудова школа з двох концентрів: I – 4-річна початкова школа для дітей віком від 8 до 11 років; II – 3-річна трудова школа⁸⁹. У 1934 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про структуру початкової і середньої школи СРСР», яка проголошувала єдиний для всього СРСР тип загальноосвітньої школи. Вона складалася з трьох рівнів: початкова школа, неповна середня школа й середня школа⁹⁰.

У початкову школу входило 4 класи (з 1 до 4 включно), в неповну середню – 7 класів (з 1 до 7 включно), в середню школу – 10 класів (з 1 до 10 включно)⁹¹. У дослідженні ми концентруємо увагу виключно на 5–10-х класах, окреслюючи їх запропонованим нами терміном «середня загальна

⁸⁸ Куцик Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. С. 47–48.

⁸⁹ Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. Дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. С. 246–247.

⁹⁰ Постанова РНК Союзу РСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи СРСР» від 16 травня 1934 р.. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1934. №5 (142). С. 3.

⁹¹ Там само.

освіта», тобто та, що не включає рівень початкової школи. Варто зазначити, що середній вік учнів 5–10-х класів складав 11–16 років.

Також необхідно зауважити, що у роботі було зосереджено увагу на школах де навчались здебільшого українські діти. Ми не розглядали заклади середньої загальної освіти для національних меншин. Так само не бралися до уваги спеціалізовані школи, у яких перебували учні з особливими освітніми потребами.

Для дослідження радянської пропаганди в шкільних закладах навчання ми обрали Київську область. Незважаючи на те, що комуністична влада у 1920-х рр. проголосила столицею УСРР Харків, все ж на Київ та його райони була звернута особлива увага. Про це свідчать сфабриковані справи «Спілки визволення України» та «Українського національного центру» у 1930-му році. Організуючи їх, більшовики намагалися легітимізувати розправи над українською політичною інтелігенцією і таким чином зміцнити свої позиції в зазначеному регіоні. Утворивши Київську область у 1932 р., радянська влада прагнула взяти її під повний контроль, адже розуміла ідеологічну важливість зазначеної території. Тому саме на Київщині в першу чергу застосовувались різні інструменти впливу, серед яких була радянська пропаганда.

Варто зауважити, що протягом 1932–1941 рр. адміністративні межі Київської області зазнавали змін. Так, на момент утворення її площа частково охоплювала території сучасних Вінницької, Житомирської, Полтавської, Чернігівської, Харківської та Черкаської областей. Тоді ж вона отримала прикордонний статус, адже, північно-західна частина області межувала з Польською державою. У жовтні того ж року, зі складу Київської області було вилучено 29 районів та передано до Чернігівської. Після адміністративних реформ 1937 р. та 1939 р. територія Київської області була значно скорочена, що привело до втрати нею прикордонного статусу. Загалом після 1939 р. кордони Київської області були наближені до сучасних її меж, включаючи територію сьогоднішньої Київської та Черкаської областей. У зазначеному контексті важливою подією стало перенесення столиці та центральних

органів влади з Харкова до Києва, що відбулося у 1934 р. Це зумовило набуття Київською областю столичного статусу та зростання її ролі у суспільно-політичному житті країни. Тому, саме вона виступає прикладом здійснення радянської шкільної пропаганди у контексті всієї УСРР/УРСР.

Відзначимо, що вивчення пропаганди, зокрема й радянської, неможливе без урахування такого міждисциплінарного напрямку як імагологія. Зупинимось на цьому більше детально. Український дослідник І. Куций зауважує, що «генеза цивілізаційних уявлень, як і будь-яких інших форм колективної ідентичності, передбачає застосування методу «іншування» «чужого». Визначення власного цивілізаційного образу «Ми» вимагає творення образів «інших» спільнот. У цьому полягає важливість імагології як теорії інтерпретації образів/іміджів «іншого/чужого»⁹². У наукових текстах імагологія трактується в суто літературознавчому розумінні – як теорія літературного образу «іншого/чужого». Проте, в історичному, соціологічному, культурологічному, політологічному, мас-медійному аспектах її розуміють значно ширше – як будь-яка інтерпретація, рецепція чи уявлення про «чужого» чи «іншого»⁹³.

Відтак, імагологія, як міждисциплінарний напрям, займає чільне місце у нашій роботі, адже значний пласт змісту радянської пропаганди був зорієнтований на формування образів різних груп суспільства та народів саме у контексті дихотомії «свій – чужий». У шкільних підручниках та журналах систематично подавалась інформація про «друзів» та «ворогів». Найчастіше, до першої категорії відносилися робітники та лояльні до влади діячі культури. До «ворогів» зараховувалися всі, хто не погоджувався з ідеями, які проголошувала комуністична партія. Особливе місце серед них займали діячі, яких ототожнювали з українським націоналізмом, священнослужителі та «фашисти».

⁹² Куций І. Імагологія як стратегія дослідження цивілізаційних образів в українській історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2014. Вип. 2(1). С. 240.

⁹³ Там само.

Дослідження обраної проблеми було б неможливе без використання широкого кола наукових принципів і методів, спрямованих на об'єктивне, всебічне та обґрунтоване відображення подій, фактів, явищ, пов'язаних з реалізацією радянської пропаганди в закладах зальної середньої освіти Київської області протягом 1932–1941 рр. Наша робота побудована на основі застосування різноманітних принципів дослідження, зокрема таких як: науковості, об'єктивності, історизму, соціального підходу системності та комплексності.

Принцип науковості сприяв уникненню зайвого публіцизму та описовості. Його дотримання дозволило ознайомитися із сучасними науковими доробками у сфері радянської пропаганди, вірно сформуванати категоріальний апарат та залучити широкий спектр джерельної бази. Наведені у роботі авторські судження спираються на результати попередників та підтверджуються відповідними посиланнями на джерела інформації. У цьому контексті варто відзначити, що виявлені архівні та опубліковані матеріали були детально проаналізовані та верифіковані. Відтак, використання принципу науковості забезпечило написання роботи на академічному рівні із дотриманням головних вимог, які висувуються до такого виду робіт.

Необхідною складовою успішного дослідження для нашої тематики є принцип історизму. Його суть полягає у розгляді фактів, явищ і подій минулого у відповідності до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Тож, радянську пропаганду у школі ми розглядаємо в контексті загальної суспільно-політичної ситуації, що склалася тоді в Радянському Союзі. Насамперед, важливу роль у цьому контексті відігравав процес утвердження тоталітарного режиму, прямим наслідком чого стало згортання «українізації» та посилення комуністичної пропаганди у закладах шкільної освіти. Відзначимо, що взаємообумовленість цих процесів найбільш яскраво проявлялася саме у бажанні Комуністичної партії прямо

впливати на освітній процес, а відтак і визначати його ідеологічно-виховний зміст.

Завдяки використаному в зазначеній роботі принципу об'єктивності було забезпечено неупереджений та незалежний підхід до аналізу матеріалів дослідження, який базується не на суб'єктивній думці чи симпатіях автора, а на ґрунтовній джерельній базі, яка пройшла історичну верифікацію. Завдяки цьому ми отримали можливість дослідити реалізацію радянської пропаганди в закладах середньої шкільної освіти, не обмежуючи себе ідеологічними нашаруваннями минулого чи сучасною політичною ситуацією. Усі факти та явища, які стосувалися радянської пропаганди, були розглянуті в їх різноманітності і суперечливості.

Розгляд теми у її взаємозв'язку з іншими історичними процесами та явищами, котрі відбувалися в зазначений період, забезпечив принцип системності. Завдяки зазначеному принципу радянська пропаганда в закладах загальної середньої освіти Київської області (1932–1941 рр.) розглядається як одна із складових освітньої та інформаційної політики, що реалізовувалася тоді радянською владою. Крім цього, дотримання принципу системності сприяло детальному розгляду головних структурних підрозділів Народного комісаріату освіти як цілісної системи, що відповідала за ідеологічно-пропагандистську складову в освіті.

Завдяки принципу комплексності досліджувана проблема була розглянута з позиції цілісності та взаємозв'язку різних аспектів, зокрема: політичного, освітнього та культурного. Відтак, радянська пропаганда в закладах середньої освіти розглядалася як складова загальнодержавної освітньої та інформаційної політики, метою яких було формування нового радянського суспільства. Тому, крім з'ясування основних методів та засобів пропаганди, у роботі було детально розкрито організаційну структуру органів влади, відповідальних за шкільну пропаганду, та проаналізовано нормативно-правову базу. Також, під час розгляду обраної теми, враховувалися різні аспекти шкільного життя, що мали тоді місце. Так,

особливу увагу було звернено на позакласну та позашкільну роботу, участь учнів та вчителів у політичному й культурному житті країни загалом та означеного регіону, зокрема. До вказаного потрібно додати й комплексний аналіз підручників, які представляли гуманітарний блок дисциплін.

Окрім цього, для реалізації нашого дослідження ми використовували спеціально-історичні та загальнонаукові методи. Серед них слід відзначити найголовніші: ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналіз, синтез, дедукція та індукція.

Ретроспективний метод гарантував під час аналізу історичного минулого відхід від сьогодення, щоб не накладати сучасні уявлення та тодішню реальність. Факти та події, що були пов'язані з реалізацією радянської пропаганди в шкільних закладах, розглядалися відносно тогочасної суспільно-політичної ситуації.

Використовуючи проблемно-хронологічний метод, ми змогли розділити тему дослідження на ряд вузьких питань, розглядаючи їх відносно хронології подій та зберігаючи при цьому загальну основу структурних частин роботи, не порушуючи цілісність самого дослідження. Особливо актуальним використання цього методу стало під час огляду історіографії, розкритті нормативно-правової бази та основних етапів реалізації радянської пропагандистської політики у школі.

Співставити різноманітні факти та явища, пов'язані з радянською пропагандою в середній загальній освіті Київської області в 1932–1941 рр., дозволив порівняльно-історичний метод. Завдяки йому нам вдалось визначити спільні та відмінні особливості змістового наповнення підручників та періодичних видань, а також з'ясувати загальні аспекти пропаганди, які були притаманні всім засобам інформації. Так, наприклад, незалежно від предмета, спільним у багатьох підручниках була активна антирелігійна пропаганда, де поставав негативний образ священнослужителя.

Вищезазначені методи наукового дослідження реалізовувались в комплексі із застосуванням загальнонаукових: аналізу, синтезу, дедукції та

індукції. Так, використовуючи аналіз, ми виокремили та розмежували основні напрямки радянської пропаганди в закладах середньої освіти періоду 1932–1941 рр. Завдяки синтезу вдалось звести в одне ціле основні структурні одиниці, які були виокремленні під час аналізу та є значущими для нашої роботи. Також було застосовано метод дедукції. Він дозволив нам виділити із загальних теоретичних положень конкретні припущення та гіпотези. А використовуючи індуктивний метод, ми зробили узагальнювальні та заключні висновки за темою нашого дослідження.

Отже, наша робота побудована на основі широкого категоріального апарату, наукових принципів та методів дослідження. Серед категорій ключову роль відграють такі поняття як: радянська пропаганда, шкільна система, середня освіта. Важливу роль у дослідженні відіграла імагологія, яка дозволила нам виокремити основні образи, що формувались за допомогою радянської пропаганди. Найпоширенішими були: «свій/чужий», «ворог/друг». Головними принципами, які використовувались у роботі, були: об'єктивності, науковості, історизму, системності та комплексності. Основними методами, що застосовувались у нашому дослідженні були: аналіз, синтез, дедукція та індукція. Такий широкий теоретико-методологічний апарат забезпечив всебічне розкриття обраної нами теми дослідження.

Висновки до розділу 1

Незважаючи на значну зацікавленість науковців питаннями радянської пропаганди, обрана тема дослідження залишається маловивченою. Більшість дослідників розглядає саму систему освіти, її організаційну структуру, навчальний процес та окремі ідеологічні аспекти. Проте, комплексної праці, яка б детально окреслювала методи та засоби радянської пропаганди у школах 1930-х рр., на сьогодні немає, що й зумовлює наукову новизну роботи.

Серед проаналізованих документів найбільшу частку складають постанови, розпорядження та інструкції, що видавалися комуністичною

партією та НКО для регулювання сфери шкільного навчання загалом та реалізації в ній радянської пропаганди зокрема. Другу основну групу джерел становлять друковані матеріали неперіодичних видань, а саме навчальні підручники. Третю групу джерел склали періодичні видання, серед яких чільне місце зайняли методичні та художні журнали для вчителів та учнів, а також офіційний орган НКО, де публікувалися основні постанови та розпорядження у сфері освіти.

Методологія дослідження охоплювала широкий спектр наукових методів та принципів дослідження. Так, у роботі було використано як спеціально-історичні так і загальнонаукові методи. Серед них слід відзначити найголовніші: ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналізу, синтезу, дедукції та індукції. Важливу роль у зазначеному аспекті відіграла історична імагологія, об'єктом вивчення якої є формування образу інших народів у контексті дихотомії «свій – чужий». Дослідження обраної проблеми було б неможливе без застосування різноманітних принципів дослідження, зокрема таких як: науковості, об'єктивності, історизму, соціального підходу системності та комплексності.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНИ ВЛАДИ, ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ПРОПАГАНДУ ТА ЇЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Органи влади, відповідальні за пропаганду у закладах середньої освіти

Розглядаючи організацію влади у сфері шкільного навчання УСРР, необхідно звернути увагу на два аспекти, які були тісно взаємопов'язані між собою – це діяльність органів влади, що відповідали за здійснення радянської пропаганди у школі та роль у цьому процесі комуністичної партії. Найвищою інституційною ланкою, яка відповідала за організацію освітнього процесу на території Радянської України був Народний комісаріат освіти (НКО). Структура зазначеного органу не була стабільною, впродовж років вона зазнавала змін і лише у 1930-х рр. отримала остаточне оформлення. Процес інституалізації НКО був важливим елементом у сфері радянської шкільної пропаганди, адже саме його підрозділи безпосередньо відповідали за пропаганду не лише на республіканському рівні, але й на обласному, міському та районному.

Для того, щоб зрозуміти, коли розпочалось інституційне оформлення Народного комісаріату освіти, необхідно повернутися до подій грудня 1917 р. Саме тоді у Харкові відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому більшовики проголосили утворення робітничо-селянського уряду Радянської України – Народний Комісаріат, який складався з дванадцяти секретарств. Одним із них був секретаріат народної освіти, який очолив Володимир Затонський. До повноважень зазначеного органу входило

керівництво сферою навчання і науки, зокрема: дошкільною, шкільною, позашкільною освітою та вищими навчальними закладами⁹⁴.

Секретаріат народної освіти складався з таких відділів: дошкільної освіти, шкільної, позашкільної, соціального виховання, організаційно-інструкторського відділу, мистецтв, постачання. Вищою школою опікувався науковий центр секретаріату освіти⁹⁵. Українська дослідниця Н. Самандас у своєму дисертаційному дослідженні «Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941)» звертає увагу на те, що українські радянські органи влади, зокрема ті, що відповідали за сферу шкільної освіти, у перший рік своєї діяльності орієнтувалися на органи влади Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Авторка відзначає, що головною метою українського відділу освіти було проведення реформи на кшталт тієї, яка здійснювалась на території Росії⁹⁶. Проте, подальша інституціоналізація зазначеного відділу проявляє й іншу сторону його діяльності – прагнення до самостійності в ухваленні рішень.

У цьому контексті важливо відзначити постанову «Про конструювання комітету народних комісарів», яку видав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 24 квітня 1919 року. Відповідно до неї секретарства були перетворені на народні комісаріати. Таким чином, секретаріат освіти отримав назву – Народний комісаріат освіти⁹⁷.

Наступний крок було зроблено 6 червня 1919 р.: тоді найвищий виконавчий республіканський орган – Рада Народних Комісарів (РНК) України (утворена в січні того ж року) проголосила положення «Про

⁹⁴ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. С. 90.

⁹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 34.

⁹⁶ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. С. 91–92

⁹⁷ Там само. С. 100.

Народний комісаріат освіти»⁹⁸. Фактично НКО перебирав на себе всі функції секретаріату народної освіти та визначався основним органом, який контролював всі аспекти освіти в УСРР. Його центральний апарат складався з комісара, якого обирав ВУЦВК, заступника та колегії (вони призначалися Радою Народних Комісарів). У структурі НКО було вісім відділів: позашкільний; шкільний; вищої школи; мистецтва; соціального виховання; організаційно-інструкторський; загальний; фінансовий. Ними керували завідувачі. Також до органів, які допомагали керувати комісаріатом, входили секретаріат та статистичне бюро⁹⁹. Для нашої проблематики ключовими відділами є шкільний та соціального виховання. Останній відповідав за постанови, які стосувались безпосередньо радянської пропаганди у сфері шкільної освіти.

Повертаючись до питання функціонування Народного комісаріату освіти, варто відзначити його прагнення до самостійної діяльності, яке частково увінчалось успіхом 7 травня 1920 р. Тоді було прийнято рішення, за яким всі розпорядчі акти, які видавалися Наркомосом РСФСР, набували чинності на території України лише після того, як їх підтвердить республіканський НКО¹⁰⁰. Зазначена обставина дала змогу розвивати відмінну від Радянської Росії систему освіти. Ця відмінність проявлялася не лише у використанні української мови, сама шкільна структура і навчальні програми мали унікальні риси, притаманні лише українській школі.

Таким чином, станом на 1920-й рік повністю сформувалась загальна структура НКО, центральний апарат якого складався з наступних компонентів:

- Секретаріат колегії;
- Головне управління політичної освіти;
- Головний комітет соціального виховання;
- Науково-педагогічний відділ;

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 121–121 зв.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 13–14.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 931. Арк. 17.

- Відділ національних меншин;
- Центральне управління постачання;
- Кошторисно-фінансовий відділ¹⁰¹.

Після прийняття багатьох законів та постанов, які мали на меті врегулювати систему народної освіти, з'явилась необхідність їх кодифікувати. 22 липня 1922 року НКО створив комісію, яка була відповідальна за розробку «Основного закону з освіти»¹⁰². Зазначене питання торкалося в тому числі й структурних підрозділів.

Результатом роботи комісії стало затвердження 22 листопада 1922 р. «Кодексу законів про народну освіту УСРР». Його зміст складався із вступу та чотирьох розділів:

- 1) організація управління і постачання в народній освіті;
- 2) соціальне виховання дітей;
- 3) професійна і спеціально-наукова освіта;
- 4) політична освіта і виховання дорослих¹⁰³.

Вже у вступі «Кодексу» обґрунтовувалась ідея про те, що навчання і виховання дітей та молоді покладається виключно на НКО. Зазначений орган відповідав за фінансування та матеріальне забезпечення всієї шкільної системи й видавничої справи, яка мала задовольняти потреби освіти, якість навчання та контроль за виконанням розпоряджень на місцях¹⁰⁴. У першій частині «Кодексу» йшлося про структуру НКО, яка мала наступний вигляд:

- народний комісар освіти;
- заступники народного комісара освіти;
- колегія;
- секретаріат;

¹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 13–20.

¹⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 744. Арк. 166–167.

¹⁰³ Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. Харьков: Издание народного комиссариата просвещения УССР, 1922. С. 3.

¹⁰⁴ Богомолова Т. Соціальне виховання дітей крізь призму Кодексу законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Випуск 2 (93). С. 35.

- фінансово-економічне управління;
- Головний комітет соціального виховання дітей (Головсоцвих);
- Головний комітет професійної і спеціально-наукової освіти (Головпрофос);
- Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта);
- Державне видавництво;
- Рада щодо освіти національних меншин¹⁰⁵.

У контексті досліджуваної проблеми, особливо важливими є два комітети: соціального виховання дітей та політико-освітній. Саме вони відповідали за радянську пропаганду в закладах шкільної освіти. На них покладалась місія виховання нового покоління «свідомих громадян», які повинні були привести Радянський Союз до комунізму. Для якісної організації роботи «Кодекс законів про народну освіту УСРР» чітко визначав структуру зазначених підрозділів. Так, Головний комітет соціального виховання дітей складався з:

- Колегії (члени якої фактично керували структурним елементом);
- Управління у справах друку;
- Управління фото- кіноіндустрією;
- Відділ агітації та пропаганди;
- Відділ шкільно-курсний;
- Відділ мистецтв¹⁰⁶.

Головний політико-освітній комітет мав подібну структуру. Його очолювала колегія, яка відповідала за найважливіші справи та була своєрідним координаційним органом. Основна робота покладалася на три відділи: науково-педагогічний; дитячих закладів; соціально-правової охорони неповнолітніх. Під час роботи НКО його структурні елементи впливали один

¹⁰⁵ Богомоллова Т. Соціальне виховання дітей крізь призму Кодексу законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Випуск 2 (93). С. 35.

¹⁰⁶ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. С. 129.

на одного, їхня діяльність тісно перепліталася, проте, вони мали своєрідну автономію та відповідали кожен за свій аспект. Найбільше повноважень у зазначеній системі мав Народний комісар (нарком), але його головним завданням було стежити за виконанням розпоряджень уряду УСРР. Також діяла колегія НКО, члени якої обирались Радою Народних Комісарів і одночасно очолювали відділи Наркомосу¹⁰⁷. Таким чином, радянська влада створювала систему стримувань і противаг, яка мала на меті збалансувати сферу державного управління.

Варто також відстежити як формувалась освітня структура на регіональному рівні. За шкільну освіту там відповідали губернські, повітові, міські та районні відділи народної освіти. Вони утворювалися при відповідних виконкомах губернських, повітових та міських радах депутатів¹⁰⁸. До компетенції зазначених відділів входило інспектування та контроль усіх освітніх заходів, окрім тих, що займалися наукою. Цікаво, що регіональні відділи народної освіти одночасно підпорядковувалися НКО та виконавчому комітету (виконкому) відповідної ради¹⁰⁹.

Повітовим відділом освіти керувала колегія, максимальна кількість членів якої не мала перевищувати чотирьох осіб. Її очолював завідувач. Він же пропонував людей для наповнення зазначеного органу, але остаточно затверджував кадровий склад виконком¹¹⁰. У зазначеному ключі проявляється бажання комуністичної партії контролювати сферу навчання, оскільки у найважливіших питаннях своєї діяльності виконком орієнтувався на рішення місцевих партійних осередків.

Серед найважливіших, з точки зору нашої проблематики, функцій повітового відділу освіти слід виділити контроль виконання декретів та розпоряджень НКО й організацію соціального виховання, яке включало й

¹⁰⁷ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президенті України. Київ, 2001. С. 127.

¹⁰⁸ Там само. С. 94.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 15–21.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 46–49.

ідеологічний аспект. Також повітові відділи повинні були складати звіти про стан освіти і подавати їх на губернський рівень. Вони організовували регіональні з'їзди вчителів, складали кошторис та вели статистику, яка включала інформацію про стан освіти у повітах¹¹¹.

Повіти поділялися на райони, тому радянська влада організовувала районні відділи народної освіти. Його завідувача призначав повітовий відділ, він же й затверджував двох його помічників. Їхні обов'язки розподілялися таким чином: перший відповідав за позашкільну освіту та мистецтво, а інший займався шкільною освітою і соціальним вихованням¹¹².

Для того щоб поширити шкільну освіту на селі, 9 червня 1920 р. радянська влада видала наказ під назвою «Про організацію волосних відділів народної освіти». Ними управляли завідувачі та діловоди. Перший опікувався позашкільною освітою, а другий вирішував питання соціального виховання¹¹³.

У містах із населенням більше десяти тисяч осіб створювалися містечкові відділи народної освіти. Вони відповідали районним відділам та підпорядковувалися губернським¹¹⁴. Якщо населення перевищувало сто тисяч, тоді розпорядженням НКО утворювались міські відділи освіти, які відповідали за своїми повноваженнями повітовим відділам¹¹⁵.

Розглядаючи аспект функціонування школи на місцях, варто зазначити, що у той час головним органом управління школи була педагогічна рада. До неї входили: голова, заступник, секретар та учні старших класів у кількості однієї третини від усього вчительського складу¹¹⁶. Залучаючи учнів до управління школою, радянська влада прагнула прищепити їм почуття відповідальності. Принагідно виховувалися нові кадри, які могли в майбутньому очолити інші органи управління освітою.

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 30–30 зв.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 46–46 зв.

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 185.

¹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 17 зв.

¹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 41–41 зв.

¹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 14–14 зв.

Структура регіональних відділів показує, наскільки важливою була інформаційна політика для більшовиків, адже, навіть на губернському та повітовому рівнях існували місцеві відділи соціального виховання та політично-освітній комітет, які власне, й відповідали за пропаганду соціалістичного способу життя у регіонах УСРР. Окрім них, були ще комітет політичної та спеціально-наукової освіти. Координацією вищезгаданих елементів займався загальний відділ. Їх очолювали відповідно губернські та повітові завідувачі¹¹⁷.

З 1922 р. Київський губернський відділ очолив Михайло Володимирович Салько. Росіянин за етнічним походженням, він у 1905 р. став членом соціал-демократичної партії. Очолюючи освітній відділ губернського рівня М. Салько не проявляв особливої ініціативи у процесі проведення «українізації»¹¹⁸. Складалась ситуація, за якої регіональна влада не завжди поділяла ідеологічні погляди центральної, проте вона не могла проводити конкретних заходів, які б прямо суперечили постановам Народного комісаріату освіти.

У 1923 р. було затверджено положення, за яким у Київському губернському відділі народної освіти утворювалась комісія з пропаганди. Її головою було обрано А. І. Слущького. Зазначена комісія мала поширювати ідеї радянської системи освіти, акцентувати увагу на її перевагах порівняно з імперською моделлю¹¹⁹.

Розбудовуючи освітню систему загалом та шкільну, зокрема, радянська влада створила міцну вертикаль, яка дозволяла якісно контролювати зазначену сферу. Проте, розширюючи мережу навчальних закладів необхідно було вирішити проблему розроблення єдиної методики навчання. Тому,

¹¹⁷ Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. Харьков: Издание народного комиссариата просвещения УССР, 1922. С. 3–12.

¹¹⁸ Виговський М. Боротьбисти в освітніх установах УСРР. У 1920-х роках: «советизація» номенклатури. *Пам'ять століть* / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Випуск 6. 2004. С. 41.

¹¹⁹ Управління освітою у м. Києві в період становлення й розвитку радянської влади в Україні (1919–1941 рр.). *Департамент освіти і науки виконавчого органу київської міської ради* (Київської міської державної адміністрації). URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/content/upravlinnya-osvitoyu-u-m-kyievi-v-period-stanovlennya-y-rozvytku-radyanskoi-vlady-v-ukraini-19191941-rr.html>

у 1924 р. Народний комісаріат освіти утворив губернські методичні бюро. Вони були дорадчим органом стосовно відділів НКО. Сферою їхньої відповідальності була організація процесу підвищення кваліфікації вчителів та розробка єдиних методичних підходів у навчанні. Також бюро займалося розробкою освітніх програм і затвердженням шкільних навчальних планів. За реалізацію поставлених завдань відповідав завідувач відділу освіти. Йому допомагали заступники та спеціалісти найбільш важливих напрямків роботи. Окремо хочемо відзначити, що при методичних бюро були дві посади, які відповідали за сферу пропаганди: це голова агітвідділу та голова культвідділу союзу працівників освіти. До зазначеного органу входили представники російського комуністичного союзу молоді та національних меншин¹²⁰.

Окрім методичних бюро, у 1924 р. були утворені центральні, губернські та окружні комісії. Вони були покликані допомагати Народному комісаріатові освіти у справі проведення шкільного навчання¹²¹. Така необхідність виникла тому, що у липні місяці того ж року вийшла постанова «Про проведення загального навчання». Її виконання передбачало збільшення кількості шкіл та учнів¹²². До кожної комісії входив відділ соціального виховання, який відповідав за формування в учнів соціалістичного світогляду. Якщо центральна комісія розглядала проекти побудови шкільної мережі в УСРР, її фінансування та плани статистичних робіт, то губернська розглядала тотожні проекти, але вже нижчого рівня. Відповідно окружні комісії розглядали проекти побудови шкіл, їхнього фінансування та функціонування на районному рівні¹²³.

Також важливо відзначити той факт, що Народний комісаріат освіти підтримував зв'язок із місцевими органами влади та управлінням освіти у

¹²⁰ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентові України. Київ, 2001. С. 136–137.

¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 24. Арк. 101–103.

¹²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 4–7.

¹²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 24. Арк. 103–104.

районах, використовуючи конференції, з'їзди та наради вчителів, роботу інспекцій на різних рівнях¹²⁴.

Наступний етап реорганізації НКО відбувся у 1925 році, коли РНК прийняла рішення ліквідувати низку комітетів. Серед них були політично-освітній, соціального виховання, професійної та спеціально-наукової освіти. Вони переформатовувались в управління на чолі із завідувачами. При кожному управлінні діяли комісії та наради, які вирішували конкретні питання, що стосувалися освітньої галузі. Постанови останніх набирали чинності лише після того, як їх затверджував Наркомос освіти УСРР. Для вирішення питань науково методичного характеру засновувалися методичні комітети, які діяли при управліннях. Для кращої організації роботи НКО утворив Державний науково-методологічний комітет¹²⁵.

У наступні п'ять років структура управління освітою не зазнавала змін. НКО УСРР, хоч і виконував розпорядження всесоюзних структур, все ж проводив власну освітню політику, яка, звісно, не могла виходити за рамки загальної радянської парадигми. Його підрозділи налагодили співпрацю між собою та вели чітку звітність.

У 1930 році було розпочато остаточну реорганізацію Наркомосу, яка спрямовувалась на ще більшу централізацію сфери освіти. Фактично НКО перебирав на себе всю відповідальність за методику та ідеологію у школі й університетах Радянської України. Відповідно, його структура зазнала змін. Центральний апарат НКО очолював, як і раніше, народний комісар освіти. Йому допомагали заступники, які відповідали за організаційні моменти. Найбільші зміни стосувалися комітетів, їхнє існування припинялося, замість них утворювалися сектори, які мали додатковий поділ на групи¹²⁶. Варто також відзначити, що сама реформа не була одномоментним явищем. Вона

¹²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 1–7.

¹²⁵ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. С. 140–141.

¹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 824. Арк. 1–16.

фактично тривала впродовж двох років. На 1932 р. структура Народного комісаріату освіти була остаточно затверджена. НКО складався з 11 секторів:

- учбово-методичний;
- планування;
- науково-дослідної роботи;
- кадрів;
- соціального виховання;
- масової комуністичної освіти;
- мистецтва;
- літературного контролю;
- перевірки виконання;
- обслуговування;
- оргінспекторський¹²⁷.

Незважаючи на те, що фактично всі сектори були так чи інакше дотичні до реалізації радянської інформаційної політики, все ж ми виділимо ті, що найбільше відповідали за впровадження пропаганди у шкільну структуру. У цьому ключі важливим є навчально-методичний сектор. Саме він відповідав за ідеологічне та програмно-методичне керівництво освітньої роботи вищих і середніх навчальних закладів. Його завданнями були: розробка вимог до підручників; затвердження навчальних планів школи; розробка питань щодо системи та методів навчання. Зазначений сектор повинен був давати вказівки в справі здійснення національної політики, а також, організувати та здійснювати контроль навчальної діяльності, в тому числі й середніх шкіл¹²⁸. Протягом 1932 р. навчально-методичний сектор НКО УСРР очолював А. А. Канцелярський¹²⁹.

Необхідно також відзначити сектор соціального виховання. Саме на нього радянська влада покладала справу організації та керування процесу виховання дітей, починаючи від 4-х річного віку та підлітків. Метою

¹²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1067. Арк. 157.

¹²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1067. Арк. 29.

¹²⁹ Там само. Арк. 153.

зазначеного сектора було виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм. Важливо, що сектор здійснював власну діяльність не лише на рівні республіканському, але й керував розгортанням районних і міських відділів народної освіти. Окрім матеріального забезпечення велика увага приділялась ідеологічній роботі. Так, сектор соціального виховання зобов'язувався керувати фізкультурним і мистецьким вихованням дітей та їхньою позашкільною діяльністю. У цьому аспекті зазначений підрозділ планував організацію та керівництво дитячим комуністичним рухом в УСРР¹³⁰.

Ще більш важливу функцію в справі здійснення радянської пропаганди відігравав сектор масової комуністичної освіти. У 1932 р. його очолював Іван Петрович Косило¹³¹. Першим та найголовнішим завданням сектору була організація державної пропаганди комунізму на республіканському, районному та міському рівнях народної освіти. Окрім того, що він відповідав за виховання дорослих, у сфері його діяльності також перебувала середня школа. У зазначеному аспекті сектор масової комуністичної освіти проводив антирелігійну інформаційну політику. Також він відповідав за військову пропаганду та займався справою фізкультури і екскурсійно-туристичною роботою. Для виконання поставлених завдань сектор використовував всю мережу Народного комісаріату освіти, зокрема й середню школу¹³².

Опосередковано на шкільну систему впливав і сектор літературного контролю. Незважаючи на те, що його завданням було контролювати політично-ідеологічний та економічний аспект видавничої діяльності загалом, все ж, ставлення до середньої школи було вагомим. Адже, зазначений сектор мав право затверджувати або скасовувати ліцензію на підручники, журнали та інші матеріали, які виписували школи. Він розраховував цінову політику у видавничій сфері, а від цього залежала кількість літератури, що видавалася. Питання надання ліцензій або їх скасування залежали, перш за все, від ідеологічної складової. Якщо текст не

¹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1067. Арк. 28 зв.

¹³¹ Там само. Арк. 155.

¹³² Там само. Арк. 159.

відповідав радянській ідеологічній парадигмі, сектор літературного контролю не давав дозволу для його публікації. Таким чином регулювалося питання «правильної» для влади літератури¹³³.

Якщо поглянути на міський рівень управління освітою, то ми побачимо подібну ситуацію. У 1931 р. був заснований Київський міський відділ народної освіти. У сферу його відповідальності потрапила вся освітня система міста. Серед підрозділів, які відповідали за сферу радянської пропаганди, можна виділити інспекції соціалістичного виховання, масової комуністичної освіти та літературного контролю¹³⁴. Як бачимо, структура управління освітою на місцях була подібною до республіканської.

У 1932 р. було видано розпорядження, за яким міські та районні відділи підпорядковувались райвиконкомам та місцевим радам, проте, одночасно вони залишались місцевими органами НКО. Зазначена дилема наочно показує, як радянська влада посилювала свій безпосередній контроль над освітньою сферою. Районні виконавчі комітети та місцеві Ради були в першу чергу політичними органами, саме через них комуністична партія просувала радянські ідеї у школи на місцевому рівні. Адже завданнями міських та районних відділів були:

- організація соціального виховання дітей;
- запровадження обов'язкового політехнічного навчання;
- здійснення дошкільного та позашкільного виховання;
- налагодження зв'язків між школою та виробництвом;
- пропаганда комуністичного виховання;
- ведення культурної роботи;
- інструктаж закладів освіти у виконанні ними директив та розпоряджень уряду, НКО, облвиконкому і міських Рад;
- допомога в роботі місцевих рад¹³⁵

¹³³ ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1067. Арк. 160.

¹³⁴ ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 7. Спр. 23. Арк. 22–24.

¹³⁵ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони

Проте, варто відзначити, що не зважаючи на свою відносну самостійність у 1930-х рр. НКО дедалі більше зазнавало прямого втручання з боку центрального партійного керівництва, що було зумовлено зміною політичного життя та утвердженням тоталітарного режиму. Вирішальну роль у цьому відіграла Комуністична партія Радянського Союзу та генеральний секретар Й. Сталін. Він здійснював безпосередній вплив на комуністичну партію, яка фактично й керувала місцевими урядами радянських республік, а вони вже видавали постанови, які впроваджували народні комітети, у тому числі й освіти. Як зазначала докторка педагогічних наук, професорка Л. Березівська, у цей період склалася ситуація, коли Наркомос зазнав нищівної критики й перетворився по суті на придаток Відділу шкіл ЦК ВКП (б), яким безпосередньо керував Й. Сталін. Він особисто ініціював, ретельно вивчав, рецензував основоположні освітні документи, які без обговорення педагогічною громадськістю приймалися не Наркомосом, а ЦК ВКП(б)¹³⁶.

Також, Л. Березівська зауважила, що, виконуючи розпорядження партійних органів, Наркомос УСРР по суті формував шкільну систему, тотожну всесоюзній. При цьому він все ж таки він прагнув залишити й певні відмінності. Зазначена позиція підтверджується рішенням колегії щодо обговорення проєкту НКО РСФРР про основні напрями перегляду програм початкової й середньої школи: «Колегія НКО УСРР вважає, що програми початкової й середньої школи, що мають відповідати настановам програм комуністичної партії й постанов ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р., мусять бути для даної доби соціалістичного будівництва єдиними для всього СРСР, це зрозуміло, але ніяк не заперечує можливості того, щоб у них відбивалися певні окремішності умов і завдань кожної окремої республіки», –

громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентові України. Київ, 2001. С. 146–147.

¹³⁶ Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. С. 275.

ззначається в документі. Проте, ці ідеї союзне керівництво не взяло до уваги¹³⁷.

Варто відзначити, що комуністична партія на чолі з її секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним на початку 1930-х рр. активізувала процес системного згортання політики «українізації». За ініціативою партійних органів були проведені справи про розгром і «викриття шумськізму», справа «Спілки визволення України» (судовий процес, під час якого були засуджені зокрема такі педагогічні працівники як С. О. Єфремов, В. Ф. Дурдуківський, О. Й. Гермайзе та ін.), розгром «Українського Національного Центру» та ін. Партійний актив визнав своєю помилкою те, що вони прогледіли «ідейне переродження Скрипника, перехід його на національні позиції і оформлення цілої течії, цілої групи націонал-ухильників, на чолі якої він стояв».¹³⁸

Так, 14 грудня 1932 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях»¹³⁹, особисто підписана Й. Сталіним та В. Молотовим. У ній йшлося про критику «українізації», оскільки, на думку авторів документу, вона призводить до «розгулу» націоналістичних настроїв в УРСР. Одним із результатів зазначеної постанови стало звільнення з посади очільника НКО УСРР М. Скрипника, через звинувачення у «контрреволюційній діяльності» та «українському націоналізмі». Варто також зауважити, що не лише М. Скрипник підпадав під критику партійних функціонерів, значна кількість звинувачень була спрямована на самий НКО. Цим Комуністична партія пояснювала необхідність кадрових змін та посилення контролю над органами шкільної освіти. Таким чином, у 1933 р. новим народним комісаром освіти

¹³⁷ Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. С. 280–281.

¹³⁸ Там само. С. 181.

¹³⁹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях» від 14 грудня 1932 р. *Збірник документів. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Ред. кол. Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, М. І Панчук, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. С. 291–294.

став Володимир Затонський, який вже не міг здійснювати самостійну політику щодо освітньої сфери УСРР¹⁴⁰.

Так само, другому секретарю ЦК КП(б)У П. Постишеву, при призначені на посаду у січні 1933 р., було настійливо вказано звернути пильну увагу на правильне проведення «українізації». Правильність полягала у тому, що він повинен був усунути її «механічне проведення», вигнати «петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи» із партійних радянських організацій, стежити за добором та вихованням українських більшовицьких кадрів, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням «українізації». П. Постишев привіз із собою в УСРР оновлену команду ДПУ (Державне політичне управління) під керівництвом С. Балицького і близько 12 тисяч російських партійних діячів. До того ж, він оцінював «українізацію» як «культурну контрреволюцію». У практиці роботи органів НКО УСРР, як зазначав сам П. Постишев, допускалася насильницька «українізація» шкіл, у яких діти говорили так званою «мішаною говіркою»¹⁴¹.

Загалом, протягом кількох років (1930–1934 рр.) радянські партійні структури, не оголошуючи про проведення шкільної реформи, за допомогою власних постанов, з використанням тоталітарно-репресивних методів установили на території України загально радянську систему шкільної освіти. Накази наркомів освіти ґрунтувалися тоді перш за все на постановах ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і їх виконання обов'язково перевірялося¹⁴². Тому, розглядаючи питання структур відповідальних за пропаганду в шкільній системі, ми відзначаємо перш за все провідну роль Комуністичної партії, яка перебрала фактичний контроль над Народним комісаріатом освіти. Вона

¹⁴⁰ «Українізація» 1920–30-х років.: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смоля. К. Інститут історії України НАН України. 2003. С. 209–210.

¹⁴¹ Ніколіна І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. С. 72.

¹⁴² Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. С. 284–286.

використовувала його як інструмент імплементації власних розпоряджень в освітнє середовище.

Повертаючись безпосередньо до нашої проблематики, слід відзначити, що наприкінці 1933 р. НКО заснував комітет сприяння школі. До нього входили батьки учнів, представники громадських організацій, піонери, вчителі. Комітет займався вирішенням чергових навчально-виховних та матеріально-господарських завдань. Чільне місце займала організація процесу комуністичного виховання в школі. Цікаво, що комітет сприяння школі орієнтувався рівною мірою як на учнів, так і на їхніх батьків. Фактично він був інструментом контролю та реалізації радянської пропаганди у сім'ях школярів: «Він дає допомогу школі й родині у справі комуністичного виховання дітей та бореться проти всіляких спроб у школі чи в родині прищепити дітям елементи антипролетарської ідеології», – зазначалося у постанові НКО «Про комітет сприяння школі»¹⁴³. Для того щоб здійснювати підвищення якості освіти та «правильне» виховання школярів, комітет отримував право обстежувати домашні умови життя дітей та вживати заходів для підвищення свідомої дисципліни серед учнів та відповідальності самих батьків¹⁴⁴.

Важливо також відзначити, що комітет сприяння школі був однією з найвагоміших організацій, які займалися на місцях справами школи. Їхня діяльність координувалася місцевими органами управління і не лише освітнього блоку. Так, комітет працював під керівництвом міської чи сільської ради у складі: представників батьків, очільника школи, представника педагогічного колективу, шкільного лікаря, представників піонер-організації, прикріпленого члена секції міської або сільської ради, міжделегатських зборів осередку ВКП(б) підприємства (радгоспу, колгоспу), до якого прикріплена школа, спілки воявничих безвірників¹⁴⁵. Як бачимо,

¹⁴³ Постанова НКО «Про комітет сприяння школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. № 47. С. 8–9.

¹⁴⁴ Там само. С. 8–9.

¹⁴⁵ Постанова НКО «Про комітет сприяння школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. № 47. С. 10.

серед делегатів, які наповнювали склад комітету сприяння школі, були представники партійних структур. Так комуністична партія контролювала систему навчання на кожному рівні її реалізації.

Радянська влада, бажаючи посилити стабільність шкільної системи, одночасно посилювала над нею контроль. Міцна вертикаль підзвітності, що формувалась на початку 1930-х рр., збільшувала бюрократію. Щоб контролювати цю проблему, в 1933 р. було реорганізовано сектор обслуговування, а саме: у його складі з'явився новий структурний елемент – довідкове бюро. До його функцій належало прийом та подання довідок всім відвідувачам НКО. Також воно відповідало за одержання від них скарг та заяв, які вимагали певного терміну для розв'язання. Тобто, основна частина документообігу у формі звернень, відповідей, заяв та розпоряджень проходили крізь довідкове бюро, яке їх аналізувало, після чого найважливіші відправляло по секторах для подальшого розгляду¹⁴⁶.

Після того як у 1934 р. місту Києву було повернуто статус столиці, зазначений факт посприяв тому, що наступного року туди було переміщено розташування органів НКО, структура якого була остаточно сформована. Проте, в майбутньому, вона все ж зазнала деяких організаційних змін. Так, 10 квітня 1936 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову про «Встановлення персональних звань для вчителів початкових та середніх шкіл». Щоб отримати атестат про присвоєння персонального звання, підписаного народним комісаром освіти союзної республіки, необхідно було пройти однорічне стажування педагогічної роботи в школі. Окрім цього, до 1 серпня 1938 р. усі вчителі повинні були пройти атестацію на звання вчителя.

Для виконання поставленого завдання 19 квітня 1937 р. було видано постанову «Про підвищення кваліфікації вчителів», яка мала на меті покращити вказаний процес. При Народному комісаріаті освіти УСРР утворювався єдиний інститут підвищення кваліфікації педагогів. Окрім загальних педагогічних знань інститут відповідав за якість ідеологічного

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 5. Арк. 4–5.

виховання під час проходження зазначених курсів¹⁴⁷. Він зобов'язувався у місячний термін переглянути райони діяльності кожного інституту й педагогічної школи, а також збільшити кількість консультаційних пунктів педагогічних шкіл з 360 до 526 (1 пункт на кожний район). Проте, що найважливіше для нашої теми, поряд із зазначеними процесами, РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували обласні, міські, й районні комітети партії, виконавчі комітети, й професійні організації встановити постійний контроль за навчанням вчителів і забезпечити неухильне виконання постанов партії та уряду¹⁴⁸.

У 1940 р. в Радянській Україні було проведено адміністративну реформу, яка передбачала перехід на триступеневу систему управління, внаслідок ліквідації округів. Це вплинуло на Народний комісаріат освіти, реорганізацію якого було проведено у той самий же період. Зберігаючи попереднє структурне оформлення, в основу перебудови апарату НКО було покладено: посилення ідеологічних та організаційних чинників, його централізація, скорочення працівників (з 1064 до 957). При цьому, провідне значення мали постанови ЦК ВКП(б)У та РНК УРСР. Рішення партії щодо організації роботи держапарату мали пряме відношення до діяльності Народного комісаріату освіти та його місцевих органів. Фактично вони перебували під постійною увагою з боку комуністичної партії. Особливо вона виявлялась в забезпеченні органів народної освіти кадрами, у критиці недоліків та помилок Наркомосу, у здійсненні національної політики¹⁴⁹.

Надалі структура Народного комісаріату освіти не зазнавала вагомих змін. Лише перенесення бойових дій на територію Радянської України у 1941 р., зупинило звичне навчання школярів і спровокувало зміну в діяльності НКО та партійних структур.

¹⁴⁷ Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку / Українська академія державного управління при Президенті України. Київ, 2001. С. 149.

¹⁴⁸ Там само. С. 150–151.

¹⁴⁹ Там само. С. 151–152.

Отже, остаточне інституційне становлення Народного комісаріату освіти відбулось на початку 1930-х рр. Саме тоді було сформовано основні його підрозділи, які управляли освітою на губернському, повітовому, міському та районному рівнях. На кожному з них діяли сектори, які відповідали за радянську пропаганду. Зокрема, це були головний комітет соціального виховання дітей та головний політико-освітній комітет. Після адміністративної реформи 1932 р. губернські та повітові відділи змінилися обласними, а міські та районні залишилися. Київ, на той момент, хоч не мав статусу столиці, все ж відігравав важливу ідеологічну роль. У 1931 р. там було засновано Київський міський відділ народної освіти. Серед підрозділів, які відповідали за сферу радянської пропаганди, були все ті ж структурні одиниці. Таким чином, питання пропаганди радянської ідеології було інституційно оформлене на кожному рівні освітньої системи, починаючи від НКО і закінчуючи звичайними районами та містечками. Незважаючи на те, що Народний комісаріат освіти прагнув провадити власну освітню політику, все ж він не міг виходити за межі, які окреслювала Комуністична партія. Визначальним у цьому контексті став період 1930-х рр., який характеризувався посиленням партійного та ідеологічного контролю за школою, що зі свого боку зумовлювало інтенсифікацію радянської пропаганди на всіх етапах навчально-виховного процесу.

2.2. Нормативно-правове забезпечення радянської пропаганди у школах

Упродовж своєї діяльності Народний комісаріат освіти видавав безліч розпоряджень, якими керувалась освітня система загалом та середня школа зокрема. Найвні нормативно-правові акти регулювала усі сторони процесу навчання, починаючи від розкладу уроків і закінчуючи методикою викладання шкільних предметів. Частина прийнятих розпоряджень прямо чи опосередковано стосувалася питання пропаганди комуністичних ідей як серед учнів, так і вчителів.

Перш за все, слід відзначити, що розпорядження, які забезпечували реалізацію радянської пропаганди в школі, не видавалися у вигляді окремих самостійних нормативно-правових актів. Як правило, вони були в контексті ширших указів, котрі відповідали за цілі сегменти шкільної діяльності. Тож, для того, щоб зрозуміти особливість радянської пропаганди у 1930-х рр., необхідно поглянути на її витоки у попередньому десятилітті.

Розробляючи проекти шкільної реформи у 1920-х рр. більшовики паралельно формували її ідеологічне наповнення. Так, розглядаючи концепцію єдиної трудової школи, відділ соціального виховання Народного комісаріату освіти видав декларацію «Про соціалістичне виховання дітей»¹⁵⁰. У ній формувалася ідея, що школа мала перебрати на себе функцію виховання дітей у дусі соціалізму. Водночас, відзначалося, що сім'я є важливим елементом зазначеного процесу, тому необхідно проводити роботу не лише з учнями, але й з їхніми батьками. Проте, сам інститут сім'ї визначався як такий, що втрачає свою значущість: «...ці «сімейні» функції має взяти на себе весь «соціальний організм», утворюючи, таким чином, нову соціальну функцію – соціальне виховання»¹⁵¹. На завершення декларація

¹⁵⁰ Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1.07 1920). *Пролетарська освіта*. Вінниця, 1921. № 1. С. 3–4.

¹⁵¹ Там само.

підсумовувала, що головним завданням виховання дітей у школі є формування «нової людини», «людини-комуніста»¹⁵².

Ідеї соціалістичного виховання конкретизував «Кодекс законів про народну освіту УСРР» 1922 року. Насамперед, у його вступній частині чітко простежується антирелігійна пропаганда, адже одним із головних завдань радянського виховання й освіти визначалося «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства». 27 параграф кодексу вперше зафіксував норму, за якою школа відокремлювалась від церкви. При цьому, 29 параграф проголошував заборону викладання віровчень не лише у навчально-виховних закладах, а й у храмах, молитовних та приватних будинках особам, які не досягли 18-річного віку. Важливо також відзначити, що особам, які перебувають у матеріальній чи службовій залежності від організацій релігійного культу, заборонялося викладання загальноосвітніх і спеціальних предметів в усіх навчально-виховних закладах. Фактично «Кодекс законів про народну освіту УСРР» проголосив початок офіційної антирелігійної політики в школі: «З метою звільнення трудящих мас від релігійних забобонів усі навчально-виховні, наукові й політико-освітні заклади розвивають широку й планомірну науково-освітню та антирелігійну пропаганду»¹⁵³.

Окрім цього, «Кодекс» пропагував колективний спосіб життя як єдино правильний, а відповідальність за це повністю покладалася на НКО. Саме він повинен був забезпечити виховання покоління, що підростає (до 15-річного віку) в дусі «соціального колективістського суспільства». Загальна риторика, що пронизувала зазначений «Кодекс» була напрочуд радикальною. Особливо, коли йшлося про мету соціалістичного виховання: «Завдання органів виховання й освіти – бути знаряддям диктатури пролетаріату щодо знищення класового суспільства... з метою виховання покоління будівників

¹⁵² Зільберштейн А. Система народної освіти. Державне видавництво України. 1929. С. 26.

¹⁵³ Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III Сессии VI созыва ВУЦИК от 16 ноября 1922 г. Харьков: Изд. нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. С. 21–60.

нового комуністичного суспільства»¹⁵⁴. Таким чином, було окреслено основні напрямки радянськи пропаганди в шкільних закладах освіти. Це антирелігійна політика, формування почуття колективізму, боротьба проти класових ворогів і націоналістів та побудова нового суспільства, де головне місце мала зайняти людина «радянська».

На початку 1930-х рр. комуністична партія СРСР на чолі з Й. Сталіним розпочали новий етап суспільно-економічних перетворень. Період експериментів у шкільній структурі завершився. Влада прагнула уніфікувати освітню сферу та реалізувати ефективніший контроль над нею. Посилювався й ідеологічний вплив на середню школу, що не могло не відобразитись на нормативно-правовій базі у контексті радянської пропаганди.

Варто також зауважити, що в 1920-х роках зміни в освіті відбувались переважно за ініціативою НКО, як органу, який мав відповідну компетенцію та відносну самостійність. Хоч він і зважав на політику партії, але питання реалізації реформ, особливо у контексті методології, перебували у його компетенції. На противагу цьому, у 1930-х рр. шкільна система почала зазнавати посиленого втручання з боку центральних всесоюзних партійних структур та секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. У цій ситуації НКО залишалося лише імплементувати волю партії. Більше того, частина розпоряджень, які стосувались середньої школи УСРР/УРСР, видавалися безпосередньо ЦК ВКП(б).

У серпні 1931 р. вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу»¹⁵⁵. Перераховуючи всі наявні досягнення шкільної освіти, у розпорядженні акцентувалась увага на необхідності продовження реформ, особливо у сфері навчальних програм. Центральний комітет констатував, що радянська школа не відповідає тим вимогам, які висуваються до неї сучасним етапом соціалістичного будівництва. Як висновок – ЦК ВКП(б) запропонував

¹⁵⁴ Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III Сессии VI созыва ВУЦИК от 16 ноября 1922 г. Харьков: Изд. нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. С. 21–60.

¹⁵⁵ Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1931. №7 (8). С. 1–7.

НКО негайно організувати науково-марксистське опрацювання навчальних програм. Метою зазначеного процесу мало бути комуністичне виховання дітей у школі та формування соціалістичного суспільства: «Йдучи шляхом втілення програми Комуністичної партії, згідно з якою «школа повинна бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, але й ідейно-організаційного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви робітничих мас в цілях виховання поколінь, яке зможе остаточно встановити комунізм»¹⁵⁶.

Не можемо оминати увагою лист секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція», який був написаний у листопаді 1931 р. Саме він ознаменував новий етап ідеологізації освіти. Генеральний секретар, критикуючи відомого історика Анатолія Слуцького, назвав його «троцькістом». Зазначена характеристика була широко підхоплена частиною істориків на позначення образу «внутрішнього ворога». Згодом вона використовувалась у підручниках для середньої школи гуманітарного блоку. Й. Сталін не просто критикував А. Слуцького, він фактично розпочав репресії проти частини радянських істориків, описуючи власне бачення історичного минулого. Згодом ці думки конкретизувались у критиці програм з історії і стали для тогочасних науковців прикладом для розробки нових підручників для середньої школи¹⁵⁷.

У цьому контексті, не випадковою є постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі», яка була прийнята 25 серпня 1932 р. У ній подавалися конкретні поради, на яких мали базуватись нові розробки. Так, найбільше критикувалася відсутність окремої програми для дисципліни «Історія», яка у попереднє десятиліття була інтегрована до загального курсу під назвою «Суспільствознавство». Серед порад для майбутніх розробок з історії була актуалізація краєзнавчих

¹⁵⁶ Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1931. №7 (8). С. 1–7.

¹⁵⁷ Слободян С. Лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція»: контекст, зміст, наслідки. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 123. С. 127–129.

досліджень. Автори постанови відзначали, що «...необхідно ввести у навчальні програми з історії важливі знання, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку і елементи краєзнавства...»¹⁵⁸. Таким чином, вище радянське керівництво усвідомило необхідність відновлення окремого предмету історії як особливого інструменту ідеологічного впливу на учнів.

Варто зауважити й те, що постанова фіксує зміну ставлення влади до вчителів, лояльність яких, на думку авторів, зросла в порівнянні з 1920 роками. Аналізуючи третій пункт, ми фіксуємо висновок ЦК ВКП(б), у якому зазначалося, що вчителі здебільшого почали вести відповідну до партійних вимог виховну діяльність з учнями. Через це, заборонялось залучати педагогів до загальних колективних робіт. «Правильним» учителям рекомендувалось надавати можливість якнайшвидшого вирішення квартирного питання. До цього додавалась можливість отримання путівок на відпочинок та оздоровлення¹⁵⁹.

У 1932 р. відбулась ще одна важлива зміна в ідеологічній складовій, яка відобразилась безпосередньо на шкільній системі. Якщо до кінця 1932 р. в УРСР зберігалось викладання предметів українською мовою, то надалі ця практика зазнала змін. Так, 14 грудня 1932 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях»¹⁶⁰, яку підписали В. Молотов та Й. Сталін.

Незважаючи на те, що документ стосувався перш за все проблеми хлібозаготівель, у заключних пунктах автори звернули увагу й на питання «українізації». Автори постанови піддали критиці діяльність місцевої влади, звинувачуючи її у «неправильності» проведення національної політики в

¹⁵⁸ Постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» від 25 серпня 1932 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1932. № 8–9. С. 5–10.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях» від 14 грудня 1932 р. *Збірник документів. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Ред. кол. Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. С. 291–294.

Україні: «ЦК та РНК відмічають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилась механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшало буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення власного легального прикриття, власних контрреволюційних структур та організацій»¹⁶¹. Особливо гострій критиці піддавалася «небільшовицька українізація» за межами УСРР на Північному Кавказі, яка за умови «повної відсутності повного контролю за українізацією школи і друку з боку місцевих крайових органів» дозволила «ворогам радянської влади» організувати легальний спротив¹⁶².

Таким чином, вперше на офіційному рівні ЦК ВКП(б) на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталін відкрито розкритикував «українізацію», визнав її «неправильною» та небезпечною. У підсумку, зазначена постанова призвела до остаточної ліквідації політики «українізації» на Північному Кавказі та розпочала її згортання на території України. Подальшим результатом чого стало впровадження інтенсивної політики зросійщення, чільне місце в якій відводилося саме школі.

НКО відреагував на зміну парадигми у мовному питанні в травні 1933 р. У виданій ним постанові «Про розгортання шкільної мережі та укомплектування шкіл дітьми 1933–34 навчального року» серед загальних організаційних моментів зауважувалося: «У місті Харкові, Києві, Одесі й ряді районів Донбасу кількість і розташування російськомовних шкіл не забезпечує дітей нацменшостей навчанням рідною мовою»¹⁶³. Як наслідок у

¹⁶¹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях» від 14 грудня 1932 р. *Збірник документів. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Ред. кол. Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, М. І Панчук, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. С. 292.

¹⁶² Там само. С. 292–293.

¹⁶³ Постанова Колегії НКО «Про розгортання шкільної мережі та укомплектування шкіл дітьми 1933–34 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1932. № 18–19. С. 3–4.

планах на 1933–1934-ті навчальні роки пропонувалося розширити мережу російськомовних навчальних закладів¹⁶⁴.

Для того, щоб підсилити ідеологічний вплив на учнів, сектор соціального виховання НКО УСРР у грудні 1932 р. видав розпорядження «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». Передбачалося, що з наступного року у школах будуть запроваджуватися гуртки до яких активно залучатимуть піонерів¹⁶⁵. Види гурткової діяльності планувалися різноманітні, від мандрівок новобудовами, культпоходів та спільних читань, до відвідування музеїв і театрів: «...провести роботу в справі організації систематичного обслуговування дітей мережею клубів, стадіонів, палаців культури, театрів, кіно театрів для дорослих, пов'язуючи роботу в них з гуртковою роботою в школі»¹⁶⁶.

Таким чином, 1932 рік став поворотним для освіти, що було зумовлено переглядом освітньої стратегії в школах, бажанням влади її максимально підвести під комуністичні ідеали, зростанням політичного контролю за школою з боку центральних партійних структур, а також згортанням політики «українізації» в Україні.

Також не можливо оминати й той факт, що саме в 1932 р. була відновлена класно-урочна система. На перший погляд зазначена теза немає відношення до ідеологічного аспекту. Проте, як зазначала дослідниця В. Шпортенко, саме класно-урочна система сприяла виробленню у більшості вчителів звички працювати за шаблоном без необхідної ініціативи, що знижувало активність учнів, перетворюючи їх на пасивних слухачів. Тобто, така система у використанні радянської влади була спрямована на те, щоб школярі в першу чергу споживали інформацію, а не критично аналізували її. Зазначений підхід сформував такі явища як: орієнтація вчителя на середнього за успішністю учня; недооцінка індивідуальних особливостей школярів;

¹⁶⁴ Постанова Колегії НКО «Про розгортання шкільної мережі та укомплектування шкіл дітьми 1933–34 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1932. № 18–19. С. 3–4.

¹⁶⁵ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 5–7.

¹⁶⁶ Постанова відділу соцвиху НКО «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1932. №2. С. 11–12.

жорстка регламентація навчальної діяльності; одноманітність та стандартизація в побудові уроку¹⁶⁷. Якщо сьогодні науковці здебільшого оцінюють такі прояви як щось негативне, то у 1930-ті роки це допомагало виховувати учнів в дусі колективізму та формувало в шкільній системі міцний фундамент для якісної реалізації радянської пропаганди.

Одним із ключових завдань другої п'ятирічки було посилення пропаганди соціалістичного способу життя. Його реалізація у школах була б неможливою без двох основоположних складових освітнього процесу: навчальні програми та підручників. Зазначена проблематика стала ключовою протягом наступних років, а її вирішення супроводжувалось конкретизацією радянської пропаганди.

Саме цьому питанню й було присвячено постанову ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової та середньої школи», яка вийшла в лютому 1933 р. Центральний комітет критикував республіканські народні комісаріати освіти за їхні постанови, які нівелювали значення підручника в школі. Натомість вказувалось на необхідність вироблення стандартів до них. Для забезпечення ідеологічного контролю було змінено порядок друку навчальної літератури: «Встановити, як правило, що кожен підручник повинна затверджувати колегія Наркомосу після попереднього пильного розгляду його з тим, щоб ніяких змін не можна було зробити у підручнику без спеціальної на то постанови колегії Наркомосу»¹⁶⁸.

Відповіддю на зазначений документ була березнева постанова 1933 р. ЦК КП(б)У з аналогічною назвою «Про підручники для початкової та середньої школи». Центральний комітет Радянської України визнав зауваження ЦК ВКП(б) правомірними та звинуватив НКО і його тодішнього очільника Миколу Скрипника у хибній діяльності щодо питання підручників у школі. Так само як і в попередньому варіанті встановлювався порядок

¹⁶⁷ Шпортенко В. Розвиток форм організації навчання в загальноосвітній школі (історико-теоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1994. С. 21.

¹⁶⁸ Постанова ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової та середньої школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 2–3 (131). С. 3–4.

друку навчальної літератури. Рішення про випуск підручників могла прийняти лише колегія НКО і лише з її дозволу можна було вносити зміни. Вказувалося на важливість дотримання правильної ідеологічної складової в майбутніх навчальних матеріалах¹⁶⁹.

У 1934 р., РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали дві постанови, які започаткували офіційний процес створення нових підручників. Перша – «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» наголошувала на необхідності «правильного» розгляду і «правильного» узагальнення історичних подій: «що підведуть учнів до марксистського розуміння історії»¹⁷⁰. Досягнути бажаного результату можна було лише через дотримання «порад» секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. Друга постанова «Про викладання географії в початковій і середній школі» розпочинала ідентичні процеси в площині відповідного предмета. Цікаво, що у документі, вищі органи влади прямо зобов'язують народні комісаріати прийняти їхню концепцію викладання, суть якої полягала у зміщенні акцентів від географії окремих республік до загальної географії СРСР¹⁷¹.

Після зазначених вимог з боку центральних органів не забарилася відповідь від ЦК КП(б)У, яка мала форму постанови «Про викладання громадянської історії та географії в політехнічній школі» (1934 р.). Варто зауважити, що у змісті документа йшлося не лише про професійну освіту, але й про початкову та середню школу. Головна ідея постанови полягала в тому, що необхідно змінити програми зазначених предметів та розробити відповідні підручники з урахуванням зауважень ЦК ВКП(б). Відповідальність за це покладалася на Народний комісаріат освіти УСРР¹⁷². Таким чином, орган, який мав самостійно генерувати зміни в освітній

¹⁶⁹ Постанова ЦК КП(б)У «Про підручники для початкової та середньої школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 2–3 (131). С. 5–6.

¹⁷⁰ Постанова «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 5 (142). С. 4.

¹⁷¹ Постанова «Про викладання географії в початковій і середній школі». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 5 (142). С. 5–6.

¹⁷² Постанова «Про викладання громадянської історії та географії в політехнічній школі». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1933. № 5 (142). С. 6–7.

системі, перетворився на інструмент впровадження указів центральних органів СРСР.

Виконуючи розпорядження партії, станом на 1935 р., вже були написані підручники, які схвалила радянська влада. Тому в серпні того ж року ЦК ВКП(б) видав постанову «Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи». Загалом вона регулювала порядок і ціну на навчальні матеріали. Документ не торкався питання пропаганди. Проте, все ж таки постанова мала важливий ідеологічний ефект, адже після її виходу, у шкільних журналах з'явилися безліч статей, які оспівували турботу партії та виняткову роль у цьому процесі Й. Сталіна: «Радянська дітвора по праву вважає себе за найщасливіше покоління в усьому світі. Діти нашої країни повсякденно відчувають виняткову увагу і батьківське піклування партії більшовиків, робітничо-селянського уряду й великого вождя народів товариша Й. Сталіна. З іменем товариша Сталіна нерозривно пов'язаний кожен важливий захід у житті й роботі нашої школи»¹⁷³.

Варто також зауважити, що велику вагу в шкільній діяльності мали спеціалізовані журнали. Їхній ідеологічний вплив важко переоцінити. Адже, в залежності від напрямку, вони містили інформацію про постанови, які видавала влада, статті, що розкривали у наказовій формі методичку роботи з дітьми та їхніми батьками. Але найбільшу увагу було приділено саме радянській пропаганді. Тому, в 1938 р. було видано спеціальні розпорядження, які зобов'язували збільшення тиражу шкільних журналів та їх обов'язкову виписку навчальними закладами. До прикладу, постанова НКО «Про передплату на дитячі журнали для шкільних бібліотек» від 31 жовтня 1938 р. наголошувала на необхідності виписувати журнал «Комуністична освіта»: «Цей журнал повинен стати настільною книгою кожного вчителя, директора, кожного працівника органів НКО... потрібно

¹⁷³ Кожному учневі комплект стабільних підручників. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1933. № 7–8. С. 8–10.

провести відповідну роботу, щоб в першу чергу всі без винятку школи передплатили журнал «Комуністична освіта», а також збільшити індивідуальну передплату учителів та директорів шкіл на цей журнал»¹⁷⁴. Окрім нього, обов'язковими ставали ті, що видавалися безпосередньо для учнів. Серед них ми відзначаємо найважливіші для нашої проблематики журнали: «Піонерія»; «Знання та праця»¹⁷⁵.

Варто відзначити, що крім підручників та журналів, одним із засобів радянської пропаганди в школах було кіно. Саме з цією метою в березні 1934 р. НКО видав постанову «Про дозволені для демонстрування в школах кінофільми». Усі стрічки, які дозволили для показу учням під час навчання, були ретельно переглянуті спеціальними комісіями. Цензура стежила за «правильністю» матеріалів, які подаються дітям¹⁷⁶.

Також варто відзначити, що радянська влада стимулювала соціалістичне змагання у школах. Тому була видна постанова «Про Всеукраїнське соціалістичне змагання шкіл» від 15 травня 1933 р. Підсумовуючи досягнення, які на думку НКО досягла шкільна система, оголошувалося подальше змагання, результати якого залежали не лише від учителів, але й від учнів та піонерів. Якість школи визначалася за такими пунктами: успішність навчання; шкільна дисципліна; комуністичне виховання. Як бачимо, ідеологічна складова, що безумовно містила радянську пропаганду, була однією з трьох елементів, які влада вимагала від шкіл¹⁷⁷.

Одним із інструментів радянської пропаганди виступало шкільне самоврядування. З цією метою радянська влада розробила спеціальний документ, який регламентував та стандартизував його діяльність, що зі свого

¹⁷⁴ Постанова НКО «Про передплату журналу «Комуністична освіта»» від 4 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 12.

¹⁷⁵ Постанова НКО «Про передплату на дитячі журнали для шкільних бібліотек» від 31 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 8–9.

¹⁷⁶ Постанова «Про дозволенні для демонстрування в школах кінофільми». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1934. № 15. С. 8–9.

¹⁷⁷ Постанова відділу соцвиху НКО «Про Всеукраїнське соціалістичне змагання шкіл та завдання на четвертий квартал 1932–33 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. № 16. С. 12–13.

боку мало на меті посилили ідеологічну роботу у навчальних закладах. Так, положення «Про учнівські організації в початковій, неповній середній та середній школі» від 1935 р. давало можливість учням раз на місяць організовувати збори. Такий вид самодіяльності був покликаний залучити школярів до управління школою. Діти могли впливати на організацію чергувань та допомагати вчителям у забезпеченні лекцій наочними матеріалами. Згідно з положенням, учні, які входили до внутрішньошкільних організацій, мали залучатись до проведення ігор, прогулянок, спортивних змагань, художніх виставок, «революційних свят»¹⁷⁸.

Окрім цього, зазначене положення визначало головне завдання учнівських організацій 8, 9, 10 класів, яке звучало наступним чином: «Боротьба, під керівництвом комсомолу, за комуністичне виховання учнів, за розширення політичного кругозору... учнівські організації повинні допомагати комсомольським організаціям школи виховувати учнів в дусі безмежної відданості партії та соціалістичній батьківщині»¹⁷⁹.

У серпні 1939 р. НКО видав додаткове положення «Про учнівські організації в школі», зазначаючи, що вони допомагають учням стати свідомими, чесними та відданими громадянами «Соціалістичної батьківщини». Порівняно з попередніми роками, на перше місце радянська влада виводила два компоненти, які повинні були домінувати в шкільних гуртках: соціалістичне змагання та фізкультурно-військова справа¹⁸⁰. Таким чином, навіть у шкільній освіті відчувались зміни геополітичної ситуації, що відбувались на європейському континенті, де невдовзі мала розпочатись Друга світова війна. Готуючись до масштабних бойових дій, вже з другої половини 1930-х рр. радянська влада посилила пропаганду серед учнів, готуючи їх у майбутньому взяти до рук зброю.

¹⁷⁸ Положення «Про учнівські організації в початковій, неповній середній та середній школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №5. С. 3–5.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Положення НКО «Про учнівські організації в школі» від 20 серпня 1939 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1939. № 25. С. 13–15.

У наступних роках кількість розпоряджень щодо навчально процесу зменшилась, що свідчить про структурування радянської шкільної системи протягом першої половини 1930-х рр. Проте, починаючи з 1937 року, посилювалась радянська пропаганда, яка здебільшого спрямовувалась на культурну сферу шкільної діяльності. При цьому, головна увага акцентувалася на провідній ролі Комуністичної партії та культі особи Й. Сталіна. Так, у 1938 р. НКО видав директиву «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках». На думку авторів, новорічна ялинка мала стати святом радісного й щасливого дитинства дітей, а дякувати за це учні повинні були б партії та особисто секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну, які безперестанно піклуються про їх добробут. Крім цього, радянська влада використовувала свято новорічної ялинки ще й як один з елементів антирелігійної політики. Побороти любов дітей до таких зимових християнських свят, як день Св. Миколая та Різдво шляхом простої заборони було не достатньо. Розуміючи це, дітям дали державну альтернативу, яка не асоціювалася із релігією¹⁸¹.

Ідеологічне підґрунтя було покладене й у дозвіллі практиці учнів під час канікул. Директивою «Про організацію і проведення шкільної перерви 1938–39 навчального року» НКО зобов'язував школи організувати канікули так «...щоб щасливі радянські діти, про яких невпинно турбується радянська влада, більшовицька партія і кращий друг радянських дітей – товариш Сталін – добре відпочили»¹⁸². Дозвілля мало враховувати проведення учнівських зборів, організацію свята ялинки та шкільних вечорів, присвячених результатам першого півріччя. Окремо наголошувалося на необхідності влаштувати під час канікул огляд роботи різних шкільних гуртків, провести ранки-зустрічі з депутатами Верховної Ради УРСР (новоутвореного органу в 1937 р., що замінив ВУЦВК), стахановцями

¹⁸¹ Директива «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 38–39. С. 16–17.

¹⁸² Директива НКО «Про організацію і проведення шкільної перерви 1938–39 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 38–39. С. 17–18.

сільського господарства, відвідувати театри та кіно. Таким чином, навіть під час канікул школа повинна була пильно стежити за «правильним» соціалістичним вихованням молоді.

У другій половині 1930-х рр. посилилась політика зросійщення українського народу, важливим інструментом якої була мова. Як уже зазначалося вище, з 1932 р. «українізація» почала поступово засуджуватись радянською владою і надалі цей процес тільки поглиблювався, що у підсумку призвело до остаточного її згортання у 1938 р. Юридично це закріпила постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання російської мови у неросійських школах», яка вийшла 19 липня 1938 р.¹⁸³. Проте, слід зазначити, що вона базувалась на іншій постанові, яку видала РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 13 березня 1938 р. під назвою «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областях»¹⁸⁴. У них вперше фігурує ідея про обов'язковість викладання російської мови в усіх неросійських школах.

Після неї, 20 квітня того ж року, РНК УРСР і ЦК КП(б)У видала власну постанову республіканського рівня «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». У документі зазначалося, що внаслідок підривної діяльності «контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів», які начебто перебували в НКО УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлена незадовільно. Як наслідок, з 1 вересня 1938 р. запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови по всіх неросійських початкових, неповних середніх та середніх школах Радянської України¹⁸⁵.

Вивчення російської мови обґрунтовувалось «посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським і російським народом і народами

¹⁸³ Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «По преподаванию русского языка в нерусских школах» від 19 липня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 7.

¹⁸⁴ Березівська Л. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* (36). 2007. С. 56.

¹⁸⁵ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 5–7.

Союзу РСР для їх подальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти дальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби...»¹⁸⁶. Радянське керівництво у своїх постановах та розпорядженнях обґрунтовувало зазначену позицію неспроможністю української мови задовольнити потреби радянського громадянина.

У жовтні 1938 р. РНК УРСР видала доповнення до попередньої постанови. У ньому конкретизувалася кількість годин вивчення російської мови в українських школах. Так, у початковій школі вводилося від 3 до 5 годин на тиждень. У середній – від 5 до 6 годин. Це означало, що фактично на кожний день припадав один урок російської мови¹⁸⁷.

Протягом 1935 р. в закладах середньої загальної освіти посилилась пропаганда мілітаризму. Так, в січні того ж року, НКО видав постанову «Про військову роботу піонерзагону та школи». Розпорядження вимагало від навчальних закладів встановити, що військово-фізкультурне життя піонера та школяра має стати однією з основних частин роботи навчального процесу. Зазначена постанова зобов'язувала всі початкові та середні школи організувати тир для тренування учнів у стрільбі. Утворювалися додаткові гуртки авіамоделювання та надання першої медичної допомоги. Кожна школа мала забезпечити закупівлю протигазів та впровадити заняття з їх використання. Окремо наголошувалося на необхідності організації таких додаткових гуртків, які відповідають за зв'язок: сигналізація Морзе; телеграф; телефон; собаководи; голубоводи¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 5.

¹⁸⁷ Постанова № 1331 РНК УРСР «Про доповнення постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»» від 9 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 7

¹⁸⁸ Постанова «Про військову роботу піонерзагону та школи». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №4. С. 3–4.

Окремо радянська влада звертала увагу на розвиток спорту у середній школі. Зазначена галузь була однією з найбільш заідеологізованих, адже змагання, які відвідували учні, стосувались насамперед військової справи¹⁸⁹. Так, наприкінці 1938 р. Народний комісаріат освіти видав ряд розпоряджень про організацію військово-патріотичних змагань¹⁹⁰. У ньому йшлося, що школи повинні були формувати свої команди з хлопців та дівчат, які змагалися в стрільбі, протиповітряній та хімічній обороні (ППХО), й визначали, хто кращий у категорії «готовий до санітарної оборони» (ГСО). Сама програма змагань передбачала наступні категорії випробувань для учнівських команд: надягання протигазу; винесення потерпілого з вогнища ураження; гасіння запальних бомб, стрільба з гвинтівки¹⁹¹. Як бачимо, шкільна освіта плекала мілітаризм та заохочувала дітей до змагань, функція яких полягала у підготовці молодого покоління до бойових дій. Поряд з тим, формувалася ідея необхідності захищати СРСР, як єдину справжню батьківщину.

Варто також відзначити, що у другій половині 1930-х рр. антирелігійна пропаганда не лише продовжувалась але й посилювалась. Так, з 1938 р. радянська влада звернула пильну увагу на позашкільну роботу. Видавши жовтневу постанову «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», НКО констатував: «Ця робота допомагає і поглиблює класну антирелігійну діяльність, яку проводять вчителі у зв'язку з викладанням предметів, підготовлює та організовує шкільний антирелігійний актив, збільшуючи тим самим роль школи як знаряддя комуністичного виховання трудящих»¹⁹². Що цікаво, робота повинна була здійснюватися не лише з учнями, але й з їхніми батьками та загальним оточенням.

¹⁸⁹ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 701. Арк. 6–9.

¹⁹⁰ Положення НКО «Про змагання піонерів і школярів з стрільби, ППХО та ГСО на першість», жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 31. С. 14–16.

¹⁹¹ Програма змагань ППХО піонерів і школярів УРСР, жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 31. С. 16–18.

¹⁹² Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 29. С. 15–16.

У Постанові зазначалося, що основну роль у позакласній антирелігійній роботі повинен був відігравати «союз войовничих безбожників» (СВБ). До його основних функцій входила організація спеціальних бесід та екскурсій, проведення антирелігійних ранків та вечорів¹⁹³.

Протягом 1939–1941 рр. кількість розпоряджень, які б стосувалися ідеологічного компоненту, істотно зменшилась. Це не дивно, адже радянська влада заклала основи своєї пропаганди в 1932 та 1938 рр. Надалі вона займалась впровадженням зазначених вище постанов на практиці та коригуванням деяких аспектів.

Участь СРСР з вересня 1939 р. у воєнних кампаніях на полях Другої світової війни посилювало радянську пропаганду в мілітарному аспекті. Активно пропагувалася ідея захисту Радянського Союзу. Проте, така зміна не була відображена у нормативно-правовій базі освітньої сфери, тому що її основа була закладена заздалегідь. Коли ж розпочалась війна, НКО залишалось лише поглибити реалізацію існуючих постанов. Тому, особливість функціонування радянської пропаганди протягом 1939–1941 рр. можна розкрити, аналізуючи лише безпосередні засоби та методи інформаційного впливу.

Таким чином, нормативно-правова база у контексті радянської пропаганди формувалась в першу чергу за ініціативи вищих органів влади Радянського Союзу. Народний комісаріат освіти УРСР змушений був «наздоганяти» ті рішення, які приймала комуністична партія союзного та республіканського рівнів. Ключовим у зазначеному процесі був 1932 р. Саме тоді сформувався фундамент радянської пропаганди в освіті, яка стосувалася насамперед утвердження у свідомості учнів та педагогічного колективу ідеї соціалістичного способу життя. Основним типом нормативно-правових документів були постанови. Вони стосувались ідеї соціалістичного

¹⁹³ Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 29. С. 16.

будівництва, регулювали процес здійснення антирелігійної пропаганди, посилювали мілітаризм у школі, регламентували зміст освіти та підручників, окреслювали «дозволене» та «заборонене» в сфері культури і дозвілля, узаконювали завершення політики «українізації» та посилювали процес зросійщення школярів шляхом впровадження російської мови в школах УРСР.

Висновки до розділу 2

Народний комісаріат освіти був ключовим органом, який відповідав за функціонування освітньої системи Радянської України. У 1920-х рр. він намагався провадити власну політику, яка зумовила створення окремих від інших республік підходів до навчання. Серед завдань, котрі покладались на НКО, чільне місце займала радянська пропаганда. Впровадження її в шкільну освіту вимагало створення цілих підрозділів, які б відповідали за неї. Тому структура комісаріату в перше десятиліття більшовицької влади, постійно змінювалась. Проте завжди залишалися ті підрозділи, що відповідали за радянську пропаганду. Спочатку, це були головний комітет соціального виховання дітей та головний політико-освітній комітет. У 1930 р., коли більшовики перейшли остаточно зосередили владу в своїх руках, то відбулось завершальна реформа Народного комісаріату освіти, зазначені відділи переформатовувались у сектори: соціального виховання та масової комуністичної освіти.

Варто також відзначити, що після адміністративної реформи 1932 р. губернські та повітові відділи народної освіти змінилися обласними, а міські та районні залишилися. Радянська влада прагнучи стабілізувати шкільну систему, одночасно посилювала контроль над нею. Важливим структурним компонентом у зазначеному контексті були комітети сприяння школі, які НКО впровадив у 1933 р. Вони засновувались при навчальних закладах та організовували там процес комуністичного виховання. Входили до

зазначених комітетів батьки учнів, представники громадських організацій, піонери, вчителі.

Поряд із процесом структуризації Народного комісаріату освіти, сформувалась нормативно-правова база для забезпечення радянської пропаганди у школах. Так, у першій половині 1930-х рр. відновились класно-урочна система, яка була зорієнтована на «середнього учня». Вона не передбачала індивідуалізм у діях учнів та насаджувала колективність в умовах навчання. Також розпочався процес формування радянської візії минулого. Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін особисто контролював цей ідеологічний напрямок, видаючи власні оцінки програмам для підручників з історії. Як наслідок, вони вміщували всі необхідні радянській владі міфи, спрямовані на формування радянського суспільства.

З другої половини 1930-х рр. посилилась пропаганда радянської ідеології у культурній площині шкільної діяльності. У зазначеному контексті активно формувалась культура спорту, яка тісно перепліталась із патріотичним вихованням. З цією метою Народний комісаріат освіти в обов'язковому порядку організовував спортивні змагання, діяльність яких наближалась до воєнізованих змагань. З 1938 р. влада звернула пильну увагу на позакласну та позашкільну роботу учнів.

РОЗДІЛ 3

ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОПАГАНДИ У ШКОЛАХ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Вчитель у системі радянської пропаганди

Незважаючи на наявність різноманітних методів інформаційного впливу, радянська пропаганда не могла б якісно функціонувати без учителів. Саме від них залежало, наскільки ефективними будуть класні виховні години, лекції, бесіди, художні вечори та інші заходи, які організовувала школа. Участь вчителів у процесі виховання учнів важко переоцінити. Адже педагог є насамперед наочним прикладом для учня. Від його поведінки буде залежати, чи повірить він тому, що написано у підручниках та журналах. Тому не можливо обійти стороною проблематику ролі учителя в контексті радянської пропаганди.

Шкільні вчителі не одразу стали зручним інструментом для ідеологічного впливу на учнів. Радянська влада доклала багато зусиль, щоб «виховати» для себе «правильного» педагога. У 1920-х роках, коли більшовики лише розпочинали формувати нову шкільну систему, учительський колектив не виявляв особливого ентузіазму в підтримці радянської ідеології. До того ж педагоги здебільшого опирались тим змінам, які проводились у школі, зокрема й на ідеологічному фронті. З цього приводу депутат Трудового конгресу України, а раніше помічник командувача Галицької армії, Петро Солодуб наголошував, що народний учитель в історії «українського бандитизму» грає не останню роль¹⁹⁴.

Головним ідеологічним орієнтиром для вчителів слугував «Кодекс законів про народну освіту» 1922 року. Документ зобов'язував освітян сприяти формуванню матеріалістичного світогляду та прихильності до

¹⁹⁴ Солодуб П. Революція й народний учитель. *Радянська освіта*. 1925. №1. С. 9–11.

колективного способу життя в учнів. Що цікаво, саме у цій програмі чи не вперше постало питання доцільності функціонування в школі традиційного уроку історії. Відстоювалась думка про інтеграцію уроку в загальний предмет, який би відображав функціонування соціуму в минулому й сьогоденні. Проте, значна частина вчителів ставилась з недовірою до реформ, які більшовики планували провести в шкільній освіті. Також педагоги у значній мірі не підтримували ідею соціалістичного способу життя¹⁹⁵.

Наведену тезу підтверджував Народний комісар освіти О. Шумський. У першій половині 1920-х рр. він відзначав ворожість у настроях педагогів в школах та їхнє небажання співпрацювати з владою. Особливу увагу він звертав на освітян сільської місцевості, які, на його думку, були налаштовані ще більш по антирадянському¹⁹⁶. Подібну позицію озвучив «нарком» освіти В. Затонський. Він стверджував, що на 1923 р. більшість інтелігенції, а з ними й учителі, були негативно налаштовані стосовно «Жовтневої революції». Роздумуючи над становищем шкільної освіти в Радянській Україні, він наголошував, що освітяни не підтримують ідеї соціалізму, а причиною тому, на його думку, був страх, що нова влада не дасть їм можливість працювати «на користь рідної неньки, селянської демократичної України»¹⁹⁷. Таким чином, у першій половині 1920-х рр. між комуністичною владою та вчительством існував значний розрив, що був зумовлений по суті двома ключовими факторами: недовірою з боку вчителів та їх сприйняттям влади як «ворожого» елементу; прихильність до «старих порядків».

Важливу роль у формуванні відносин між учительством та радянською владою відіграло питання оплати праці. Рівень зарплати був недостатнім, про що зауважували в своїй роботі «Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії» В. Борисенко та І. Телегуз. Вони відзначали, що спроба

¹⁹⁵ Дятлова О. Інтегровані навчальні посібники з суспільствознавчих дисциплін 20-тих - поч. 30-тих рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Ізмаїл. 2007. Вип. 22. С. 62–66.

¹⁹⁶ Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду). *Радянська освіта*. 1925. №1. С.5

¹⁹⁷ Затонський В. До радянського вчительства. *Радянська освіта*. 1923. №1. С. 6–14.

підвищити зарплату у 1925 р. також не сприяла зближенню, адже це підвищення особливо не покращило матеріальне становище вчителів. До того ж тенденцією стала часта затримка зарплат, що було зумовлено відсутністю шкільних бюджетів. Не враховувався під час нарахування виплат і вчительський стаж, що було значним ударом для тих вчителів, які малий багаторічний досвід¹⁹⁸. Вочевидь, що такими діями радянська влада намагалася позбутися «старого» покоління вчителів.

У 1930-х рр. вчителі демонстрували вже більш лояльне ставлення до радянської ідеології. Звісно, залишались й ті, що не підтримували їх, проте, вони боялись відкрито висловлювати свою позицію, адже чудово розуміли наслідки таких дій – звільнення з посади та переслідування органами безпеки УРСР. Важко визначити, в якій мірі освітяни свідомо підтримували радянські ідеї, а в якій просто боялись за власне життя. Проте, загалом можна стверджувати, що вчителі пристосувалися до тогочасних політичних реалій. Навіть, якщо хтось не підтримував ідеологію Радянського Союзу, все одно під час уроків він розповідав те, що від нього вимагалося з точки зору радянської пропаганди.

Дочекавшись приходу в шкільну систему освітян, які не висловлювали публічно своє незадоволення радянською владою, вона поступово покращувала матеріальне становище вчителів, тим самим забезпечуючи собі більшу підтримку. Так, у 1931 р. згідно з постановою «Про початкову та середню школу» учителів почали прикріплювати до розподільників та їдальнь, завдяки чому вони забезпечувались продуктами харчування. Ті ж, хто працював у промислових районах та містах, прирівнювались до працівників підприємств першої черги¹⁹⁹. До прикладу, на жовтень 1933 р. у Київській області було 69692 вчителів, які отримали за поточний місяць 766,6 т. борошна і 52,2 т. круп'яної продукції. Таким чином, на одного

¹⁹⁸ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. Навчальний посібник К. Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. С. 34–36.

¹⁹⁹ Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову й середню школу в дії» від 5 вересня 1931 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1932. № 3. С. 94.

вчителя на поточний місяць припало до 2 кг борошна та не більше 800 г круп'яної продукції²⁰⁰. Вочевидь, така кількість продукції, якою забезпечувались вчителі на місяць була недостатньою.

Аналіз архівних документів підтверджує той факт, що в реальності на початку 1930-х рр. механізм забезпечення вчителів продуктами знаходився на низькому рівні. Так, у відомостях «Про стан мережі загально-обов'язкового навчання по м. Києву та приміській смузі» (1932 р.) зазначалося: «...стан постачання вчителів незадовільний – фонди не виділяються, їдальні не організовано. За березень отримано лише цукру 800 грам на голову сім'ї та 200 грам маргарину... По селах колгоспи одмовляються видавати вчителям продукти, затримують, видають неповні норми»²⁰¹. Проте враховуючи, що у той час більшовики організували політику Голодомору, ця невелика кількість продуктів могла бути життєво необхідною та використовуватись як вагомий засіб впливу на освітян.

Разом з тим змінювалась і сама роль вчителя: тепер він мав не лише навчати учнів, першочерговим його завданням стало ідеологічне виховання «нового» покоління, про що свідчать методичні матеріали журналу «Комуністична освіта». У першій половині 1930-х рр. випущено низку статей, у яких наголошувалось важливість виховного процесу в школі: «Дехто дивиться так, що школа мусить давати лише загальноосвітні знання. Виховання дітей, їх поведінка, позашкільна робота – не їх, мовляв, справа. Ясно, що таким настроям ми повинні дати рішучу відсіч. Вони шкідливо перекручують завдання школи в справі комуністичного виховання»²⁰² – з огляду на це, роль вчителя невпинно зростала.

Отже, першочерговим завданням радянської влади було організувати якісний вплив на шкільний колектив. З цієї точки зору, найефективнішим інструментом впливу на вчителя була зарплата, система нарахування якої

²⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 313. Арк. 14–16.

²⁰¹ ДАКО. Ф. Р–144. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.

²⁰² Хвиля А. За більшовицьке виховання дітей. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 4–5. С. 15.

остаточно сформувалась впродовж першої половини 1930-х рр. На відміну від попереднього десятиліття, коли шкільна зарплата фактично не враховувала стажу та навичок працівника, нова форма оплати характеризувалась диференційованим підходом. Основними засадами, від яких залежало встановлення окладу для вчителів молодшої та середньої школи, були:

а) освітній ценз вчителя (неповна середня школа, профшкола, технікум, виш);

б) як учитель підвищує свою кваліфікацію (чи пройшов він короткотермінові курси, чи підвищує свою кваліфікацію в системі заочної освіти тощо)²⁰³.

Залежно від зазначених критеріїв кожному вчителеві встановлювався певний розряд, розрахунок якого враховував ще й місцевість, де працював педагог. Було встановлено три основних пояси, в залежності від економічної міцності окремих районів: I пояс – великі промислові міста, найважливіші промислові райони, новобуди, основні транспортні вузли; II пояс – всі інші міста, робітничі селища, промислові райони, а також райони суцільної колективізації; III пояс – всі інші райони Радянської України²⁰⁴.

По кожному тарифному поясу було встановлено 4 розряди. Величина окладу кожного відповідає наростанню показників, що характеризують освітній стаж та процес підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Найнижча кваліфікація – це I розряд (125 крб.), найвища – IV (165 крб.)²⁰⁵. Окремо впроваджувались премії за «зразкову» роботу вчителів та їхніх навчальних закладів. Окрім грошової винагороди школи могли отримати необхідне їм устаткування, а учнів винагороджували, оплачуючи їм екскурсії²⁰⁶. Зазначена система оплати праці мотивувала вчителів насамперед

²⁰³ Слуцкін О. Диференціація зарплати робітників освіти – могутній важіль в боротьбі за успішність школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1934. № 6. С. 99.

²⁰⁴ Там само. С. 99.

²⁰⁵ Там само. С. 99–100.

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 912. Арк. 2–3.

проходити курси підвищення кваліфікації, де вони отримували не лише педагогічні знання, але й ідеологічну настанову²⁰⁷.

Ще одним інструментом, який допомагав радянській владі здійснювати ідеологічний вплив на вчителів, були курси підвищення кваліфікації²⁰⁸. З одного боку, вони були покликані підвищити рівень освіти та професійності вчителів. За статистикою, станом на 1932 р. по м. Києву вищу освіту мали лише 42%, середню – 55% та нижчу – 3%. По селах Київської області ситуація була наступною: вищою освітою володіли – 20% вчителів, середньою – 60%, нижчою – 3%. Як ми вже зазначали вище, на курсах підвищення кваліфікації, окрім методичних настанов, відбувався процес ідеологічного виховання педагогів²⁰⁹. Ось один з промовистих прикладів такого виховання. На з'їзді учителів мови та літератури 1935 р. при Київському державному університеті до учасників звернувся заступник «наркома» освіти УСРР А. Хвиля: «Наша школа виховує любов у молоді до своєї соціалістичної батьківщини, батьківщини трудящих всього світу. І в наступному останньому і вирішальному бою трудящих з експлуататорами, в розгромі армій світового капіталу, які спробують напасти на нашу батьківщину, – видатну роль відіграватиме наш учитель, його героїчна робота»²¹⁰.

Незалежно від предмета, за яким організовувались курси підвищення кваліфікації, поряд з методичними рекомендаціями вчителям читали лекції з подібною риторикою²¹¹. Що цікаво, коли заступник наркома освіти А. Хвиля говорив про необхідність виховання любові до батьківщини, він не окреслював її конкретну назву. Все рідше Радянська Україна виступала

²⁰⁷ Постанова Ради народних комісарів УСРР «Про забезпечення 1933–1934 учбового року школи педагогічним персоналом» від 2 травня 1933 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. №22. С. 2.

²⁰⁸ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10–15.

²⁰⁹ Там само. Арк. 2.

²¹⁰ Стенограма доповіді заступника Наркома Освіти – т. Хвилі А. А. на зборах слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів мови та літератури при Київському державному університеті. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 7–8. С. 14.

²¹¹ Гриценко М. Методичні семінари для вчителів. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №4. С. 95.

образом домівки для українців, які перебували в складі СРСР. На нашу думку, це робилося заради того, щоб знівелювати республіканську лояльність та сформувати нову – загальнорадянську. Вчителів все більше утверджували в думці, що їхньою справжньою батьківщиною є Радянський Союз, а не окрема республіка. Особливо це стосувалося вчителів географії, які мали перенести зазначені тези через свої уроки до школярів. У цьому їм допомагали також підручники.

Ще одним інструментом впливу на освітян були загальні учительські збори, що проходили в обласних центрах та збирали значну частину педагогічного колективу. Радянська влада організовувала їх, щоб донести до вчителів важливу інформацію про законодавчі зміни в шкільній освіті. Проте, не менш важливим завданням була інформаційна кампанія, що супроводжувала зазначені події²¹².

Наприклад, під час загальних зборів вчителів м. Києва, який відбувся 11 квітня 1936 р., оголошувались доповіді, які несли важливі для радянської влади пропагандистські ідеї. Центральною тематикою однієї з них було формування образу Польщі як ворога. Для цього слухачам зборів спочатку розповідали про досягнення радянської системи шкільництва, а потім, порівнюючи її з польською школою, вказували на недоліки другої. У зазначеному контексті увага доповіді зосереджувалась на західноукраїнських землях. Людей, що проживали там, називали не інакше як поневоленими українцями. Польську владу звинувачували у забороні вільно навчати місцевих учнів українською мовою, недостатньому фінансуванні шкільної системи та утисках сфери культури: «В цей же час на Західній Україні під чоботом Польщі невпинно йде згортання освіти. Українському народові заборонено вчити дітей на українській мові. Ось чому, звичайно, звістки з

²¹² Квітневі ухвали ЦК ВКП(б) і уряду СРСР та завдання шкіл. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 5. С. 4.

Радянської України не можуть не впливати на настрої та бажання цих поневолених українських мас та всіх трудящих Польщі»²¹³.

Радянська влада розраховувала, що завдяки зазначеній діяльності серед учителів наростатимуть з одного боку антипольські настрої, а з іншого – бажання «звільнити» західні території України. Причому риторика доповіді давала слухачам чітко зрозуміти, що населення на підконтрольних Польщі українських землях, потерпаючи від утисків, саме чекає на прихід «визволителів». Так влада обґрунтовувала необхідність та легітимність можливих військових дій на західних теренах України для власних громадян.

Важливу роль в контексті здійснення радянської пропаганди відігравали такі інструменти ідеологічного впливу як учительські з'їзди. Використовуючи їх, радянська влада виховувала нову плеяду лояльних вчителів²¹⁴. Перший Всесоюзний учительський з'їзд відбувся у Москві в січні 1925 р. Там було 231 учасників з території Радянської України. Його результатом стала декларація, у якій йшлося про завершення аполітичності вчителів та визнання ними легітимності радянської влади²¹⁵.

Про їхню важливість свідчить і той факт, що їх відвідували провідні працівники освіти. Наприклад, під час обласного «зльоту» кращих вчителів, який відбувся 3 липня 1936 р., з доповіддю виступив Народний Комісар освіти В. Затонський. Звертаючись до освітян, він указував на важливість їхньої професії у контексті функціонування Радянського Союзу. Педагоги порівнювались із Червоною армією, що мало підкреслити їхню визначальну роль у сфері державної безпеки. Проте «нарком» освіти зауважував, що вчителям необхідно постійно підвищувати власну майстерність, завжди

²¹³ Доповідь на загальних зборах учителів м. Києва від 11 квітня 1936 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 5. С. 5.

²¹⁴ Евсеєва Е. Эмигрантская и советская высшая школа 20-х гг. *Новый исторический вестник*. Москва, 2001. №1. С. 43–61.

²¹⁵ Пікалова Т. Перші всеукраїнські вчительські з'їзди та їх роль у відродженні національної. *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія* / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 1997. Вип. 1. С. 82 – 92.

самовдосконалюватись, а це можна було робити, відвідуючи зазначені з'їзди, семінари для вчителів та курси підвищення кваліфікації²¹⁶.

Варто зауважити, що вчительські з'їзди проводилися як у містах, так і в районах. На них заслуховувались ті розпорядження, які були прийняті на зборах обласного рівня²¹⁷. З'їзди організовувалися з метою уточнення плану діяльності шкіл у містечках та селах, важливим компонентом цього плану було комуністичне виховання. Радянська влада активно використовувала районні вчительські з'їзди для ідеологічного впливу на вчителів²¹⁸. Так, розглядаючи їх завдання та значення для радянської школи, Народний секретар освіти В. Затонський у своєму зверненні зазначав: «Підкреслюючи велике значення наступних учительських нарад, закликаю всіх учителів, керівників шкіл, і органів народної освіти по-більшовицькому підготуватися до нарад, провести їх зразково і розгорнути по-справжньому боротьбу за успішне завершення поточного навчального року»²¹⁹.

Аналізуючи діяльність педагогічного колективу, необхідно виділити роль директора. Саме від нього залежала організація роботи в школі, у тому числі й виховний процес, що проводився під час навчання²²⁰. До директорів радянська влада висувала особливі вимоги, які не завершувалися виключно господарськими питаннями, як це було у 1920-х рр. Тепер директор, з одного боку, мав забезпечувати адміністративно-господарське функціонування закладу освіти, а з іншого – контролювати виховний процес школярів²²¹. Сам він не мав організовувати діяльність гуртків або піонерзагону в школі, його

²¹⁶ Затонський В. Піднести культуру вчителя. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 9. С. 2–3.

²¹⁷ Наказ заступника Наркома освіти Ф. Редька «Про наради в справі позашкільної освіти» від 9 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 32. С. 12.

²¹⁸ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31–35.

²¹⁹ Затонський В. Про районні наради вчителів. До всіх директорів і завідувачів шкіл. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1937. № 5. С. 3–5.

²²⁰ Постанова колегії Народного комісаріату освіти «Про укомплектування шкіл керівним складом та педагогічними кадрами на 1933–1934 рр.» від 7 червня 1933 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. № 20–21. С. 2.

²²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 49. Арк. 2–3.

завданням було простежити, щоб це робили інші працівники та допомагати їм у разі потреби²²².

Так, стенограма виступу на семінарі директорів м. Києва очільника школи №124 Т. Ткаченка, розкриває тонкощі його професії. Директор відзначав, що його роль полягає в організації та контролі освітнього процесу. Йому допомагали заступники, з якими проводились окремі наради. Лише після цього до педрад долучались інші вчителі, які отримували конкретні завдання з боку адміністрації. Директор контролював виконання цих завдань, відвідуючи уроки предметників, шкільні гуртки та свята, які організовували класні керівники. Вчителі протягом навчального року звітували перед ним щодо виконаної роботи, яка включала як методичний, так і виховний процес. Окремо, директор Т. Ткаченко звертав увагу на організацію батьківського комітету. Він зауважував, що участь батьків у навчанні дітей є обов'язковим елементом їх успішності: «Спільними силами класних керівників, всіх педагогів та піонервожатих, батьківського активу ми піднесемо навчально-виховну роботу в школі на значно вищий рівень, відповідно до завдань, що стоять в нашій соціалістичній батьківщині»²²³.

Проте семінари, які організовувались для педагогів, насправді не завжди були ефективними. Все залежало від очільників районного управління освітою. Так, звіт «Київського Обласного Відділу Народної Освіти» засвідчив наступний стан речей: «По багатьох районах відвідування семінарів надзвичайно погане. Активність під час занять недостатня. До занять, як правило, готувалися лише доповідачі. Керівники семінарів і доповідачі зовсім недостатньо використовували нову та періодичну літературу. Наявність цих недоліків знижує якість роботи цих семінарів...»²²⁴. Проте одночасно виділялися й ті райони Київської області, де зазначені семінари проходили на високому організаційному рівні. Серед

²²² Хвиля А. За більшовицьке виховання дітей. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 4–5. С. 15.

²²³ Ткаченко Т. Як я керую навчальною роботою в школі. Стенограма виступу на семінарі директорів м. Києва. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 3. С. 53.

²²⁴ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1416. Арк. 83.

них були: Кам'янський, Кагарлицький; Бориспільський, Білоцерківський та Коростенський²²⁵.

Також варто відзначити, що директори звітували про функціонування гуртків та організацій у їхніх школах. Вони були зобов'язані організувати роботу піонерів, які, на думку влади, мали стати ключовим інструментом радянської пропаганди у школі. Саме для цього було видано у 1935 р. положення «Про завдання і керівництво роботою учнівських організацій у школі», що врегульовувала зазначені питання. У ній зазначалося: «В інтересах сприяння роботі школи по підвищенню якості навчання і комуністичного виховання дітей...в школах утворюються учнівські організації. Директор (завідувач) школи відчитується за роботу учнівських організацій перед органами наркомосу»²²⁶.

НКО для контролю за діяльністю директорів організував комісії перевірки їхніх шкіл. Під час обслідування діяльності очільників навчальних закладів велика увага приділялась справі ідеологічного виховання. Якщо, діяльність директора була незадовільною, йому виписували догану, або могли навіть звільнити²²⁷.

Народний комісаріат освіти особисто відповідав за якість педагогічних кадрів, які обіймали посаду директора. Лише НКО мав право звільняти, призначати та переміщати їх, тим самим здійснюючи контроль над очільниками шкіл. Районні управління освіти (райВНО) не мали можливості впливати на рішення вибору директорів. Це зменшувало рівень самоуправління на місцях та підвищувало контроль з боку центральної влади, яка мала змогу призначати на відповідні посади лише потрібних їм кандидатів. У зазначеному контексті ілюстративною є справа директора Київської середньої школи № 101 «товариша» Федосенка. У 1935 р. Сталінський районний відділ управління освітою видав указ про його

²²⁵ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1416. Арк. 83.

²²⁶ Положення про учнівські організації в початковій, неповній середній та середній школі. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 5. С. 3.

²²⁷ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 24.

звільнення. Після чого Народний комісаріат освіти оголосив догану завідувачу райВНО та попередив його стосовно подальшої «самовільної діяльності»²²⁸.

Для підвищення організації діяльності директорів, проводились спеціальні семінари. Під час виступів самі очільники шкіл ділились власним досвідом управління школою, розповідали про свої досягнення та хиби у зазначеній галузі²²⁹.

Не менш важливу роль у виховному процесі учнів відігравали класні керівники. Вони організовували шкільні заходи та брали в них безпосередню участь. У 1930-х рр. від класних керівників вимагалось не просто забезпечити дисципліну серед учнів та відвідування ними уроків, вони повинні були знати кожну дитину, її особливості та побутову ситуацію. Для цього класні керівники проводили бесіди зі своїми учнями про їхнє особисте життя, мрії, питали, чи є у школярів якісь проблеми в школі або вдома. Особливу увагу педагоги мали приділити тому, щоб дізнатися від учня інформацію про їхніх батьків²³⁰.

Проводячи зазначені бесіди, вчителі мали довідатись зокрема про стан релігійності в їхньої родини: «Треба дізнатись хто в родині безвірники, хто релігійники і в якій мірі, чи святкують у родині релігійні свята, чи є спроби релігійного впливу на дітей, від кого вони йдуть»²³¹. Окремо зазначалося, що це не має бути у формі допиту, необхідно провести розмову, ставлячи питання, котрі побіжно торкаються зазначеної тематики, а тоді вже робити відповідні висновки. Якщо виявлялось, що в родині школяра є «релігійники», класний керівник мав обов'язок провести антирелігійну бесіду з його батьками. Під час розмови основна увага мала зосереджуватись на

²²⁸ Накази заступника Наркома освіти тов. Хаїта «Про порушення порядку призначення, звільнення і переміщення директорів шкіл» від 31 січня 1935 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 4. С. 5.

²²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 27. Арк. 3–6.

²³⁰ Хвиля А. За більшовицьке виховання дітей. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 4–5. С. 17.

²³¹ Дем'янець І. Антирелігійна робота школи серед батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 53.

«шкідливості релігії» для їхніх дітей та держави. Також батьків попереджали, що пропуск учнем занять в релігійні свята, примус до посту, заборона вдома читати антирелігійну літературу, примушування дітей молитись, хреститись, йти в церкву або молитовний дім є порушенням радянського укладу життя і таке порушення буде піддаватись громадському осуду²³².

Для кращої організації роботи з батьками класні керівники проводили батьківські збори. Окрім цього, важливу роль відігравали шкільні комітети. До них входили працівники адміністрації школи, батьки учнів, представники управління регіону. Завдяки організації зазначених комітетів класні керівники налагоджували комунікацію між працівниками школи та громадськістю. В інструкції щодо функціонування шкільних комітетів їхня роль пояснювалась наступним чином: «Соціалістичні замовлення до школи в справі комуністичного виховання та навчання дитинства вимагають ще більш ніж тепер широкої участі в її роботі радянської громадськості, практичної допомоги школі від маси робітників та колгоспників. Від громадських, професійних, господарських та комсомольських організацій»²³³. Така допомога здійснювалась за допомогою шкільного комітету, де основну роль відігравали вчителі та батьки школярів.

Народний комісар освіти В. Затонський з цього приводу зазначав: «Справа не тільки в тому, щоб зібрати батьків і виголосити промову, а в тому, щоб покласти міцний фундамент постійної участі батьків у комуністичному вихованні дитинства»²³⁴. Робота класних керівників з батьками була не менш важливою, аніж праця з учнями. Завдяки їй педагоги отримували більше інструментів впливу на дітей. Часто для вирішення певних проблем класні керівники приходили в домівки до школярів. Таким

²³² Дем'янець І. Антирелігійна робота школи серед батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 53.

²³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1190. Арк. 12–15.

²³⁴ Терлецький В. Про роботу класних керівників з батьками. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 5. С. 47–49.

чином освітяни мали можливість втручатися в особистий простір учнів та впливати на їхню позашкільну діяльність²³⁵.

Про важливість класного керівника в шкільній системі освіти загалом та виховному процесі зокрема свідчать спогади вчителя Н. Новоселецького. Він опікувався 8 класом Київської середньої школи №80 та вирішив поділитися власним досвідом на сторінках журналу «Комуністична освіта». Класний керівник наголошував на важливості персональної роботи з кожним учнем під час навчання, щоб дізнатись про особливості його життя, домашні умови та батьків. З ними ж, на думку автора, мала проводитись окрема бесіда для налагодження подальшої комунікації. Н. Новоселецький відзначав ключову роль класного керівника в процесі формування радянського світогляду школярів. Він вважав, що процес виховання є одним із найважливіших компонентів шкільної діяльності педагогів: «Завдання радянської школи і зокрема кожного вчителя не лише забезпечити добру загальноосвітню підготовку молоді, що має дати в майбутньому кадри інженерів, агрономів та інших працівників нашого соціалістичного господарства, а й виховати висококультурних, відданих нашій батьківщині будівників комунізму, ентузіастів нашої промисловості і соціалістичних ланів», – наголошував класний керівник²³⁶.

Зважаючи на це, ми відзначаємо той факт, що зусилля радянської влади у посиленні виховного компоненту в шкільній системі протягом 1930-х рр. мали частковий успіх. Завдяки акцентуації на зазначеному питанні під час педагогічних зборів, курсів підвищення кваліфікації, класні керівники почали звертати значну увагу на виховну роботу з учнями. Проте варто зауважити, що на практиці така ситуація була далеко не у всіх навчальних закладах. Звіти комісії з перевірки шкіл районів Київської області свідчать, що частина класних керівників та інших педагогів виконувала ідеологічну роботу без

²³⁵ Ткаченко Т. З досвіду роботи класного керівника. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 3. С. 98.

²³⁶ Новоселецький О. З досвіду роботи класного керівника. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. № 6. С. 107–108.

ентузіазму, лише для звітності. Це приводило до небажання самих учнів брати активну участь в антирелігійних заходах, які організовувала школа. Відзначалася інертність школярів щодо заходів, спрямованих на виховання в них почуття радянського патріотизму²³⁷.

Не менш важливу роль, аніж класні керівники, у сфері радянської пропаганди відігравали вчителі-предметники: «На жаль, є педагогічно-предметники, які вважають, що поведінка учнів їх не стосується, що вони повинні лише викладати свою дисципліну. Безперечно, це є велика шкода для виховання молодого покоління»²³⁸, – зазначалося у доповіді на Республіканській нараді класних керівників, яка відбулась у 1935 р. Такими заувагами радянська влада підштовхувала вчителів застосовувати виховний компонент під час ведення своїх уроків. Особливо це стосувалось антирелігійної пропаганди.

Наприклад, на уроках літератури учні мали отримати від учителя список творів антирелігійного змісту. Серед них були «Бунт», «Помолебствували» О. Серафимовича, також часто рекомендували «Исцелитель» – за авторства С. Под'ячева. У зазначених творах автори критикували релігію як таку, називаючи її виключно шкідливим явищем в житті людини, яке служить лише для її поневолення. Для створення матеріалістичного та атеїстичного світогляду вчителі літератури пропонували батькам своїх учнів відвідати їхню бібліотеку та ознайомитись із наявною антирелігійною літературою. До зазначеного процесу залучалися й інші предметники, особливо викладачі природознавства та історії. Вони мали спонукати учнів, щоб ті брали в шкільній бібліотеці або будинку колективіста науково-популярну літературу для читання власним батькам, аби допомогти їм формувати матеріалістичний атеїстичний світогляд²³⁹.

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 977. Арк. 136–143.

²³⁸ З доповіді на Республіканській нараді класних керівників. Від 17 лютого 1935 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 4–5. С. 19.

²³⁹ Дем'янець І. Антирелігійна робота школи серед батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 57.

Зазначену тенденцію підсилювали методичні поради, які видавав «Київський обласний методичний кабінет ОБЛВНО». Так, у тезах, які зазначений орган видав до січневих учительських нарад, зазначалося: «Не може бути добре організованої виховної роботи там, де школа не розгорнула широкої систематичної роботи по антирелігійному вихованню учнів. Учитель повинен не забувати, що без упертої боротьби з попівщиною, сектантством та різними релігійними забобонами не можна виховати в зростаючому поколінні правильного наукового світогляду»²⁴⁰.

Радянська влада не лише вказувала на обов'язок вчителів посилювати виховний компонент під час своїх уроків, але й стежила за виконанням зазначених обов'язків, за допомогою спеціальних комісій, що здійснювали перевірку шкіл. Якщо діяльність учителя, на їхню думку, була незадовільною, того звільняли з роботи без можливості поновлення. Показовою є справа 1934 р. про звільнення вчительки Київської школи №24 Петрусь. На жаль, звіт комісії, що здійснювала перевірку, не вказує ініціали педагогині, проте, тут нам важливий саме контекст справи. Так, висновок доповідної записки з оцінки діяльності вчительки засвідчував: «т. Петрусь, викладач української та російської мови, не забезпечила комуністичного виховання дітей, а саме: не відбивала ідей класової боротьби пролетаріату під час вивчення літератури доби імперіалізму, читала твори письменників дітям без ідеологічного пояснення»²⁴¹. Звинувачення, які висувались вчительці, розкривають ті вимоги, які радянська влада ставила педагогам та вимагала їх виконання.

Також учителі-предметники залучалися до гурткової роботи, під час якої застосовувалась радянська пропаганда²⁴². Так, у Київській середній школі №18 викладач історії на відповідному гуртку (який відвідували учні 5-х та 8-х класів) організовував вивчення класової ролі релігії на різних етапах

²⁴⁰ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1422. Арк. 6.

²⁴¹ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 76.

²⁴² Постанова відділу соцвиху НКО «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1932. №2. С. 11–12.

її розвитку. Це було продовженням та поглибленням програмної роботи з історії. У процесі роботи учні збирали відповідний ілюстративний матеріал, систематизували його й зробили так званий «Альбом вірувань стародавньої людності». Крім того було підготовлено ще й альбом міфів, в якому розповідалось про негативну роль релігії. Хімічний гурток тієї ж школи під керівництвом вчителя систематично проводив антирелігійну роботу, яка включалася в план зазначеного гуртка. Педагог робив дослідження й доповіді, зокрема про будову речовини, атомів та «безвірництво» Д. Менделєєва. Вчитель формував в учнів позицію щодо протиставлення науки та релігії. Школярі, вивчаючи будову атома, отримували інформацію, яка заперечувала існування божественної сили. Під час роботи у зазначеному гуртку учням нав'язувалась ідея, що все у світі діє виключно за допомогою законів природи. Також розробки гурткової діяльності використовувались школою для антирелігійної роботи з іншими учнями, їхніми батьками, робітниками заводів та червоноармійцями, котрі приходили у заклад на концерти, організовані класними керівниками²⁴³.

Показовим прикладом системної пропаганди на інших предметах є гурток з біології, який діяв у Київській середній школі №21. На зібраннях, що проходили двічі на місяць, учні аналізували газетні та журнальні рубрики, присвячені досягненням у сфері науки та техніки. Поряд з обговоренням різних питань у сфері біології та медицини активно проводилася антирелігійна тематика. Так, один з учнів 7-го класу, який був членом гуртка, зголосився зробити доповідь «Про боротьбу науки з релігійними забобонами». Інші школярі підготували антирелігійну п'єсу «По євангелію», під час якої висміювались окремі факти, що містились у Біблії²⁴⁴.

У контексті радянської пропаганди вчителі брали участь в організації так званих «антирелігійних вечірок». Це була одна з найбільш поширених форм антирелігійної-масової роботи, яка мала безпосередній вплив на

²⁴³ Ліпман Й. Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 61.

²⁴⁴ Там само. С. 62.

школярів. Це пояснюється тим, що заходи готувались і проводились самими учнями, але під пильним керівництвом вчителів. Зазначені «вечірки» були виявом своєрідної творчої самодіяльності дітей у справі антирелігійної пропаганди та охоплювали собою увесь шкільний учнівський колектив. Вся програма заходу підпорядковувалась конкретній тематиці. Серед найбільш популярних були: «В капіталістичних країнах діти в полоні у релігійників», «Антинародна та ворожа діяльність церковних і сектантських релігійників у країні соціалізму», «Як річка Ніл Стала богом»²⁴⁵.

Шкільна «антирелігійна вечірка» складалася з доповіді на 30–40 хв., яку готував один із учнів школи під контролем вчителя. Після неї розпочиналась художня частина, підготовлена місцевими драматичними театрами або гуртками. Під час неї показували антирелігійні сценки, окремі учні декламували відповідні вірші, а хоровий гурток виконував пісні, у яких засуджувалась релігія та прославлялась партія. Часто на зазначені заходи вчителі запрошували робітників, колгоспників та червоноармійців. Вони мали поділитись власними спогадами про те, як стали антирелігійниками. Разом з тим, учасники гуртка «юних войовничих безбожників» готували спеціальні виставки в «антирелігійному кутку». На окремих вечорах, відповідно до теми, гуртки юних хіміків, біологів, натуралістів та ін. демонстрували свої спеціально підготовлені роботи, що в тій чи іншій мірі мали антирелігійний зміст. Тривалість таких заходів була від 1,5 до 2 годин. Найчастіше вони організовувались перед великими релігійними святами, хоч і влада вимагала від вчителів проводити їх систематично²⁴⁶.

Фактично «антирелігійна вечірка» являла собою комплекс заходів відповідного тематичного спрямування. Під час її проведення школа залучала різноманітні методи радянської пропаганди, які мали на меті дискредитувати релігійні почуття як такі. Захід готувався силами учнів, але саму концепцію розробляли вчителі та контролювали її виконання.

²⁴⁵ Дем'янець І. Антирелігійні вечірки в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 88.

²⁴⁶ Там само. С. 89.

Незважаючи на активну антирелігійну діяльність в школі, все ж цілковито знищити релігійні почуття в школярів радянській владі не вдалося. Навіть у роботі вчителів фіксувались «порушення» стосовно антирелігійної пропаганди. Діяльність таких освітян оцінювалась як незадовільна. У 1938 р. стаття журналу «Комуністична освіта», яка була присвячена аналізу антирелігійної політики в школі, констатувала наступний висновок: «Радянська молодь в основній своїй масі виходить з середньої школи переконаними атеїстами. Проте, в поодиноких випадках серед молоді є залишки релігійності. Церковно-сектанська попівщина, борючись за «душу дітей», робить спроби релігійного впливу на молодь, залучаючи її до церкви, церковних громад, сект та молитовних будинків»²⁴⁷.

Варто також відзначити той факт, що вчитель був важливим елементом, завдяки якому здійснювалась робота піонерських організацій в школі²⁴⁸. Їхні учасники, приймаючи допомогу освітян, повинні були забезпечити повагу до них з боку інших школярів. Загалом, педагоги скеровували найбільш обдарованих учнів вступати у піонери, допомагали розробляти стінгазети та культурні заходи, де активно використовувалась радянська пропаганда: «Партія та комсомол, даючи нещадну відсіч будь-яким спробам зменшити роль вчителя, ставлять перед учителем вимогу активізувати свою участь в розвиткові діяльності піонерських організацій»²⁴⁹, – зазначалося в інструкції для вчителів з організації піонерської діяльності у школі.

Окрім цього, вчителі, особливо у сільській місцевості, брали активну участь в громадській діяльності, яка не стосувалася сфери навчання. Педагог, як освічена людина і та, що має, з радянської точки зору, «правильний» соціалістичний світогляд, був одним із обов'язкових членів сільської ради.

²⁴⁷ Дем'янець І. Про організацію антирелігійної діяльності в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №2. С. 163.

²⁴⁸ Організаційні форми і зміст роботи шкільних та класних учнівських організацій. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 5. С. 3–5.

²⁴⁹ Паламарчук Є. Учитель і піонер організація. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа. 1932. №8–9. С. 129.

Здебільшого вчителі вступали в комуністичну партію та займались, окрім навчання, «просвітницькою» діяльністю від імені радянської влади²⁵⁰. Приміром, вчителька Сошниківської школи (Бориспільський р-н, Київська обл.) Є. Марцинківська, описуючи свій досвід вчителювання на сторінках журналу «Комуністична освіта», пригадувала: «Разом з сільським бідняцьким активом, разом з комсомольською організацією, уже будучи членом президії сільради, я провадила роз'яснювальну роботу в справі організації колгоспів у селі. Цієї радісної, упертої роботи я ніколи не забуду. Ворожі дії «куркульських посібників», які намагалися шкодити колгоспному будівництву ми викривали в сільській газеті, секретарем редколегії якої я була»²⁵¹.

Вчителі, які наочно показували вірність комуністичній партії, отримували можливість швидкого кар'єрного росту. Про це свідчить і подальша доля Є. Марцинківської, яка у 1932 р. отримала дозвіл переїхати до Києва та працювати там у школі №29. Поряд з тим вона продовжувала займатись політичною діяльністю, що дало їй можливість стати в 1934 р. членом пленуму Дарницької міської районної ради. А через три роки вчительку затвердили членом Республіканської Виборчої Комісії до Ради Національностей²⁵².

Зважаючи на те, що в 1930-х рр. вчителі не мали права самостійно звільнитись або найматись на роботу, приклад Є. Марцинківської був швидше виключенням з правил. Більшість педагогів працювали у тих регіонах, куди їх направляла влада. Для переїзду в інший район чи область їм необхідно було звертатися до місцевих органів влади та обґрунтовувати своє прохання, яке переважно не задовольнялося. Про це свідчать проаналізовані нами листи, які освітяни писали до Народного комісаріату освіти. У них

²⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 50. Арк. 61–65.

²⁵¹ Марцинківська Є. Праця в радянській школі зробила мене щасливою. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. №11. С. 54.

²⁵² Там само.

йшлося про небажання місцевих адміністрацій враховувати життєві ситуації освітян, що отримували відмову на переведення в інший регіон²⁵³.

Ілюстративним є лист Приємського Йосипа Михайловича, який звернувся до НКО з проханням дати дозвіл на переведення його дружини Гальчинської Ганни в м. Київ. Чоловік обґрунтовував своє бажання тим, що його прийняли на підготовчі курси з фізики при Київському державному університеті через що вони з жінкою не могли жити разом. Вона ж, проживаючи у м. Волочиськ, неодноразово зверталася до місцевого відділу управління освіти, проте він відхилив всі її прохання²⁵⁴. Зазначена справа наочно показує, що не всі вчителі могли розраховувати на задоволення їхніх потреб навіть у питанні переміщення на роботі. Лише ті, кого вважали «ударником ідеологічного фронту», користувались привілеями з боку влади та будували свою кар'єру у великих містах. Інші ж виконували свої обов'язки там, куди їх направляла радянська влада.

Окрім політичної лояльності вчителям необхідно було мати позитивне ставлення до російської мови та культури²⁵⁵. На початку 1930-х рр. зазначений фактор не відігравав вирішального значення в оцінці діяльності педагогів та навчальних закладів. Проте, все частіше україномовні школи повністю або частково переводились на російську мову навчання²⁵⁶. Ситуація загострилась під час політики «Великого терору» у 1938 р. після виходу постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»²⁵⁷.

Провідним інструментом впровадження російської мови у шкільне навчання був педагогічний колектив. Вчителі повинні були не лише викладати предмети російською мовою, але й пояснювати учням її

²⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 458. Арк. 1–5.

²⁵⁴ Там само. Арк. 2–3.

²⁵⁵ Наказ заступника Народного комісара освіти товариша Хвилі «Про перевірку стану шкіл і забезпечення навчання дітей рідною мовою» від 3 березня 1934 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1934. №14. С. 9.

²⁵⁶ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1426. Арк. 1–2.

²⁵⁷ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 5.

важливість та провідну роль²⁵⁸. Директори шкіл мали обов'язок контролювати якісне викладання навчальних предметів російською мовою. У методичних журналах, які використовувала школа, зазначений стан речей обґрунтовувався наступним чином: «В країні, де переміг соціалізм, ще більше розцвіла велика й могутня російська мова, мова Леніна, мова зв'язку поміж народами СРСР. Російська мова в умовах нашого соціалістичного будівництва стала могутньою зброєю інтернаціонального виховання мас. Тому вивчення її в школах усіх національностей великого Радянського Союзу має винятково важливе значення»²⁵⁹.

Також варто відзначити, що поряд із зазначеними процесами скорочувались години викладання дисципліни «Українська мова». Як засвідчують навчальні плани на 1937 р., її взагалі скасували у таких класах як 9-ті та 10-ті, а поряд з тим, у цих же класах було передбачено по 2 год. на тиждень уроку російської мови²⁶⁰.

Щоб підготувати висококваліфікованих вчителів російської мови та літератури для середніх шкіл Народний комісаріат освіти у 1938 р. видав спеціальне розпорядження, за яким у Київському університеті утворювались самостійні факультети російської мови та літератури з трирічними курсами навчання. Також були організовані аналогічні відділи з чотирирічними курсами при мовно-літературному факультеті Київського педагогічного інституту²⁶¹.

Масові чистки, організовані комуністичним режимом у 1938 р., торкнулись в тому числі й освітньої сфери. Народного комісара освіти УРСР звинуватили у недбалій діяльності щодо забезпечення функціонування російської мови. Це був чіткий посил для вчителів, реакція від яких не забарилась – вони почали публічно демонструвати лояльне ставлення до

²⁵⁸ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1418. Арк. 1–7.

²⁵⁹ Російська мова в неросійських школах. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 30–31.

²⁶⁰ ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1421. Арк. 5.

²⁶¹ Наказ по Народному комісаріату освіти УРСР «Про підготовку висококваліфікованих викладачів російської мови й літератури для шкіл та наукових працівників у галузі російського мовознавства» від 5 липня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 24. С. 3–5.

зазначеного питання²⁶². Так, учителі Київської середньої школи №57: В. Васільєва, В. Данілевська, М. Сухаренко, Н. Комар, С. Попелюхер написали відкритого листа до редакції журналу «Комуністична освіта», у якому обґрунтовували необхідність вивчення російської мови та давали поради як це краще організувати: «Щоб поставити вивчення російської на належний рівень, потрібно вжити рішучих заходів по впорядкуванню підручників, видати нові, забезпечити педагогів новим методичним матеріалом...Необхідно скласти збірник диктантів і статей для переказів, поповнити шкільні бібліотеки російською літературою... Слід більше випустити художніх творів російських класиків у дешевих виданнях»²⁶³.

Розуміючи важливу роль вчителя у контексті пропаганди, комуністична влада прагнула окреслити його ідеальний образ, щоб освітяни мали конкретні приклади для наслідування. Заради цього в педагогічних журналах друкувались не лише методичні поради, але й самі біографії вчителів, які, на думку можновладців, мали всі необхідні компоненти для того, щоб вважатися «справжніми» радянськими педагогами.

Розглядаючи біографії вчителів, визначаємо, що першою характерною рисою, яка їх об'єднувала, було відносно бідне дитинство їхніх батьків. Радянська влада використовувала зазначений факт як доказ того, що життя змінюється на краще. Мовляв, до «Жовтневої революції» біднота переважала, діти простих селян і робітників були позбавлені шансу на освіту, а комуністична влада подарувала їхнім нащадкам надію на гідне життя. Описуючи біографію вчительки 7-А класу Катюжанської школи (Київщина) Рак Марфи Аврамівни в журналі «Комуністична освіта», журналіст акцентував на зазначеній ідеї наступним чином: «З малих років мати Марфи Аврамівни ходила на роботу до сусідньої економії. Проходячи повз школу, вона з заздрістю заглядала у відчинене вікно. Але для неї шлях до освіти був

²⁶² Російська мова в неросійських школах. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 30–31.

²⁶³ Один з найголовніших предметів. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 33.

закритий. Так і виросла вона не писемною. Інша доля була в її дочки. Революція створила прекрасну біографію Марфи Аврамівни. Це – біографія мільйонів юнаків і дівчат, яким припало щастя почати життя після революції»²⁶⁴.

Цікаво, що позитивні зміни в житті людей з точки зору радянської пропаганди відбувались не завдяки їхній індивідуальній діяльності, старанному навчанню чи клопіткій роботі. Все приписувалось «Великій Жовтневій революції» й Комуністичній партії. Таким чином, формувалась ідея, що громадянин самостійно нічого не вирішує, він повинен користуватися тими можливостями, які відкриває перед ним держава, і відповідно йти тим шляхом, який вона йому вкаже.

Наступним компонентом, який доповнював образ «ідеального» вчителя, було навчання у спеціальних закладах освіти, таких як профшкола, педтехнікум, інститут та активна участь у процесі підвищення кваліфікації. Педагогу необхідно було відвідувати вчительські з'їзди, спеціальні курси при університетах та лекції. Поряд з навчанням, майбутні вчителі повинні були брати участь в піонерському та комсомольському русі, які допомагали формувати необхідну владі радянську свідомість. Це мало вплив на подальшу діяльність майбутніх педагогів. Отже, від початку вчительської кар'єри досвід участі в молодіжних організаціях допомагав молодим учителям в майбутньому продовжувати займатись політичною діяльністю. Будучи в активі комуністичної партії, вони проводили здебільшого пропагандистську діяльність серед колгоспників, якщо мова йшла про село, та робітників заводів у містах. З цієї точки зору цікавою є біографія Федоренко Наталії Миколаївни, яка, ставши сиротою через загибель батька червоноармійця, вивчилась на вчительку та працювала у Захарівській школі на Одещині. Під час своєї діяльності вона керувала комсомольською політшколою, була членом редколегії колгоспної газети, перебувала у складі

²⁶⁴ Ягніч Ю. Учителі – депутати Верховної ради УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 24.

сільської ради та організовувала при школі драматичний гурток. Часто брала активну участь в посівних кампаніях, проводячи агітаційну роботу серед робітників колгоспу, в тому числі й під час виборчих процесів: «З сердечною теплотою говорили про неї колгоспники у Любашівській виборчій окрузі... Вони говорили про те, що соціалістична батьківщина може пишатись цією справжньою своєю донькою. І неслися у колгоспі в простір полум'яні слова пісні: Уперед полком єдиним / Більшовицька сила йде / Льотом сталінським, орлиним / Мудрий вождь усіх веде. Разом з усіма співала вчителька Наталя Миколаївна, сповнена невимовної радості, непередаваного почуття до любимого, рідного Сталіна, який виплекав і виростив її, в минулому – затуркану сироту, бідняцьку дочку»²⁶⁵.

Такими словами, що супроводжували біографії переважної більшості вчителів, фактично формувався культ особи Й. Сталіна в другій половині 1930-х рр. «Ідеальний» педагог мав бути лояльним до радянської влади не за рахунок страху перед нею, а навпаки – від нього вимагалася щира любов та беззаперечна вірність секретарю ЦК ВКП(б) та комуністичній партії: «Я, вихованець комсомолу і великої партії Леніна-Сталіна. Я твердо йтиму разом з мільйонами трудящих по ленінсько-сталінському шляху. Партія виховала з мене більшовика. Я працюватиму, не покладаючи рук, щоб підготувати для нашої прекрасної соціалістичної батьківщини багато інженерів, агрономів, командирів славної Робітничо-Селянської Червоної Армії. Всі сили, всю енергію, всі свої здібності, знання віддам справі виховання молодого покоління», – зазначав у своїй біографії директор Володарської школи (Київська обл.) Трохим Захарійович Сліпенчук²⁶⁶.

Також важливо відзначити, що протягом 1939 р. у системі радянської пропаганди посилювався процес концентрації уваги на питанні захисту від зовнішнього та внутрішнього «ворога». У зазначеному контексті зростала й роль культу особи Й. Сталіна, що зі свого боку позначилося на вчителях та

²⁶⁵ Ягніч Ю. Учителі – депутати Верховної ради УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 28.

²⁶⁶ Там само. С. 36.

їхній риторичі. Усе частіше можна було чути у відкритих зверненнях на адресу можновладців про абсолютну вірність педагогів комуністичній партії на чолі з генсеком, їхню готовність боротися з «ворогами», серед яких все частіше називалися фашисти. Проте, варто зауважити, що під зазначеним терміном не малося на увазі німецьких націонал-соціалістів. Ними називали ті капіталістичні країни Західної Європи, що протистояли Радянському Союзу в економічній та політичній сфері. Радикалізація радянської пропаганди серед учителів простежується у відкритих листах з нагоди прийняття рішень XVIII з'їзду комуністичної партії²⁶⁷.

Так, 3 квітня 1939 р. в Київському театрі імені Івана Франка відбувся урочистий збір активу вчителів міста Києва. Захід зібрав понад тисячу педагогів, делегованих з усієї області. Як підсумок, було складено звернення до лідерів Радянського Союзу. В одному з них, адресованому Микиті Хрущову, зазначалося: «Мерзенні запродавці фашизму – вороги народу – троцькістсько-бухарінська і націоналістична погань намагалась підірвати нашу міць. Але підлі вороги прорахувались. Наш народ, згуртований навколо ВКП(б) і дорогого вождя товариша Сталіна, стер і зітре з лиця землі всіх, хто посміє посягнути на наші здобутки»²⁶⁸. Такі настрої були сформовані внутрішньою державною політикою, яка реагувала на загострення міжнародних відносин. Радянський Союз, прагнучи руйнації сучасної йому геополітичної системи, готував власних громадян до війни, яка невдовзі розпочнеться. Учителі, відповідаючи за ідеологічне виховання молодого покоління, відігравали у зазначеному процесі ключову роль.

Помітним явищем у 1940–1941 рр. стало зростання ролі учителів фізкультури, які організовували на своїх уроках та гуртках вправи з оволодіння зброєю, стрільби та одягання протигазу²⁶⁹. Зазначений процес

²⁶⁷ Збори активу вчителів міста Києва. 3 квітня 1939 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №4. С. 19–20.

²⁶⁸ Актив вчителів міста Києва – товаришу Хрущову. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №4. С. 21–22.

²⁶⁹ Директива Народного комісаріату освіти УРСР «Про тренувальні заняття в протигазах у навчальних закладах» від 15 листопада 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 38–39. С. 13.

активізувався ще з 1935 р. і значно посилювався в кінці десятиліття²⁷⁰. З допомогою вчителів фізкультури у школах активно організовували «військові кабінети», які були прикрашені мілітарними гаслами, плакатами та портретами діячів «пролетарської революції». Одне з гасел, популярних тоді у «військових кабінетах» було таким: «Загальний військовий обов'язок є законом. Військова служба в Робітничо-Селянській Червоній Армії являє почесний обов'язок громадянина СРСР»²⁷¹. Слова, що були написані у зазначеному гаслі відповідали 123 статті Конституції СРСР.

Таким чином, з 1939 р., учителі зосередились на тому, щоб виховати в учнів почуття радянського патріотизму, який передбачав готовність віддати власне життя заради своєї батьківщини – СРСР.

Поряд з цим, ми хочемо зауважити, що не всі педагоги прагнули відповідати «ідеальному» образу радянського вчителя. Протягом 1930-х рр. залишались ті, які, працюючи в школі, фактично саботували вимоги влади щодо здійснення радянської пропаганди. Як приклад, наводимо спогади Лавра Нечипоренка. Він, будучи вчителем школи в селі Єрчики (Попілянський район Київська обл.), а згодом завучем Боярської залізничної школи №18 викладав такі предмети як історія, географія, математика. Важливим для нашої роботи є те, що Л. Нечипоренко протягом своєї діяльності не був членом комуністичної партії. Окрім цього, вчитель негативно ставився до комуністичних ідей, а безпосередні дії більшовиків оцінював як злочинні. Саме так він оцінював період Голодомору та репресій у 1930-х рр. Зазначена позиція зумовила вороже ставлення радянської влади до Л. Нечипоренка, якого було ув'язнено та піддано тортурам²⁷².

Отже, вчитель був ключовим елементом механізму здійснення радянської пропаганди. Розуміючи це, комуністична влада прагнула

²⁷⁰ Постанова ЦК ЛКСМУ «Про військову роботу піонерзагону та школи». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №4. С. 3–4.

²⁷¹ Станіславський І. Масово-оборонна робота в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. № 7. С. 97.

²⁷² Нечипоренко Л. 33-й рік. Спогади / Упорядники: Молдавський Р., Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук Друк», 2023. 264 с.

контролювати його діяльність. У зазначеному контексті важливим інструментом впливу була його зарплата, яку підвищили лише тоді, коли освітяни не виступали проти радянської ідеології. Також діяли вчительські з'їзди, під час проведення яких педагогам окреслювали основні рамки «дозволеного» з точки зору радянської влади та узгоджували культурно-освітні плани. Необхідно зауважити й роль курсів підвищення кваліфікації для вчителів. Їхня програма стосувалась не лише навчально-методичної складової, але й ідеологічної, забезпечуючи тим самим виховання «справжніх» радянських вчителів.

Освітяни провадили радянську пропаганду серед учнів під час виховних годин, бесід та лекцій. Окрім цього, вони організовували гурткову діяльність, екскурсії, концерти, «антирелігійні вечірки» та спортивні змагання, які передбачали виховання школярів в дусі «радянського патріотизму».

3.2. Позакласна та позашкільна робота як інструменти пропаганди

Формування нормативно-правової бази, яка забезпечувала радянську шкільну пропаганду, ще не означало її якісне впровадження у навчальних закладах. Постанови та розпорядження, що видавалися комуністичною партією та Народним комісаріатом освіти, являли собою вимоги, які ще необхідно було втілити на практиці. Для досягнення поставленої мети радянська влада використовувала різноманітні інструменти інформаційного впливу у школах. Саме вони повинні були забезпечити реалізацію пропаганди на місцях.

На початку 1932 р. тодішній народний комісар освіти Микола Скрипник, розглядаючи значення шкільної системи, відзначав: «Нам мало відняти у ворожих нам капіталістичних елементів їхні фабрики, заводи, капітали, машини, землю, все їхнє майно, але нам треба відняти ще й їхнє

майбутнє... нам треба відвоювати у них їхнє молоде покоління. Наша школа має взяти на себе завдання переробити молоде покоління ворожих елементів, завоювати для наших думок їхню свідомість...переробити їхню психологію, захопити їх нашими інтересами, зробити їх свідомими активними робітниками нашого соціалістичного суспільства»²⁷³. Таким чином, школа поступово була перетворена на один із основних механізмів формування радянського суспільства. Виховання «нової» комуністичної молоді можливе було лише за умови інтенсивної інформаційної політики, що передбачала використання різноманітних механізмів пропагандистського впливу. Шкільний урок та вчитель були не єдиними інструментами, що визначали формат та зміст шкільного життя. Вагома роль у діяльності школи відводилася позакласній та позашкільній діяльності. Саме через неї мали бути реалізовані головні принципи виховання учнівської молоді, що були офіційно задекларовані у нормативних документах.

Серед основних форм позакласної діяльності чільне місце займали гуртки, функціонування яких було регламентовано розпорядженням НКО «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі» від грудня 1932 р. Участь у них була добровільною. Кожний учень мав право записатися у два гуртки, більше не дозволялось, щоб не перевантажувати дітей. Норма праці кожного з гуртків визначалася обсягом не більше ніж 2 години на тиждень²⁷⁴.

Діяльність гуртків часто використовувалася з метою «правильного» виховання учнів та поширення комуністичних ідей. Так, під час роботи літературного гуртка Київської 45-ї зразкової школи, вчителі широко застосовували метод написання творчих робіт²⁷⁵. Тематика, яку обирали школярі для написання своїх творів, частково відображала вплив на них

²⁷³ Скрипник М. Реконструкція країни й перебудова школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа, 1932. № 3. С. 11.

²⁷⁴ Постанова відділу соцвиху НКО «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1932. №2. С. 11–12.

²⁷⁵ Фащевська Т. Навчально-виховне значення творчих праць учнів (з досвіду роботи літературного гуртка VI класів). *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 6. С. 44.

самої пропаганди. Звісно, ми не можемо стверджувати, що всі учні свідомо та самостійно обирали собі теми для написання творчих робіт, проте, проблематика, яка піднімалася у цих творах, свідчила про певний інтерес з боку школяра²⁷⁶.

Найпопулярнішими видами робіт у зазначеному гуртку були оповідання. Одне з них, яке ми наводимо як приклад прищепленого конформізму, мало назву назвою «Школа працює» та розповідало про дисципліну на шкільній лінійці, учнівські змагання, роботу класного активу, вплив батька – старого більшовика, на сина, якому той розповідав про роботу у підпіллі. Також, етичний дискурс нової влади відображений в оповіданнях «Так буває, але так не повинно бути» та «Олександр Пильов». Їх героями є учні, які випадають з колективу, а потім, завдяки зусиллям піонерського активу, виростають в активістів – гордість класу». Часто школярі обирали такий вид робіт як нариси. Один з них «Новий Київ» розповідав про перебудову міста, його архітектурну зміну, що проводилась владою і передбачала побудову нового урядового кварталу та знищення багатьох церков. Популярними також були вірші, особливо ті, що стосувалися генеральних секретарів, або розповідали про Червону армію²⁷⁷.

Подібним чином діяли й інші гуртки (електротехнічний, авіамоделювання, «кроликівництва», художньої самодіяльності), де з-поміж навчального матеріалу школярам насаджувалась радянська ідеологічна парадигма. Учням розповідали, що їхні знання та вміння, здобуті у гурткової діяльності, повинні служити на благо радянського суспільства та держави²⁷⁸.

Під час гурткової діяльності активно проводилась антирелігійна пропаганда. У 1928 р. Народний комісаріат освіти оцінював значення такої роботи наступним чином: «Вона допомагає і поглиблює класну антирелігійну

²⁷⁶ Фащевська Т. Навчально-виховне значення творчих праць учнів (З досвіду роботи літературного гуртка VI класів). *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 6. С. 44–45.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Постанова відділу соцвиху НКО «Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1932. №2. С. 11–12.

роботу, яку проводять вчителі у зв'язку з викладанням предметів, підготовляє і організовує шкільний антирелігійний актив, збільшуючи тим самим роль школи як знаряддя комуністичного виховання трудящих»²⁷⁹.

Ключову роль в позакласній антирелігійній гуртковій діяльності відігравав «Союз войовничих безбожників». Для популяризації гуртка використовували художньо написані великі оголошення, а також примітки в стінгазетах, де одразу розкривалися найголовніші завдання. Кількість учасників не була обмеженою. Єдине, учнів намагалися ділити за віковими категоріями. Організовувався гурток під керівництвом дирекції школи та місцевих піонерів за допомогою учителя. Керівник гуртка, проводячи роботу з його учасниками, використовував різноманітні методи інформаційного впливу, серед яких були: лекції, доповіді з відповідними ілюстраціями, бесіди, читання художньої антирелігійної літератури, тематичні екскурсії. Засідання такого гуртка відбувалось 2–3 рази на місяць²⁸⁰.

Приміром, у багатьох школах Києва, протягом другого півріччя 1935 р. було проведено лекції та доповіді на теми, назви яких відображають явну антирелігійну пропаганду, що проводилась у закладах навчання. Так, у школі №84 була проведена лекція на тему «Кому потрібна віра в Бога», у школі №21 учні слухали доповідь «Як релігійні забобони задурманюють свідомість дітей». Часто в процесі гурткової діяльності школярам намагалися донести ідею, що релігія і наука виключають один одного. З цією метою у Броварській школі було проведено засідання СВБ, де читалась лекція на тему «Боротьба науки з релігійними забобонами», а в школі №18 «войовничі безбожники» робили доповідь: «Як і чим церква шкодить соціалістичному будівництву»²⁸¹.

Окрім цього, учасники «Союзу войовничих безбожників» організовували художні антирелігійні вечори та ранки. Під час таких заходів

²⁷⁹ Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1928 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 29. С. 15–16.

²⁸⁰ Ліпман І. Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 57–58.

²⁸¹ Там само. С. 60–61.

учні виступали перед основним активом школи з віршами та піснями відповідного змісту²⁸². Усвідомлюючи важливість функціонування СВБ, радянська влада з 1938 р. посилила його діяльність у середній школі. Саме вона стає основним полем роботи для зазначеного гуртка. Що цікаво, тоді ж НКО видав орієнтовні теми занять для покращення антирелігійної політики у різних класах. До прикладу, у 9-х класах під час гурткової діяльності «Союзу войовничих безбожників» мали проводитись заняття за такими темами як: «Релігія – гальмо розвитку техніки»; «Православна церква і освіта в колишній Російській імперії»; «Боротьба буржуазії й попівщини проти Дарвіна»; «Релігія – зброя закріпачення жінки»; «Лев Толстой і його ставлення до офіційної релігії»²⁸³. Назви тематичних блоків щодо різних класів середньої школи, наведені у наших додатках, дають нам можливість краще усвідомити, яким чином радянська пропаганда намагалася дискредитувати релігію (*дивись додаток Б*).

Таким чином, бесіди, лекції та інші заходи, які були задіяні під час роботи гуртка СВБ, мали відповідати заданим тематичним блокам. Їхня назва показує, що влада намагалася насамперед дискредитувати релігію через протиставлення її науці, при цьому застосовуючи до першої такі терміни як: забобони, вигадки, шкідництво. Також, на церкву покладалася вина за виникнення війн, гноблення жінок та й взагалі існування бідності як такої. Як доказ учням пропонувалося оцінити думки відомих письменників, проте, виключно тих, які були негативно налаштовані стосовно релігії. Зазначена діяльність радянської пропаганди мала на меті не просто відлучити школярів від релігії, вона прагнула більшого – перетворити її на «ворога» радянського школяра.

Окрім антирелігійної пропаганди, під час гурткової діяльності насаджувалась ідея мілітаризму. Посилення зазначеного аспекту відбулось

²⁸² Ліпман І. Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 58.

²⁸³ Дем'янець І. Про організацію антирелігійної роботи в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 2. С.62–64.

протягом 1935 р. До школярів доносилися інформація про обов'язок кожного захищати Радянський Союз навіть ціною власного життя. Прикметним явищем у початковій та середній школах стала обов'язкова організація тиру. Також навчальні заклади повинні були забезпечити закупівлю протигазів та впровадити заняття з їх використання на гуртковій основі. Окрім цього, вводились нові напрямки гурткової роботи, найбільш поширеними серед яких були: «сигналізація» Морзе; телеграф; телефон; «собаководи»; «голубоводи», стрільби²⁸⁴.

Слід відзначити, що найбільшою популярністю серед учнів користувалися саме стрільби. Заняття, присвячені володінню малокаліберною гвинтівкою, завжди поєднувалися із пропагандою радянської ідеології. Комуністична влада активно підтримувала зазначений напрямок діяльності. Були розроблені спеціальні кваліфікаційні рівні, які передбачали не лише вміння володіти зброєю, але й ідеологічну орієнтованість школярів. Кращих з них називали «ворошилівськими стрільцями», на честь тодішнього наркома оборони Кліма Ворошилова²⁸⁵.

Змістом роботи стрілецьких гуртків були теоретичні навчання і практична робота щодо опанування комплексу військових знань, потрібних для здачі норм на одержання значка «Юного Ворошилівського стрільця». Їх змістове наповнення було таке: бути ударником навчання; здати норму зі стрільби; знати біографію К. Ворошилова; знати будову, дію, правила поводження та зберігання малокаліберної гвинтівки; здати норматив стрільби у протигазі. Особливу увагу звертали на шкільну діяльність учнів, їхню успішність та лояльність до партії²⁸⁶.

Також для пропаганди у школах використовувалися стрілецькі змагання, під час яких учням розповідали про важливість захисту

²⁸⁴ Постанова «Про військову роботу піонерзагону та школи». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №4. С. 3–4.

²⁸⁵ Дем'янець І. Як підготувати «юних ворошилівських стрільців» у школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 12. С. 77.

²⁸⁶ Там само. С. 78.

Радянського Союзу²⁸⁷. Тих, хто володів знаком «Юного Ворошилівського стрільця» та бажав продовжувати заняття зі стрільби, організовували у групи «Юних Снайперів». Для них проводилися лекції та бесіди про місіонерську роль Червоної армії та необхідність перемоги над капіталістичним світом²⁸⁸.

Важлива роль у діяльності гуртків та спортивно-мілітарних змагань належала піонерам. Влада всіляко підтримувала піонерський рух, надаючи всі необхідні ресурси для його розвитку та поширення. Особливо це було характерним для другої половини 1930-х рр., коли активно формувався культ особи Й. Сталіна та посилювався мілітаризм у закладах шкільного навчання. Піонери перетворилися на важливий засіб радянської пропаганди в школі, адже частина учнів безпосередньо входила до піонер-організації. Вони долучалися до шкільних свят, гурткової діяльності, а найголовніше, таких дітей вчителі ставили в приклад іншим учням²⁸⁹.

Протягом 1930-х рр. кількість піонерів постійно зростала. Реальну кількість всіх учасників важко підрахувати. Але за офіційними даними того періоду, якщо у 1934 р. в Радянській Україні налічувалося 1517 тис. піонерів і 700 тис. жовтенят, то протягом наступних трьох років їх кількість зросла до 3 млн. 800 тис. піонерів та жовтенят станом на 1 січня 1937 р. Для кращого розуміння зростання динаміки кількості піонерів в УСРР/УРСР (*дивись додаток А*)²⁹⁰.

Піонери були своєрідними «передовими загонами» комуністичної партії. Вони організовували спільні зустрічі, в тому числі й у межах школи, де вели бесіди про актуальні для них проблеми. Першочергово порушувались питання успішності навчання та позашкільної діяльності їхніх членів. Якщо учень відставав у навчанні, вони брали шефство над ним, намагаючись

²⁸⁷ Положення НКО «Про учнівські організації в школі» від 20 серпня 1939 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 25. С. 13–15.

²⁸⁸ Дем'янець І. Як підготувати «юних ворошилівських стрільців» у школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 12. С. 84.

²⁸⁹ Постанова «Про військову роботу піонерзагону та школи». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №4. С. 3–4

²⁹⁰ Піонери України 1917–1941 рр.: Збірник: документи, спогади, фотографії / Ред. кол.: Бичко В. В., Бурбан В. Я., Вавілов І. С. (упорядник), Врублевська В. Б. (голова) та ін. Київ. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1979. С. 303–309.

виправити цю проблему. Звідси й вищезгадана тематика шкільних творів у літературних гуртках. Головною метою саморозвитку для піонера було бажання стати корисним своїй державі – Радянському Союзу²⁹¹.

Для цього у школах організовували зустрічі з передовими робітниками, що працювали на заводах. У сільській місцевості до навчальних закладів запрошували ударників з колгоспу різних спеціальностей. На зазначених заходах завжди були присутні учні, що входили до піонер-організації. Вони слухали про важливість навчання, освоєння різних професійних фахів для того, щоб згодом використати свої вміння та навички для зміцнення держави: «З великою цікавістю піонери слухали ентузіаста-ударника молодого інженера. Велике виховне значення мав цей живий приклад. Сила прикладу переконує дітей і викликає в них бажання рівнятися на сильних», – відзначає у своїй статті «З практики роботи піонерзагону в школі» працівник Народного комісаріату освіти Ц. Овруцька²⁹².

Цікавою є практика піонерів робити свої збори не лише у школах, але й вдома у окремих членів організації. Таким чином, тоталітарна система використовувала учнів для поширення радянської пропаганди поза межами школи. Безпосередньо вона впливала і на їхніх батьків, які часто були присутніми під час бесід на піонерських зборах, допомагали їм виготовляти шкільні плакати та малювати гасла на славу комуністичної партії²⁹³.

Також важливою формою позакласної діяльності у школах було відзначення ювілеїв радянських культурних та політичних діячів. Під час їхнього святкування у школах проводилися ряд заходів, які мали на меті нав'язати учням радянський світогляд. До прикладу, у 1932 р. вийшла постанова Народного комісаріату освіти «Про відзначення 40-літнього ювілею літературної діяльності М. Горького». Пропаганда називала його

²⁹¹ Постанова пленуму ЦК Всесоюзного ленинського комуністичного союзу (ВЛКСМ) «Про виконання рішень X з'їзду ВЛКСМ по покращенню роботи серед піонерів». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. № 10. С. 5–6.

²⁹² Овруцька Ц. З практики роботи піонерзагону в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 85–86.

²⁹³ Там само. С. 84–85.

«першим радянським письменником», «революціонером», «безстрашним борцем за перемогу пролетаріату». У школах Радянської України загалом та Київської області зокрема формувався образ письменника як такого, що є «своїм», «рідним»²⁹⁴.

Відзначення ювілею М. Горького супроводжувалося використанням різних методів поширення радянської пропаганди. Так, у школах організовувалися урочисті збори, під час яких учням розповідали про «революційний» шлях письменника, його літературні здобутки в контексті соціалістичних ідей. Окрім цього, по музеях, бібліотекам, культосвітнім закладам влаштовували виставки «літературної та революційної діяльності М. Горького». Тоді ж літературні гуртки, що діяли у школах, повинні були провести масові «вечірки» на тему: «Горький та масовий літературний рух»²⁹⁵.

Наступного року школи почали масово готувалися до відзначення 50-тої річниці від дня смерті одного з основоположників соціалізму – К. Маркса. По всіх школах Радянської України, в тому числі й на території Київської області відбувалися методичні наради, під час яких освітяни заслуховували доповіді представників районних та міських партійних комітетів КП(б)У про «завдання відзначення ювілею»²⁹⁶.

Народний комісаріат освіти розробив план заходів для учнів та вчителів, який передбачав: організацію лекцій на уроках суспільствознавства за тематикою біографії К. Маркса та розгляд основних положень його вчення; розгляд біографії К. Маркса та його ідей на політично-виховних роботах в школах і дитячих клубах; охоплення в системі партосвіти всіх вчителів гуртками для вивчення марксизму-ленінізму; залучення усіх клубів та кінотеатрів, які повинні були підготувати тематичні матеріали для проведення розмов та виступів перед школярами; оголошення конкурсу на роботу «Маркс і Енгельс про політехнічне виховання» розміром 3-4 аркуші

²⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 288. Арк. 184.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 66. Арк. 2–3.

для вчителів; оголошення конкурсу на популярну брошуру «Життя, боротьба та вчення Маркса» розміром 3–4 аркуші для учнів; організацію бібліотеками стаціонарних та пересувних виставок марксистсько-ленінської літератури²⁹⁷.

Варто зазначити, що з точки зору організації святкування ювілеїв російських класиків відбувалось куди масштабніше, ніж українських. Так, наприклад, у 1938 р. школи проводили заходи приурочені сторіччю з дня смерті І. Котляревського. Про нього писали шкільні журнали, а саме про його внесок у розвиток української літератури. Навчальні заклади проводили вечори пам'яті на честь поета²⁹⁸. Проте, це не можна було порівняти із масштабом святкувань ювілею російського письменника М. Горького, який удостоївся навіть спеціальної постанови Народного комісаріату освіти.

Наступного 1939 р. в школах Радянської України відзначали 125-ліття від дня народження Т. Шевченка. Серед усіх українських діячів саме його радянська влада оцінювала не просто лояльно, вона намагалася створити такий образ поета, щоб через нього поширювати власну пропаганду. Тому організовані заходи були масштабніші в порівнянні із попереднім роком²⁹⁹. На зазначену тенденцію вказує кандидатка юридичних наук О. Тарапон, яка у своїй статті «Монументалізація постаті Т. Шевченка в Радянській Україні 1930-х рр.: підміна національних цінностей» досліджувала механізм використання образу поета з метою пропаганди радянської ідеології.

Святкування ювілею Т. Шевченка було важливим механізмом реалізації радянської пропаганди, що включало в себе проведення виховних годин та «шевченківських вечорів», на яких школярам розповідали, що поет був справжнім соціалістом, виступав проти експлуатації селян, зневажав імперську владу та й взагалі був близьким по духу до ідеї комунізму³⁰⁰. Подібним лейтмотивом були наповнені бесіди, які проводились зі школярами

²⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 66. Арк. 2–3.

²⁹⁸ Всенародне свято. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 11–13.

²⁹⁹ Волинський П. До сторіччя з дня смерті І. П. Котляревського. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 116.

³⁰⁰ Чавдаров С. Тарас Григорович Шевченко про виховання. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 17–21.

під час уроків³⁰¹. Зазначена ідея проявлялась і на виставках, які організовувались на честь творчих здобутків Т. Шевченка³⁰². Навіть шкільні конкурси, приурочені до ювілею, мали на меті сформувавши в учнів думки, начебто поет був прихильником радянського способу життя³⁰³. Так, святкування, яке проходило в Любарецькій школі (Бориспільський р-н, Київська обл.) передбачало проведення концерту, вистави та конкурси літературних творів, де образ Т. Шевченка інтегрували в парадигму ідей, які проголошувала тодішня комуністична влада³⁰⁴. «Культ Кобзаря» в радянській школі та намагання вмістити його образ у радянську ідеологію досліджувала В. Хархун. Авторка у своїй роботі «Нам треба голосу Тараса...»: культ Кобзаря в радянській поезії» підтверджувала вищенаведені тези та відзначала важливість Т. Шевченка у контексті насаджування образу «свого» для «радянської людини»³⁰⁵.

Якщо подивитися на кількість ювілеїв, які відзначалися протягом 1930-х рр., можемо констатувати, що в школах Київської області приблизно кількісно майже однаково відзначали свята українських та російських письменників. Проте масштаб заходів, приурочених останнім переважав з точки зору організаційних моментів. Таким чином, радянська влада формувала в школярів позицію меншовартості стосовно українських культурних діячів загалом та власної ідентичності зокрема.

Організація шкільних святкувань відігравала важливу роль в контексті механізмів радянської пропаганди. Зазначена позакласна діяльність описувалась у журналі «Комуністична освіта» наступним чином: «Радянський побут, який яскраво виявляється зокрема в готуванні до

³⁰¹ Товстик Ю. З досвіду вивчення поем «Сон» і «Кавказ» Т. Г. Шевченка на уроках 9 класу. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 59–64.

³⁰² Виставка пам'яті поета. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 145–146.

³⁰³ Творчий конкурс школярів до 125-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 147.

³⁰⁴ Глобець М. Любарецька школа до 125-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 11. С. 136–138.

³⁰⁵ Хархун В. «Нам треба голосу Тараса...»: культ Кобзаря в радянській поезії. *Слово і Час*. 2014. № 4. С. 3–18.

революційних свят і їх проведенні, дедалі більше проникає в родину, остаточно витискаючи релігійний побут... Далеко в минуле відійшли вже такі масові релігійні звичаї серед дітей, як «колядування», «щедрування», «різдвяна вечеря». Їх замінили розумні, здорові розваги, як-от лижні вилазки, конькобіжні змагання, різні ігри на льоду...»³⁰⁶.

Яскравим прикладом такої діяльності є впровадження у шкільне життя свята новорічної ялинки з 1938 р. Мета таких рішень була більш ніж очевидною – зробити альтернативу християнським святам зимового циклу. Адже під час проведення урочистостей учні прикрашали школу, водили хороводи навколо ялинки, виступали з концертами перед батьками та вчителями. Якщо раніше школярі асоціювали зимові веселощі з св. Миколаєм або Різдом, то тепер вони мали дякувати за розваги та «щасливе дитинство» комуністичній партії і Й. Сталіну.

Проте, варто відзначити, що такі дії не змогли цілком ліквідувати релігійні почуття школярів³⁰⁷. Адже ще на 1935 р. фіксувалось чимало виявів «антирадянської діяльності» з боку учнів «сектантських» родин. Так, їх називала радянська пропаганда, дискредитуючи навіть мінімальний вияв релігійності, яку все ж таки проявляли школярі. До прикладу, в школі №2 міста Білопільля учениця замість намиста одягла вервицю, яку їй подарувала тітка монахиня. Там само, один з учнів середньої школи приніс з собою Євангеліє. Доволі часто фіксувались випадки перед святом Христового Воскресіння, коли школярі відвідували церкву або, якщо її не було, то безпосередньо священників, які їх мирували та причащали³⁰⁸. Тому влада вказувала на необхідність подальшої антирелігійної роботи.

Для антирелігійної роботи у другій половині 1930-х рр., школи запроваджували інструмент ідеологічного впливу як «Куток безвірника».

³⁰⁶ Про антирелігійну роботу в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 46–47.

³⁰⁷ Директива «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. № 38–39. С. 16–17.

³⁰⁸ Про антирелігійну роботу в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 48.

Його влаштовували у навчальних закладах в найбільш людному місці: зал, клуб, коридор. Стійка, на якій влаштовувався куток, повинна була бути добре освітленою, щоб його могли бачити при денному та вечірньому світлі. Загальний його вигляд формувала шкільна адміністрація, проте учні активно долучалися до зазначеної роботи. Для цього вони малювали спеціальні антирелігійні малюнки та діаграми, вирізали з газет і журналів текст на зазначену тематику з ілюстраціями до нього. Така робота проводилась в межах гурткової діяльності. Також «куток безвірника» слугував для популяризації СВБ, адже у його оформленні розміщувалися матеріали, які висвітлювали мету вказаної спілки, її досягнення, зростання кількості членів та календар зборів осередку і його занять³⁰⁹.

Організовуючи такі «кутки безвірника», школярі безпосередньо долучалися до антирелігійної пропаганди. Вони власноруч виготовляли частину матеріалів, які закликали інших учасників навчального процесу відвернутися від релігії як такої. Зазначений механізм був дієвим, тому що давав можливість школярам проявити власну креативність та творчість, проте, виключно на благо партійної ідеології.

Ще однією важливою формою позакласної діяльності були бесіди. Їх найчастіше проводили класні керівники під час виховних робіт. Однією з основних тем, які порушувались під час зазначених бесід, була антирелігійна пропаганда. Також, в умовах сільської місцевості поширеним явищем були антирелігійні екскурсії, що є окремою формою позашкільної роботи. Школярі разом з учителями ходили в ліс, на річку або відвідували інші геологічні об'єкти, на яких вчителі проводили бесіди зазначеного спрямування. У містах такі екскурсії організовувались до музеїв. Вчителями та класними керівниками проводились антирелігійні дитячі вечори самодіяльності. Під час таких заходів школярі читали вірші, твори, співали

³⁰⁹ Ліпман І. Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 62.

пісні, які мали на меті дискредитувати релігію як таку. Часто до антирелігійних вечорів долучались батьки у ролі глядачів³¹⁰.

Таким чином, не лише класний керівник проводив виховні години на теми негативного впливу релігії, а й самі вчителі-предметники вдавалися до антирелігійної пропаганди під час проведення власних уроків³¹¹.

Питання впливу радянської пропаганди на батьків у 1930-х рр. також займало чільне місце в шкільній системі. Український дослідник О. Лаврі у своїй статті «Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х роках (Батьки і діти)» звертав увагу на особливість виховання дітей радянською владою. На думку автора, перевиховання дорослих здійснювалось як за допомогою самих учнів, так і внаслідок спеціальних заходів, які організовували навчальні заклади³¹².

Звісно, серед батьків були ті, що не виявляли великого бажання брати участь в різноманітних виховних заходах, але з іншого боку, знаходились справжні ентузіасти, що бажали виховати своїх дітей у дусі соціалізму. Так на батьківських зборах мати учня Київської школи №55 відзначила: «Я знаю, що бити дитину не можна, але як зробити так, щоб вона виховувалася в комуністичному дусі я не знаю»³¹³. Тому, для обох категорій батьків задля «правильної» настанови у вихованні власних дітей були організовані спеціальні семінари, як один із найефективніших методів радянської пропаганди.

Наприклад, Київська середня школа №35 однією з перших організувала «університет для батьків», де проводилися спеціальні семінари. Згодом зазначена практика поширилась на інші школи міста та села. Серед основних тематичних блоків, які пророблялись на зазначених семінарах і мали яскраво

³¹⁰ Про антирелігійну роботу в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 46–48.

³¹¹ Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1928 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 29. С. 15–16.

³¹² Лаврі О. Ю. Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х роках (Батьки і діти). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки*. 2019. № 8 (331). С. 118–127

³¹³ Лоева Е., Ленденська О. Про роботу семінарів для батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 86.

виражений ідеологічний вплив, були: завдання комуністичного виховання дітей – програма партії про школу й виховання дітей; основоположники марксизму-ленінізму про комуністичне виховання школярів; ухвали партії та уряду про школу, викладання історії та географії, організацію роботи шкіл і внутрішній їх розпорядок; система народної освіти – «Стародореволюційна» школа і навчальні заклади за кордоном; радянська школа (навчальні та виховні завдання школи, комплектування її за рідною мовою); центральна роль учителя; виховна робота школи та позашкільна робота – дисципліна в школі; робота класного керівника; гурткова робота; фізичне виховання; роль учнівських організацій в школі; антирелігійне виховання; завдання та зміст роботи – партія про піонерську організацію, її структуру; піонер як кращий учень та ударник; особливості розумового розвитку школяра та деякі особливості в навчанні у зв'язку з цим – виховання волі та свідомої дисципліни; інтереси школяра; початки творення світогляду, рис громадськості та свідомого ставлення до соціалістичного будівництва; роль батьків у вихованні дитини – участь батьків у шкільній та позашкільній роботі (батьківський комітет, систематичний зв'язок із учителем)³¹⁴.

Як бачимо, спочатку батьки засвоювали «лінію партії» щодо питання про виховання школярів. Далі вони ознайомились із особливостями функціонування школи як системи та паралельно обговорювали її переваги над зарубіжними навчальними закладами. Учасники семінарів повинні були усвідомити важливість існування організацій та гуртків у школі і, як наслідок, спонукати власних дітей брати в них участь. Завдяки батьківському впливу на школярів, у них повинна була сформуватись радянська свідомість, яка передбачала вірність партії, соціалістичне світобачення, атеїзм та готовність захищати державу зі зброєю в руках.

Окрім позакласної роботи важливим блоком механізму реалізації радянської пропаганди була позашкільна діяльність. Серед її форм особливе

³¹⁴ Лоева Е., Ленденська О. Про роботу семінарів для батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 87–89.

місце відводилося залученню шкіл до засівних кампаній, які відбувались щороку. Річ у тім, що влада перетворила весняні польові роботи на одне із найбільших свят для «радянської людини». Воно супроводжувалось соціалістичним змаганням, відвідуванням клубів, палаців культури, кінотеатрів, де учасники переглядали фільми про перемоги та успіхи СРСР. До зазначеного процесу протягом 1930-х рр. активно долучались школярі³¹⁵.

Під час залучення учнів до заходів у колгоспах часто заслуховувалися промови секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. У них йшлося про важливість соціалістичного будівництва та боротьбу з ворогами. Також організовувалися шкільні вечори, присвячені Червоній армії³¹⁶. Прикріплюючи учнів до окремих колгоспних бригад, де вони допомагали складати робочі плани, радянська влада робила їх безпосередніми учасниками соціалістичного будівництва.

Навчальні заклади з сіл та міст прикріплювалися до прилеглого колгоспу і виконували разом з робітниками поставлені перед ними завдання. До прикладу, школа №51 села Шевченків (Обухівський р-н, Київщина) підписала «соціалістичну угоду» з колгоспом «Червоний партизан». Серед зобов'язань, які вона брала на себе, окрім виконання безпосередніх робіт на полях, були й ті, що стосувалися ідеологічного виховання. Так, школа повинна була організувати два масових свята, присвячених завданням весняної сівби. Під час таких урочистостей школярі виконували вірші та пісні, де прославляли соціалістичне життя і комуністичну партію. Окрім цього, учні мали виготовити плакати та стінгазети із закликами виконувати завдання посівної³¹⁷.

Окремо порушувалось питання використання радіопрограм та кінофільмів під час засівних кампаній. Новаторські на ті часи засоби пропаганди показали свою ефективність, адже давали можливість впливати одночасно на велику кількість людей. На ефективність зазначеного засобу

³¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 145. Арк. 1–3.

³¹⁶ Там само. Арк. 2 зв.

³¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 145. Арк. 8–10.

інформаційного впливу вказувала дослідниця Н. Годун. Особливість його застосування у сфері пропаганди авторка висвітлила у своїй роботі під назвою «Радіомовлення в УСРР 20–30-х рр. як об'єкт політичної цензури». Вона вважала, що однією з найважливіших функцій для радянської влади, яку давало радіо, це можливість систематично поширювати необхідну інформацію і, що головне, оперативно³¹⁸.

Важливим також було кіно, адже воно дозволяло формувати візуальний контент, який завжди викликав у людини значну зацікавленість. Окрім цього, за допомогою кіно легше пояснити те чи інше явище. Воно стало зручним засобом пропаганди, який влада часто застосовувала у механізмах ідеологічного впливу, тому що його можна знімати під таким ракурсом, який буде вигідно їй³¹⁹. Загальні принципи використання кіно як одного із засобів пропаганди, досліджувала кандидатка мистецтвознавства Т. Журавська. Звертаючи основну увагу на гендерний аспект, авторка відзначала зусилля радянської влади у процесі використання кіно задля поширення соціалістичних ідей³²⁰.

Тому радянська влада зобов'язала збільшувати кількість радіостанцій в колгоспах та знімати нові короткометражні фільми про ведення господарства. Учні, яких школа залучала до засівних робіт, нарівні з іншими робітниками слухали радіопередачі й відвідували кіносеанси³²¹.

Серед фільмів, що розроблялись спеціально для щорічних засівних кампаній були: «Садівництво», «Рядова сівалка», «Молочна корова» та ін. У них переважно розповідалося про правила вирощування різних агрокультур і тваринництво. Проте були й ті, що мали безпосередній ідеологічний вплив. У стрічці «На шляхах суцільної колективізації», яку випустили в 1931 р., розповідалося про переваги колгоспної системи та соціалістичного способу

³¹⁸ Годун Н. Радіомовлення в УСРР 20-30-х рр. як об'єкт політичної цензури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С. 72–86.

³¹⁹ Кузюк О. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки. *Гілея*. 2011. Вип. 44. С.150–155.

³²⁰ Журавська Т. Пропаганда в українському кіномистецтві 1930-х років: гендерний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2022. №30. С. 22–28.

³²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 27. Арк. 11–13.

життя. Ті ж самі лейтмотиви домінували у фільмах «Комуна «Авангард»» і «Більшовицький врожай». Загалом, навіть у стрічках, котрі знімалися з метою пояснення правил обробітку землі, все ж була присутня радянська пропаганда, адже з-поміж загальної інформації пропагувався колективний спосіб життя та почасти прославлялася партія на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним³²².

Для посилення ролі кінематографу у суспільному житті людей радянська влада на початку 1930-х рр. почала організовувати спеціальні «Агіт-кіно-бригади». Окрім людей, що відповідали за технічне оснащення, до зазначеного колективу входили школярі. Саме вони повинні були організовувати художнє оформлення кінозали, прикрашати фойє плакатами та гаслами³²³. Поступово були розширені й завдання кіносеансів. Наприклад, основний зміст роботи «Агіт-кіно-бригади», яку організували для «3-ї більшовицької весняної сільсько-господарчої засівної кампанії», полягав у: «популяризації та запровадженні умов т. Сталіна в боротьбі за організаційно-господарче зміцнення колгоспів, у дальшій колективізації сільського господарства та ліквідації на цій базі куркуля як класу»³²⁴.

Слід зауважити, що одним із головних завдань «бригад» було не лише організовувати кіносеанси, але й проводити бесіди з глядачами, в яких, як правило, йшлося про соціалістичне змагання та ударництво³²⁵. Як свідчить «Доповідна записка до керівника сектору перевірки виконання», яка вийшла у 1933 р., радянська влада й надалі звертала особливу увагу на зазначений механізм реалізації пропаганди, плануючи у подальші роки збільшувати кількість фільмів та кіносеансів³²⁶.

Таким чином, для реалізації радянської пропаганди в закладах шкільної освіти влада застосовувала різні механізми ідеологічного впливу, які передбачали такі інструменти пропаганди як: позакласна робота та

³²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 27. Арк. 14.

³²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 288. Арк. 59.

³²⁴ Там само. Арк. 60.

³²⁵ Там само.

³²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 31. Арк. 4–5.

позашкільна діяльність. Перша включала в себе діяльність різноманітних гуртків, організацію святкування ювілеїв відомих радянських діячів (або тих, кого штучно відносили до зазначеної категорії), впровадження нових свят, які мали стати альтернативою релігійним, виготовлення та догляд за «кутком безвірника». Серед різноманітних форм позашкільної діяльності ми виділяємо залучення школярів до «засівних кампаній», відвідування театрів, екскурсій, лекції та бесіди педагогів з батьками.

Основні напрямки реалізації механізмів радянської пропаганди стосувались: антирелігійної пропаганди; мілітаризації шкільного навчання, яке спрямовували в тому числі й на формування почуття «радянського патріотизму»; конструювання соціалістичного світогляду в школярів; формування в учнів почуття вдячності та вірності комуністичній партії на чолі з генеральним секретарем.

Висновки до розділу 3

Серед основних інструментів реалізації радянської пропаганди у школі були вчителі. Для «правильного» виховання наявних кадрів організовувались семінари при університетах, районні та обласні з'їзди, курси підвищення кваліфікації. Відвідуючи їх, педагоги отримували настанови на вектор подальшої діяльності. Ті ж, хто бажав освоїти зазначену професію, повинні були завершити спеціальні технікуми та виші. Кожний з цих етапів навчання передбачав формування в освітян соціалістичного світогляду, який вони мали передати своїм учням. Для цього було змінено акцент у діяльності вчителів. Їхнім першочерговим завданням стало ідеологічне виховання молодого покоління.

Заради досягнення зазначеної мети вчителі та класні керівники організовували класні виховні години, збори батьків, вечори художньої самодіяльності, екскурсії, тематичні уроки, під час яких насаджували ідеї атеїзму та радянського патріотизму. Педагоги київських шкіл брали активну участь в діяльності гуртків, зокрема проводячи там антирелігійну політику,

яка була основним компонентом радянської пропаганди. Оскільки вчитель був прикладом для своїх учнів, радянська влада стежила за його діяльністю завдяки спеціальним інспекціям, які здійснювали перевірки шкіл. Ті, хто отримував позитивну оцінку власної роботи, могли розраховувати на подальший кар'єрний ріст. Проте, для цього необхідно було проводити ще й активну політично-виховну роботу серед громадськості та бути активним членом комуністичної партії.

Наступним ключовим елементом інструменту пропаганди радянської ідеології у навчальних закладах була позакласна робота. На початку 1930-х рр. вона орієнтувалась на розвиток виробничих навичок молодого покоління. Тому популярними були гуртки радіотехніків, моделювання, «кроликівництва». Поряд з ними активно розвивались й ті, що стосувались безпосередньо навчальних предметів: історичний гурток, географічний, біологічний та ін. Їхня діяльність супроводжувалась бесідами з боку вчителів про важливість соціалістичного будівництва.

Організація святкувань ювілеїв відомих російських та українських діячів була ще одним інструментом радянської пропаганди в сфері позакласної роботи. Завдяки ньому виділялися лише ті особистості, які були необхідні владі. Вони подавалися як приклад для наслідування молодому поколінню. З біографій та образів відомих українців викидалися «сумнівні» з точки зору радянської ідеології відомості, вихолощувався справжній зміст їх ідей та формувався необхідний образ «радянської людини» з тих, хто був популярним у свідомості українського народу. Щодо антирелігійної пропаганди, то вона яскраво проявлялася в таких формах інформаційного впливу як організація «свята новорічної ялинки» та «кутка безвірника». Щоб вплив радянської пропаганди на школярів був всеохоплюючий, велику увагу школа приділяла роботі з батьківським колективом. Завдяки спеціальним позаурочним зборам та семінарам на них спрямовувалась та сама пропаганда, що й на їхніх дітей.

Завершальним елементом механізму реалізації радянської пропаганди була позашкільна діяльність. Вона здійснювалась завдяки залученню дітей до весняних засівних кампаній, під час яких школярі брали участь у спеціальних пропагандистських заходах. Для реалізації радянської пропаганди активно використовувались екскурсії до музеїв або географічних об'єктів, під час яких вчителі проводили антирелігійні бесіди та лекції. Важливим елементом позашкільної діяльності були походи в театри та кіно. Адже під час перегляду вистав та фільмів в учнів задіювався емоційний аспект сприйняття реальності, що посилювало ефект її засвоєння.

РОЗДІЛ 4

ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ У ШКОЛАХ

4.1. Змістове наповнення шкільних підручників та їх пропагандистський компонент

У контексті здійснення радянської пропаганди в закладах середньої шкільної освіти Київської області важливу роль відігравали засоби інформаційного впливу. Серед них ми хочемо виділити шкільні підручники, особливо гуманітарного блоку. Вони були основним джерелом навчальної інформації, яку опанували учні. Навіть вчителі, не маючи часто достатньої фахової підготовки, також використовували їх як засіб отримання необхідних знань. Про важливість підручників свідчить публічна дискусія серед очільників Радянського Союзу, в тому числі й генерального секретаря, який неодноразово висловлював власні побажання щодо їхнього змістового наповнення. Однією з найважливіших проблем з точки зору змістовності, була концепція формування образу «ворога». Утвердження в школярів стійких понять «свій-чужий», «друг-ворог», було основним елементом радянської свідомості.

Наступним важливим компонентом у контексті радянської пропаганди було формування в учнів візії регіональної історії. Школярі, вивчаючи предмети суспільно-гуманітарного блоку, мали бути засвоїти «правильний», погляд на регіональну історію. Таким чином, використовуючи шкільні підручники, влада затверджувала серед молодого покоління дві основні ідеї, без яких неможливо було формувати нове радянське суспільство. Перша відповідала на питання, кого потрібно ненавидіти та знищувати, а друга – що необхідно любити й захищати, навіть ціною власного життя.

Зважаючи на політичні реалії 1930-х років, а саме концентрацію влади в руках секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна та бажання влади сконструювати

єдине радянське суспільство, зросло значення погляду на історію. Вона сприймалась одним із найважливіших інструментів інформаційного впливу. Щоб реалізувати зазначену мету, необхідно було сформувавши історію СРСР, а не окремих республік. Нова історія повинна була дати відповідь на питання, хто ж є «ворогом» для радянської людини та проти кого необхідно вести боротьбу³²⁷.

Але, процес становлення нової історичної концепції був доволі тривалим, зайнявши першу половину 1930-х рр. Поки не було написано та випущено нових підручників з історії, навчальні заклади використовували матеріали з предмету «суспільствознавство». У київських школах популярними були підручники таких авторів як: О. Овсяннікова, Б. Левітан, А. Александров, С. Ушаков. Видані у 1933 році, вони відобразили головні лейтмотиви тогочасної політичної ситуації. Так, з перших сторінок підручника «Суспільствознавство» учням пропонується світ, який поділений на два блоки. Один з них представлений соціалістичним державним ладом, основою якого є влада робітників. Інша сторона являла собою капіталізм, який, на думку авторів, збагачував поміщиків та царів ціною невимовних страждань звичайного люду. Відносини між зазначеними блоками могли бути лише у вигляді непримиримої боротьби³²⁸.

Капіталісти як клас мали виключно негативний образ, який уособлював «зовнішнього ворога». Автори «Суспільствознавства» відзначали: «В інших країнах влада належить капіталістам. Капіталісти й поміщики держать там у жорсткій кабалі робітників і селян»³²⁹. Цікаво, що поряд з капіталістами вживається термін «поміщик». Саме на ньому в подальшому концентрується увага підручничого матеріалу.

³²⁷ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 18. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка. 2016. С. 179–188.

³²⁸ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. *Суспільствознавство*. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 3.

³²⁹ Там само. С. 3.

Для того, щоб посилити в учнів негативне сприйняття зазначеного класу суспільства, у підручнику було подано біографії людей, що підпадали під визначення терміна «поміщик» та відзначались жорстокістю стосовно власних підданих. Як приклад наводилась історія заможної землевласниці Салтичихи (Салтикова Дар'я Миколаївна). Вона дійсно була відомою своїм садизмом, який привів до смерті багатьох її служниць³³⁰. Проте, описуючи справу, автори навмисно вдавались до гіперболізованої деталізації її злочинів: «Салтичиха власноруч вбила 75 своїх кріпаків. Коли хто провинився перед нею вона била його рублем по голові, примушувала їсти товчене скло...замикала у гарячій лазні без краплі води на цілу добу»³³¹. У підручнику зазначені дії Дар'ї Салтикової не піддавались жодному сумніву, а про те, що поміщицю було засуджено імперською владою до страти, а потім вирок змінили на ув'язнення, інформації не було.

Також варто зауважити, що зазначений матеріал був проілюстрований малюнком, на якому зображувалось жорстоку розправу «Салтичихи» над своїм кріпаком. Обличчя жінки, що здійснювала безпосереднє побиття змальовувалось із наявною на ньому посмішкою, а біля неї стояли знедолені селяни, які опустили голову та не могли вплинути на ситуацію. Зображення мало важливий ідеологічний вплив, адже дивлячись на нього, в учнів мала зародитись ненависть до поміщиків, котрі знущаються над своїми слугами (*дивись додаток В, рис. В. 1.*)

На важливу деталь стосовно інформаційної політики вказує професор Університету Індіани Метью Д. Полі. У своєму дослідженні «*Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*» він відзначає, що радянська влада почала використовувати мову, яка ставала все простішою, проте, не менш дієвою³³². Зазначена характеристика стосується й суспільствознавства для 6 класу середніх шкіл, автором якого був

³³⁰ Вагман И., Вукина Н., Мирошникова В. 100 знаменитых тиранов. Харьков: Фолио, 2018. С. 502–506.

³³¹ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 7.

³³² Pauly D. Matthew. *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto. University of Toronto Press. 2022. P. 104–151.

С. Мокосов. На відміну від О. Овсяннікової, він описував історію класової боротьби, проте, там так само проявлялись негативні образи капіталістів загалом та поміщиків зокрема. Саме на них покладалась відповідальність за експлуатацію та знущання над селянами. Розробляючи свої навчальні матеріали для російськомовних шкіл, автор часто використовував побудову речень у тезовій формі, яка нагадувала звичайні гасла³³³. Таким чином, завдання учнів було запам'ятати ідею, а не розуміти її.

Так само вороже ставлення до «капіталістичного світу» формувало урок світової історії. У 1934 р. з'явилися окремі підручники для зазначеного предмету. На перший погляд, у них була відсутня складова радянської пропаганди, проте, й там ми знаходимо її прояви. Так, автори праці «Історія. Епоха промислового капіталізму» (1934 р.) А. Єфімов та Н. Фрейнберг, описуючи добу середньовіччя, також формували ідею про «поганих багатіїв». Вони проводили той самий розподіл між заможними та бідними, перші з яких мали явно негативне забарвлення³³⁴.

Зазначеної парадигми дотримувались і вузькоспеціальні підручники. Наприклад, в «Історії Риму» М. Нікольського вступна частина була тим елементом, де учні отримували чітку настанову, що багаті це вороги, проти яких веде боротьбу комуністична партія³³⁵.

Не менш важливим елементом, який довершував творення образу «зовнішнього ворога», була буржуазія. У підручниках з історії нею називали всіх людей, які мали приватну власність та використовували найманих робітників. Через конструювання негативного образу зазначеного класу в учнів мала сформуватися думка про те, що прагнення до індивідуального господарювання обов'язково приведе до експлуатації інших людей³³⁶. З такої

³³³ Мокосов С. Обществоведение. История классової борьбы на Западе: рабочая книга для 6 года обучения. Москва: Государственное Учебно-Педагогическое Издательство, 1931. С. 19–26.

³³⁴ Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. С. 3.

³³⁵ Нікольський М. Історія. Рим. Підручник для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. С. 2–4.

³³⁶ Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. С. 28–31.

точки зору всі, хто не бажав віддавати своє майно у колгоспи вважалися потенційними експлуататорами, яких необхідно ліквідувати, щоб унеможливити зазначений розвиток подій. Гаріне Паланджян та Івета Сілова, аналізуючи освітню систему Радянського Союзу, також звертали увагу на те, що радянська влада намагалася переконати суспільство у неприпустимості ведення приватного господарства. Адже, як стверджувала їхня пропаганда, власність це наперед визначене зло, яке веде до експлуатації селян та робітників³³⁷.

У процесі конструювання образу «ворога» радянська влада активно використовувала не лише підручники із суспільствознавства та історії, важливу роль відігравали навчальні матеріали для вивчення української мови. Аналізуючи роботу В. Бабака «Грамматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи», ми відзначаємо аналогічні процеси. Розглядаючи правила граматики та орфографії, автор пропонує вправи, які містять пропаганду радянської ідеології. Наприклад, для розбору речень часто використовувались вірші, зміст яких однозначно формував образ «ворога». Так, у запропонованому варіанті ми спостерігаємо зображення буржуазії як виключно негативного класу: «Та нехай собі, як знають, / Божеволіють конають, – / Нам своє робить: / Всіх панів до одної ями, / Буржуїв за буржуями / Будем, будем бить»³³⁸.

За подібною схемою конструювався негативний образ багатих й в інших навчальних матеріалах з української мови. У підручнику з граматики для середніх шкіл 6 та 7 років навчання авторства І. Бойківа учні, виконуючи вправи, одночасно мали сприймати інформацію про «ворогів» для радянської людини. Як і в підручниках з історії, спочатку домінував «зовнішній ворог». Так, у вправі №35 вимагалось переписати речення розставляючи розділові знаки. Серед них домінували такі, які мали явно ідеологічне забарвлення:

³³⁷ Silova I., Palandjian G. Imperio soviético, infancia y educación. *Revista Española De Educación Comparad.* 2018. № 31. P. 147–171.

³³⁸ Бабак В. Грамматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладавкою мовою / Ч. 1; Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. С. 48.

«Капіталізм – однаково ворог російському, американському французькому робітникові. Капіталістична система несе з собою злидні, голод, чобіт поліція, диктатуру купки ситих над мільйонами»³³⁹. А в 49 вправі необхідно було замість крапок поставити звертання, використовуючи слова з дужок: «Гей, вставай, на бій ... (пролетар) на царів, на панів, на богів»³⁴⁰.

Після окреслення основних категорій «зовнішнього ворога» автори навчальних матеріалів зміщували акцент на внутрішнього. У своєму підручнику з української мови В. Бабак розробив завдання, де пропонувалось учням подумати над тим, чи вірно вчинили селяни, підтримавши «Жовтневу революцію». Що цікаво, самий процес мислення не передбачався при виконанні зазначеної роботи, адже одразу після питання йшла ствердна відповідь: «Вони зробили правильно, бо Жовтнева революція допомогла їм змахнути з плеч поміщиків, капіталістів та куркулів»³⁴¹. Окрім того, що школярі повинні були просто засвоїти позицію, яка формувалась на сторінках підручника, вони зустрічали поряд з капіталістами й поміщиками нову категорію – «куркулі».

У контексті радянської пропаганди «куркуль» був не лише заможним селянином, який не підтримував колективізацію, він сприймався як справжній бандит, що експлуатує інших селян. Зазначений образ активно конструювався в першу половину 1930-х рр.: саме тоді Й. Сталін видав постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка мала на меті зламати опір тих, хто не бажав віддавати своє майно в колгосп³⁴².

Учні, опрацьовуючи матеріали підручників, повинні були усвідомити, що знищення «куркулів» це єдино правильне рішення. Більше того, необхідно ліквідувати будь-яку форму приватної власності, адже вона

³³⁹ Бойків І. Граматика української мови. Підручник для середньої школи 6 і 7 років навчання. Ч. 2. Синтаксис. Київ: Радянська школа, 1933. С. 85.

³⁴⁰ Там само. С. 92.

³⁴¹ Бабак В. Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладавкою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. С. 22.

³⁴² Кульчицький С. Ліквідація куркульства як класу. *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 209–212.*

неодмінно приведе до «капіталістичного рабства»: «Бо, що значить вернутися до одноосібного господарства і відновити куркульство? Це значить відновити куркульську кабалу, відновити експлуатацію селянства куркульством і дати куркулеві владу»³⁴³.

Для того, щоб поглибити негативне сприйняття «куркулів», в тому числі й у підручниках з української мови, радянська пропаганда застосовувала прийом «знеособлення ворога». Автори намагалися використовувати такі речення, зміст яких позбавляв «куркулів» людських якостей. Наприклад, у граматиці для середньої школи, яка вийшла в 1932 р. школярам пропонувалось виконати 12 вправу, яка в свою чергу передбачала аналіз наступного тексту: «Куркулі найжорстокіші, найбрутальніші, найдикіші експлуататори, що не раз відновляли в історії інших країн владу поміщиків, царів, попів і капіталістів. Ці жирюди нажилися на народних злиднях під час війни. Ці павуки жиріли коштом сплюндрованих війною селян, коштом голодних робітників. Ці п'явки пили кров трудящих...»³⁴⁴.

Так само, як у підручниках з української мови, в історії та суспільствознавстві одразу після розкриття негативних образів капіталістів та поміщиків також йшла тема про «куркулів». Проте, там їх намагалися змальовувати не лише як експлуататорів, але й зрадників власного народу. Справа в тому, що для радянської влади необхідно було внести розкол та ворожнечу поміж селянством, налаштувавши бідних проти заможних. Таким чином, вона намагалася послабити тих, хто не бажав віддавати власне майно у колективну власність.

Аналізуючи підручник із суспільствознавства, ми вперше зустрічаємо формування негативного образу «куркуля» у розділі про скасування кріпацтва. Там зазначалося, що серед селян були ті, які змогли викупити свою волю. Проте згодом вони все більше багатіли та скуповували землю, наймаючи на роботу односельчан. Умови праці та моральні якості заможних

³⁴³ Бабак В. Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладавкою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. С. 24.

³⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1346. Арк. 12.

селян описувались вкрай негативно. Зазначена категорія звинувачувалась у експлуатації бідняків, тим самим їх прирівнювали до поміщиків, які вимагали багато роботи за мізерну плату³⁴⁵. Для підсилення негативного сприйняття «куркулів» у підручнику «Суспільствознавство» (1933) авторства О. Овсяннікової та ін., додавалися рисунки, де багаті селяни протиставлялися бідним, а текст наголошував на тому, що «куркулі» розбагатіли виключно через своє зрадництво та жорстокість (*дивись додаток В, рис. В. 2*).

Так само описувались «куркулі» і у підручниках з історії, які замінили в другій половині 1930-х рр. «суспільствознавство». Справа в тому, що секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін вимагав створення єдиної історії Радянського Союзу, а не окремих республік³⁴⁶. Одним з тих, хто першим виконав поставлене владою завдання та отримав особисте схвалення від Й. Сталіна став Андрій Васильович Шестаков. У 1936 р. він завершив роботу над «Коротким курсом історії СРСР», який був визнаний одним із кращих та рекомендований до друку³⁴⁷. Фактично зазначена робота стала взірцем у подальших розробках навчальних матеріалів. Її застосовували для навчання школярів до 6 класу, а старші використовували підручники під назвою «Історія СРСР» авторства К. Базилевича, С. Бахрушина, М. Панкратової та А. Фохта. Вона видавалася українською та російською мовами маючи однаковий зміст³⁴⁸. «Короткий курс історії СРСР» А. Шестакова, та «Історія СРСР» за редакцією М. Панкратової стали основними навчальними матеріалами в школах УРСР загалом та Київської області зокрема. Концепція історичного минулого у зазначених підручниках була тотожною.

Негативний образ «куркуля» у зазначених підручниках вперше зустрічається, як і в попередньому варіанті, коли мова йшла про скасування кріпацтва. Так, А. Шестаков, аналізуючи реформу, зазначав, що селяни

³⁴⁵ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 25–28.

³⁴⁶ Сталин И. Сочинения. Т. 14. Москва: Издательство «Писатель», 1997. С. 40.

³⁴⁷ Андрей Васильевич Шестаков. *Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Том 1* / ред. А. М. Прохоров, 1969. С. 483.

³⁴⁸ Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М., Фохт А. Історія СРСР. Підручник для класу середньої школи / Вид. перше; Під редакцією М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1941. 271 с.

отримали волю без землі, а це, на його думку, було знущання над простим народом. Після скасування кріпацтва, підсумовує автор, змінилась сама система управління. В селах з'явилися старости та старшини. Зазначені ж посади могли займати виключно багаті селяни, яких називали «кулаками» – тобто «куркулями»³⁴⁹.

Матеріал, який подавався на уроках української мови, історії та суспільствознавства, часто не мав художнього забарвлення. Тому, для більш виразного негативного ефекту образ «ворога» формувався у підручниках з української літератури. Там пропаганда діяла на більш чуттєвому рівні. Вивчення віршів та художніх романів задовольняло емоційну складову. Вона ж давала змогу ще більше посилити негативне сприйняття тих категорій суспільства, знищення яких було вигідне радянській владі.

В українській літературі на передній план спочатку виходять капіталісти та поміщики. Текстуальна вибірка здійснювалась таким чином, щоб відобразити важку долю кріпаків, а в тлумаченнях, яке додавалось до віршів, вся провина покладалась на багатіїв. Так, підручник Є. Кирилюка «Українська література» для 7 класів розпочинається піснею, яка відображала злиденне життя селян: «Що настало тепер в світі, трудно спогадати, / Не маш за чим, а відробляй, хоч би умирати... / Зачиняють, як собак, нас, як у клітку птахи. / Ми ж все бідні нещасливі, на те ся вродили, / Щоб в неволі як віл в ярмі, щоденне робили»³⁵⁰.

Поглиблення негативного образу поміщика відбувалось за рахунок пояснення, яке автор подавав до зазначеного вірша: «Ця народна пісня, записана на початку XIX ст., змальовувала безпорадне становище покріпачених селян, замучених працею на поміщиків»³⁵¹.

Після формування негативного образу поміщиків, увага концентрувалася на протистоянні між ними та селянами. Є. Кирилюк,

³⁴⁹ Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го і 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937. С. 94–95.

³⁵⁰ Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. С. 3.

³⁵¹ Там само.

описуючи їхню боротьбу, пояснював школярам, що вона є необхідна та єдина правильна. У зазначеному контексті важливою була особа Устима Кармелюка, який став образом боротьби проти поміщиків. Описуючи народну пам'ять про нього в підручнику з української літератури, автор подає наступний вірш: «Живо, хлопці, живо, хлопці, / А я буду з вами, / Нападемо ми на панство / Темними шляхами»³⁵².

Використовуючи зазначену тональність віршів та пояснень до них, комуністична влада бажала легітимізувати перед учнями власну діяльність. Справа в тому, що протягом першої половини 1930-х рр. відбувались заходи, спрямовані на ліквідацію куркулів як класу³⁵³. Опрацьовуючи навчальний матеріал, у школярів, на думку влади, мало формуватися негативне ставлення до «багатих селян», які не бажали йти в колгосп. Радянська пропаганда показувала їх у такому світлі, щоб серед учнів вони сприймалися такими ж ворогами народу як і поміщики.

Проаналізувавши зміст підручників з української літератури, які виходили наприкінці 1930-х рр., ми відзначаємо ту саму ідею протистояння між багатими та бідними. Проте на той час вона отримала нове забарвлення. Образ поміщика та «куркуля» як «ворогів» для радянської людини використовувався з метою обґрунтування близькості українського та російського народу. Ще у вступі підручника для 10 класу середньої школи «Українська література» автор С. Шаховський наводить такі слова: «Спільність життя, класових інтересів, боротьба проти спільного ворога – поміщиків і буржуазії – єднали народи України й Росії, єднали їх культуру»³⁵⁴.

Важливо також відзначити специфіку підбору навчального матеріалу, тобто авторів, твори яких вивчались у зазначених підручниках. Він

³⁵² Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. С. 5.

³⁵³ Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 9. 2003. С. 227–243.

³⁵⁴ Шаховський С. Українська література. Підручник для 10 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. С. 4.

відбувався таким чином, щоб в учнів сформувався образ «свій-чужий». Так, аналізуючи постаті І. Котляревського та П. Гулака-Артемівського, Є. Кирилюк відносив їх до «поміщицьких письменників», проте, виділяв твори, у яких, на його думку, письменники все ж епізодично відстоювали інтереси кріпосних. Радикальніші погляди стосувались Г. Квітки-Основ'яненка. Щодо нього автор зазначав: «Як поміщицький письменник, Квітка старанно уникав у своїх художніх творах показу таких явищ життя, що нагадували б про класову боротьбу між поміщиками та селянами... Показуючи сільську верхівку, куркулів, Квітка всіляко прикрашав їх образи. Він писав про них, як про дуже гарних та розумних людей...»³⁵⁵.

Таким чином, І. Котляревський та П. Гулак-Артемівський завдяки пропаганді отримували ярлик «чужі», а Г. Квітка-Основ'яненко характеризувався беззаперечно як «ворог». «Своїм» же у підручнику був Т. Шевченко. На його адресу формувались лише позитивні конотації. У підручниках він виступав справжнім демократом та поетом-революціонером, який був голосом кріпосного селянства³⁵⁶.

За подібною схемою працював автор підручника «Українська література» для 9 класу середньої школи І. Пільгук. Його робота, яка вийшла у 1939 р., характеризувалась схожим підходом. Проте, серед запропонованих для вивчення постатей, були виключно «свої». Тодішній етап розвитку Радянського Союзу вже не залишав місця для «чужих». Тому, описуючи І. Нечуя-Левицького, П. Мирного та інших, автор формував образ лише справжніх соціалістів³⁵⁷.

Справді, наприкінці 1930-х рр. процес конструювання образу «ворога» активно використовувався задля консолідації громадян Радянського Союзу. Окрім цього, пропаганда, яка проводилась у навчальних закладах,

³⁵⁵ Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. С. 5.

³⁵⁶ Малашенко М., Рудниченко С. Хрестоматія з літератури XIX ст. для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1939. С. 14–33.

³⁵⁷ Пільгук І. Українська література. Підручник для 9 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. С. 141–186.

нав'язувала ідею про «один народ». Спільний «ворог» був ключовим елементом зазначеного конструкту, адже саме на боротьбу з ним радянська влада закликала людей. Якщо в підручниках з української літератури, які вийшли на початку 1930-х рр., серед «внутрішніх ворогів» здебільшого виділялись поміщики та «куркулі», то в кінці десятиліття їхній асортимент розширився та конкретизувався.

Аналізуючи хрестоматію з української літератури 1939 р., упорядниками якої були Р. Волков та М. Устен, можна помітити чітке формування образу «ворога» щодо діячів, які брали участь в національній боротьбі за українську державність. Одним з перших, хто піддався зазначеній критиці, був Іван Мазепа. Цікаво, що автор намагався не лише дискредитувати його, але й зобразити гетьмана як зрадника українського народу. Для цього у хрестоматії було наведено вірш під назвою «Пісня про Палія і Мазепу»: «Ой, ти гадаєш, Мазепо, ти гадаєш ізміняти, / Ой, ти хочеш, ти хочеш царя одступати! / Ой, ти гадаєш, Мазепо, впень Москву рубати, / А сам хочеш да на столиці царем царствувати! / Ой, не знав, не знав проклятий Мазепа, як Палія зазвати; / Ой, став же, став проклятий Мазепа на бенкет запрошати³⁵⁸.

Протистояння між двома особами було побудовано таким чином, щоб в школярів формувалась позиція про «національних зрадників». Наче всі, хто бореться за українську державність, роблять це лише з однією метою – щоб самому панувати та експлуатувати власний народ.

Поміщики та «куркулі» не були єдиними «ворогами» для «радянської людини». Значних зусиль комуністична влада докладала до боротьби проти церкви. Проводячи атеїстичну політику, вона намагалася знищити будь-які релігійні прояви³⁵⁹. Для досягнення поставлених цілей необхідно було «правильно виховати» молоде покоління, яке найкраще піддавалось для

³⁵⁸ Волков Р., Устен М. Хрестоматія з української літератури для 8 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. С. 37.

³⁵⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2017. С. 616–617.

насаджування радянської ідеології. Конструювання образу «внутрішнього ворога» використовувалося як метод відлучення дітей від релігійного життя. Заради зазначеної мети були задіяні й шкільні підручники, особливо гуманітарного блоку.

Так, О. Овсяннікова у підручнику із суспільствознавства для початкових та середніх шкіл поряд з поміщиками активно використовувала образ церкви. Авторка наголошувала на тому, що «попи» та поміщики нарівні володіли кріпаками. Таким чином, у контексті радянської пропаганди вони ставали на один п'єдестал «ворогів». Для посилення негативного образу священнослужителів О. Овсяннікова стверджувала про симбіоз релігії та імперської влади. Неначе перша допомагала контролювати селян, а друга виділяла кошти на будівництво храмів та монастирів. Фактично школярі, використовуючи навчальні матеріали, де безапеляційно дискредитувалася вся церковна інституція та приналежні до неї діячі: «Поміщики приділяли церквам під засів великі ґрунти. На цих землях працювали кріпаки, а урожай збирали – попи... Монастирі мали тисячі гектарів землі і десятки тисяч кріпаків»³⁶⁰.

Радянська антирелігійна пропаганда проводилась й під час вивчення художніх матеріалів з української літератури, особливо, коли мова йде про кінець 1930-х рр. У хрестоматії для роботи у 8-х класах (1939 р.), серед усього сегменту творів чільне місце посідали ті, що мали антирелігійне спрямування. Варто також відзначити, що у порівнянні із суспільствознавством, матеріал, який школярі вивчали на уроках з української літератури, мав на меті не лише дискредитувати віру та церкву, там відбувалось висміювання релігійних почуттів. Так, у хрестоматії з української літератури для 8 класу середньої школи подавалися наступні приклади приказок: «У попа очі завидющі, а руки загребущі; Попа одним

³⁶⁰ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 8.

обідом не нагодуєш; Кому нічого робить, той богу молиться; Святий боже зорати не поможе; За чужу кривавицю купив у церкву плащаницю»³⁶¹.

Вище наведені «антипопівські прислів'я та приказки» мали на меті сформувати в учнів почуття сорому стосовно зазначеної проблематики і тим самим відлучити їх від релігійного життя.

Розглядаючи прикінцевий матеріал підручників з історії та суспільствознавства, ми відзначаємо генезу образу «ворога» від зовнішнього до внутрішнього. Аналізуючи Першу світову війну, автори все більше концентрували свою увагу на українських національних силах, що брали участь в подіях 1917–1921 рр. Так, у навчальному матеріалі з суспільствознавства О. Овсяннікова та Б. Левітан окремо виділяли періоди Української Центральної Ради (далі – УЦР), Гетьманату та Директорії. Автори характеризували зазначені національні сили «зрадниками». Доказом цього, на їхню думку, були епізоди співпраці перших з Німеччиною. Характеризуючи українську владу періоду «Національної Революції», у підручнику часто поєднувались різні за змістом, проте однакові за негативним сприйняттям образи. Наприклад, говорячи про УЦР, автори зазначають: «Та не довго після цього довелося панувати буржуазно-куркульській Центральній раді»³⁶².

Варто зауважити й особливість стилю написання тексту, який мав на меті демонізувати ті сили, котрі боролись проти більшовиків. Так, розглядаючи події повстання на заводі «Арсенал», автор возвеличує заколотників, а коли мова заходить про їх поразку, використовується яскравий опис, який мав на меті викликати відразу учнів до українських національних сил: «На ранок до Арсеналу вдерлися гайдамаки, і він

³⁶¹ Волков Р., Устен М. Хрестоматія з української літератури для 8 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. С. 99.

³⁶² Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 83.

зачервонів від крові і вкрився трупами. Гайдамаки сікли і рубали, мозок робітників розлітався, вкриваючи рожевими плямами мури Арсеналу»³⁶³.

Серед усіх тодішніх діячів найбільше радянська влада виділяла Симона Петлюру, називаючи його німецькою маріонеткою. Навіть з'явився новий термін – «петлюрівщина», який замінював імперський аналог «мазепинства». Зазначеному діячу у підручнику з суспільствознавства було присвячено цілий окремий підрозділ. Його головним завданням була дискредитація українських національних сил як таких. Для цього автор зображував С. Петлюру та його прихильників зрадниками: «Найлютішим катом революційного пролетаріату і селянства на Україні був Петлюра... У 1918 р. Петлюра разом з Центральною радою продав Україну німецьким генералам... На початку 1919 р. на Україні знову встановлено радянську владу. Петлюра вдруге продав Україну, на цей раз французьким капіталістам»³⁶⁴.

Цікаво, що образ С. Петлюри розповсюджувався не лише на його прихильників. Всі сили, які здійснювали боротьбу проти радянської влади, відстоюючи ідею української самостійності, позначалися ярликом «петлюрівщини». Збірний образ був явно негативним. Прирівнюючи його з вже існуючими «ворогами», текст підручничового матеріалу мав на меті сформувати в учнів лише почуття ненависті до зазначеного діяча: «Тим часом на Україні чинили погроми петлюрівсько-куркульські недобитки, різні банди на чолі з петлюрівськими отаманами». Цю тезу підтверджує опис матеріалу за 1920 рік, коли було укладено Варшавську угоду: «Вигнана геть з України петлюрівщина втретє продає Україну: на цей раз вже польським панам...»³⁶⁵.

Також, важливо відзначити, що у підручниках з історії, які були надруковані в другій половині 1930-х рр., характеристика «внутрішнього

³⁶³ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. 1. Київ: Радянська освіта, 1933. С. 85.

³⁶⁴ Там само. С. 92.

³⁶⁵ Там само.

ворога» дещо відрізнятиметься. Наприклад «Коротка історія СРСР» А. Шестакова 1937 р. виходу, описує боротьбу більшовиків проти українських національних сил, проте, фактично не називаючи їх. Самі згадки про політичну діяльність УЦР або Директорії були відсутніми. Таким чином, радянська пропаганда намагалася стерти будь-які спогади про факт українських визвольних змагань 1917–1921 рр.³⁶⁶.

Щодо формування образу «ворога», то в кінці підручника розміщувався важливий для нашої проблематики підпункт – «Наші вороги та друзі за кордоном СРСР». У ньому Радянському Союзу, який, на думку авторів, боровся виключно за мир у всьому світі, протиставлявся фашистський режим Італії та Німеччини. Саме його А. Шестаков вважає головною зовнішньою загрозою для радянської держави. Фашисти характеризувалися бажанням розв'язати війну проти СРСР, ворожим ставленням до робітників та революціонерів: «Найбільше ненавидять фашисти нашу країну, країну соціалізму, могутній оплот світу, свободи і щастя всього людства ... Готуючи світову війну, фашисти посилають в усі держави своїх шпигунів»³⁶⁷.

Важливо й те, що в підручнику було вміщено інформацію щодо проникнення зазначених фашистських шпигунів в СРСР. Ними називали прихильників Троцького і Рикова. Саме на фашистів, які проникли у радянську державу, покладалась відповідальність за вбивство Кірова: «У цих ворогів народу була програма – відновити в СРСР ярмо капіталістів і поміщиків, віддати німцям Україну, японцям Далекий Схід, підготувати воєнної поразки СРСР»³⁶⁸. Таким чином, фашисти стали новим образом ворога в другій половині 1930-х рр. Саме вони, на думку автор, оточили СРСР і чекали нагоди напасти на нього.

³⁶⁶ Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го і 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937 г. С. 150–207.

³⁶⁷ Там само. С. 206–207.

³⁶⁸ Там само. С. 207–208.

Зазначена позиція характерна і для підручника «Історія СРСР», який вийшов у 1940-му році за авторством Р. Волкова. З одного боку, там так само уникали матеріалу про українські визвольні змагання, називаючи «ворогів» загальними словами на кшталт «експлуататори», «зрадники», «вбивці». Проте, у порівнянні з підручником А. Шестакова, не було чіткого намагання виокремити негативний образ фашистів. Вочевидь, на зміст підручничкового матеріалу вплинула геополітична ситуація, а саме підписання «Пакту Молотова-Рібентропа», коли фактично СРСР став союзником гітлерівської Німеччини³⁶⁹.

Формування образу «ворога» у шкільних підручниках було одним із ключових елементів радянської пропаганди в закладах середньої освіти. Проте, варто відзначити ще один вектор здійснення інформаційного впливу. Мова йде про формування образу «добра». Зазначений процес повинен був пояснити учням, кому необхідно дякувати за їхнє «щасливе дитинство», кого необхідно захищати та любити, а також за що варто помирати.

Радянська пропаганда нав'язувала школярам та їхнім вчителям концепцію «двох світів». Один характеризувався системою «ворожого капіталізму» де, на думку авторів, поміщики нещадно експлуатують селян. Другий уособлював соціалістичний уклад життя, виявом якого був СРСР. Лише до нього застосовувались такі терміни як «гідне життя», «справедливість», «світле майбутнє». У зазначеному контексті важливою була роль «Жовтневої революції». Аналізуючи вступну частину підручників із суспільствознавства або історії, ми простежуємо намагання авторів зобразити зазначену подію, як момент зародження «соціалістичного світу». Фактично, учні повинні були усвідомити, що «Жовтнева революція» врятувала їх від «капіталістичного рабства»³⁷⁰.

³⁶⁹ Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М., Фохт А. История СРСР. Учебник для 10 класса средней школы / Под ред. М. Панкратовой. Москва: Государственное Учебно-Педагогическое Издательство Наркомоса РСФСР, 1940. С. 189–311.

³⁷⁰ Никольський М. История: Доклассовое общество. Древний восток. Античный мир. Учебник для средней школы. Харьков: Радянська школа, 1933. С. 3.

Комуністична партія використовувала образ «Жовтневої революції» для власної легітимізації. Стверджуючи, в тому числі й у навчальних підручниках, що зазначена подія привела їх до влади, вони намагались розповсюдити на себе роль «визволителів: «До Жовтневої революції не було радянської влади...Тоді робітники і селяни жили в бідності та нужді, вони були змушені працювати на капіталістів та поміщиків. А тепер у нашому Союзі поміщиків та капіталістів нема... Жовтнева революція передала всю владу робітникам та селянам, які під керівництвом комуністичної партії, по заповіту Леніна, будують соціалістичне суспільство»³⁷¹.

Таким чином, комуністична партія мала бути обов'язковим елементом лояльності у свідомості «радянської людини». Прописуючи вступ до підручника «Коротка історія СРСР», його автор А. Шестаков наголошував учням: «Все краще, заможніше, веселіше живуть робітники СРСР... З відсталого країни наша батьківщина стала найбільш передовою та могутньою. Ось чому ми так любимо, так пишаємось нашим СРСР – країною соціалізму. Шлях до соціалізму показала нам партія комуністів–більшовиків»³⁷². Фактично школярів привчали, що лише комуністична партія здатна показати їм «правильний» шлях розвитку суспільства. Вони повинні були дякувати їй за визволення від «кріпацтва» та «гноблення».

Починаючи з 1930-х рр., коли Й. Сталін утвердився при владі, роль генсека почала невпинно зростати, перетворюючись поступово на культ. Зазначений стан речей не міг оминати школу та підручники. Аналізуючи зміст «Читанки» 1937 р., авторами якої були Т. Гурвич та І. Радовська, ми відзначаємо велику кількість матеріалу, присвяченого лише секретарю ЦК ВКП(б). Так, з 36 пунктів у 7 тим чи іншим чином описана діяльність генсека. Проте варто відзначити, що така сама кількість присвячувалась і Володимирі Леніну³⁷³. Оскільки матеріал про нього йшов з самого початку,

³⁷¹ Никольський М. История: Доклассовое общество. Древний восток. Античный мир. Учебник для средней школы. Харьков: Радянська школа, 1933. С. 3–4.

³⁷² Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го і 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство. Москва, 1937 г. С. 3.

³⁷³ Гурвич Т., Радовська І. Читанка для шкіл грамотим / Ч. 1; Київ: Радянська школа, 1937. С. 3–26.

він фактично слугував підґрунтям легітимізації самого Й. Сталіна як «спадкоємця соціалістичної держави». А ось роль комуністичної партії переходила на другий план.

По мірі того, як зростав культ особистості Й. Сталіна, трансформувалася і зміст підручників. Особливо яскраво це проявилось в підручниках з української літератури. До прикладу, «Хрестоматія» для 5 класу середньої школи 1941 р. видавництва вміщала інформацію, яка мала на меті в першу чергу прославити генсека. На початку підручничого матеріалу учням пропонувалось прочитати роботу Максима Рильського «Пісня про Сталіна», який мав наступні рядки: «Хай шумить земля піснями / В цей крилатий, гордий час!. / Слово Сталіна між нами, / Воля Сталіна між нас! / Уперед полком єдиним / Більшовицька сила йде, / Льотом сталінським, орлиним / Мудрий вождь усіх веде» (*дивись додаток Д, вірш. Д.1*)³⁷⁴.

Одразу за ним розташовувався вірш Сулеймана Стальського, який так само прославляв генсека як того, хто дарував людям щасливе життя. До лідера Радянського Союзу застосовували такі епітети як «радість», «вершина», «сонце», «воля»: «Трудящим всім ти шлеш привіт, / Як сонце, світиш з юних літ, / Ведеш туди, де згинув гніт, / Де тільки радість, Сталін. / Минають мирні, творчі дні, / Одводиш бурі ти страшні, / І сяє обрій в даліні, / Тобі, вершина – Сталін (*дивись додаток Д, вірш. Д.2.*)³⁷⁵.

Зміст зазначених віршів та пісень нав'язував школярам позицію про те, що за все хороше у їхньому житті відповідальний генеральний секретар, який «невтомно дбає про добробут своїх громадян». Якщо комуністичній партії учні мали бути вдячними, то секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна вони були зобов'язані любити. Одна четверта підручничого матеріалу була присвячена саме цій меті. Таким чином, під час шкільного навчання у дітей формувалась позиція, яка закликала їх вірити в першу чергу комуністичній

³⁷⁴ Мізерницький Б., Приходько П., Русанівський М. Хрестоматія з української літератури: для 5 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1941. С. 5.

³⁷⁵ Там само. С. 5.

партії та любити її лідера, навіть батьки, як і весь інститут сім'ї, відступали на задній план.

Третьою категорією, яка довершувала основні елементи лояльності, була держава. Оскільки СРСР номінально вважався союзом незалежних республік, у 1920-х рр. візія регіональної історії концентрувалась саме на них. Проте, у наступному десятилітті ситуація змінилась. До прикладу, перші слова підручника «Коротка історія СРСР» А. Шестаков починались такими словами: «СРСР – країна соціалізму. На планеті земля є лише одна соціалістична країна. Це – наша батьківщина»³⁷⁶. Вони означали зміщення візії регіональної історії в бік центру.

Зазначений концепт підтверджує «Історія СРСР» 1941 р. авторства К. Базилевича, С. Бахрушина та Г. Панкратової. Матеріал підручника починається з XVII ст. Проте, що цікаво, головними дійовими особами, через які репрезентувалась історія, були правителі Російської імперії. Таким чином, учні відкриваючи підручник під назвою «Історія СРСР», усвідомлювали, що у її фундаменті розташовується минуле російського народу. Відповідно, й географічно акцент зміщувався на схід, до Петербургу та Москви³⁷⁷. Як бачимо, хоч Й. Сталін говорив про те, що необхідно створити загальну історію СРСР та все ж у її фундаменті залишились події саме російського минулого.

Україна як регіон з'являється на 19 сторінці і лише в контексті боротьби Петра I проти шведів. У зазначеній версії історії вже не було козаків та Гетьманщини. Не зустрічалися такі особистості як Б. Хмельницький, С. Палій та інші відомі діячі козацької доби. Відповідно, була відсутня українська візія регіональної історії. Подніпров'я повністю втрачає означення основного регіону українських земель, тому що саме місто Київ майже не фігурувало, як один із політичних центрів. Натомість вперше

³⁷⁶ Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го и 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937 г. С. 3.

³⁷⁷ Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова Г., Фохт Л. Історія СРСР. Підручник для IX класу середньої школи. Київ: Радянська освіта, 1941. С. 3–14.

з'являється інформація про такий регіон як Середня Азія. Підручник повідомляє, що невід'ємною частиною історії СРСР є Бухарське та Хівінське ханства³⁷⁸.

Серед українських регіонів автори «Історії СРСР» найбільше виділяють лише один – Східна Україна. Саме так називається один з параграфів підручника. Взагалі змінюється погляд на розуміння історичних регіонів українських земель. Радянська влада намагалась переконати учнів у тому, що є дві основні частини – Східна та Західна Україна: «До поділів Польщі Україна поділялась на східну (з Києвом), що входила до складу Росії, і західну, або правобережну, що лишилася під владою Польщі»³⁷⁹. Таким чином, зникають назви історичної регіоналістики, притаманні українським землям. А ті, що подаються у підручнику, представляються як невіддільна частина радянського простору. Після короткої інформації щодо історії України одразу акцент зміщується на російську історію.

Загалом, візія регіональної історії, представлена у зазначеному підручнику, концентрується навколо Петербурга та Москви. Порівняно із суспільствознавством, «Історія СРСР» розширює східні простори радянської держави. Учням пропонується дізнатись про народи Кавказу, населення Середньої Азії та Казахстану. Порівняно з попередніми варіантами підручників з історії, тут була представлена все-таки загальна концепція минулого СРСР, хоча й вона базувалась перш за все на російському народі. Відповідно, це відображає прагнення влади до творення єдиного радянського суспільства із спільною історією, тому й місцеві регіональні наративи нівелювалися.

Отже, процес конструювання образу «ворога» був ключовим у шкільних підручниках. Серед основних категорій, навколо яких вибудовувалися негативні конотації, були капіталісти, поміщики, буржуазія. Вони представляли зовнішню загрозу, яку необхідно було знищити у

³⁷⁸ Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова Г., Фохт Л. Історія СРСР. Підручник для IX класу середньої школи. Київ: Радянська освіта, 1941. С. 46–47.

³⁷⁹ Там само. С. 66

перспективі, тому частіше до них застосовувався термін «ворожий». До наступного блоку входили «попи», «куркулі» та всі українські національні сили, які здійснювали збройну боротьбу проти більшовиків. Їх намагались зобразити як «зрадників» та справжніх «ворогів» для радянської людини, знищення яких необхідно проводити «тут і зараз». У кінці 1930-х рр. основним «ворогом», як зовнішнім так і внутрішнім, були «фашисти», проте в 1940–1941 рр. ними називали не владу гітлерівської Німеччини, а керівників інших, ворожих СРСР держав.

«Ворожому світу» протиставлявся Радянський Союз, лояльність до якого формувалась у трьох категоріях: партія, генеральний секретар та держава. У той час, коли формувалась культ особи Й. Сталіна, відбувалось конструювання візії регіональної історії. Саме вона мала нав'язати школярам лояльність до СРСР як своєї батьківщини.

4.2. Періодичні видання та їх ідеологічне наповнення

Для здійснення радянської пропаганди у закладах середньої освіти широко використовувались тематичні журнали. Їх видавали не лише для дітей, значна частина адресувалась вчителям. Вони слугували зручним засобом інформаційного впливу, адже, на відміну від підручників, там було вміщено яскравий ілюстративний матеріал. Окрім цього, змістове наповнення характеризувалось віршами, казками, романами, що давало змогу активно залучати емоційну складову навчання. Оскільки журнали видавалися періодично, у їхньому змісті якісно проявлялась зміна політичної та ідеологічної парадигми. Тому дослідження зазначеної проблематики є важливою складовою процесу реалізації радянської пропаганди у школі.

Серед усіх журналів, які використовувались в УРСР загалом та Київській області зокрема, ми відібрали для аналізу три найбільш репрезентативні. Одним з них є «Комуністична освіта» – орган сектору

масової комуністичної освіти Наркомату УРСР. Цей журнал видавався кожного місяця, що свідчило про його важливість для радянської влади. Протягом 1931–1933 р. він виходив в Харкові у видавництві «Радянська школа», а з 1933 р. по 1941 р. його діяльність перемістилась до Києва. Цільова аудиторія журналу складалася з учителів, оскільки там розміщувались в першу чергу навчально-методичні матеріали. У численних статтях Народний комісаріат освіти давав рекомендації по методиці навчання та виховання, тим самим поширюючи радянські ідеї серед учителів. Окремо варто відзначити, що у ньому друкувалися найважливіші розпорядження та накази, які регулювали сферу шкільної освіти. Середній місячний наклад коливався від дев'яти до чотирнадцяти тисяч примірників³⁸⁰.

Розуміючи важливість зазначеного журналу, радянська влада видавала спеціальні розпорядження, які зобов'язували збільшення тиражу та його обов'язкову передплату навчальними закладами. Наприклад, у жовтневій постанові Народного комісаріату освіти «Про передплату журналу «Комуністична освіта»» відзначалося: «Цей журнал повинен стати настільною книгою кожного вчителя, директора, кожного працівника органів НКО... потрібно провести відповідну роботу, щоб у першу чергу всі без винятку школи передплатили журнал «Комуністична освіта», а також збільшити індивідуальну передплату учителів та директорів шкіл на цей журнал»³⁸¹.

Наступне обране нами щомісячне видання публікувалося протягом 1920-х рр. під назвою «Червоні квіти». У 1931 р. його об'єднали з журналом «Більшовиченятко», після чого була затверджена нова назва – «Піонерія». Середній тираж журналу становив 10 тис. примірників на місяць. Він містив художні твори радянських письменників – повісті, оповідання, вірші, й окрім

³⁸⁰ Ковальчук Г. Бібліотечні журнали Харківщини (20–30 роки ХХ ст.) як джерельна база для вивчення бібліотекознавчої думки в Україні. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. № 1 (7). 2017. С. 54–56.

³⁸¹ Постанова НКО «Про передплату журналу «Комуністична освіта» від 4 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. № 33. С. 12.

того, подавав сторінку літературних спроб піонерів та школярів³⁸². Для нашої проблематики зазначений аспект є важливим, адже завдяки ньому ми зможемо частково відмітити реакцію учнів на пропаганду, яка здійснювалась у їхніх навчальних закладах. Звісно, оскільки це офіційне видання, то листи або інші твори, що їх діти надсилали до редакції, апріорі були провладними. Та все ж ми матимемо можливість простежити ті речі, що найбільше цікавили молоде покоління.

Третій щомісячний науково-популярний журнал для піонерів і школярів «Знання та праця» був заснований у 1929 р. в Харкові. З 1934 р. часопис виходив у Києві. Середній тираж на місяць становив 15 тис. примірників. Журнал містив статті, які пропагували соціалістичне будівництво, у школах його використовували найчастіше у гуртковій роботі, адже у ньому розміщувалась інформація про досягнення науки і техніки різних напрямків. Періодичне видання «Знання та праця» розкриває особливості радянської пропаганди в контексті соціалістичного будівництва, він відповідав за «правильне» виховання майбутніх робітників. Вже в перші роки свого виходу журнал «Знання та праця» набув неабиякої популярності серед дитячої та юнацької аудиторії, посівши чільне місце серед молодіжної преси України 1930-х рр. Так, у 1931 р. число номерів було збільшено вдвічі й, відповідно, з 1931 р. по 1935 р. журнал виходив два рази на місяць. І такий інтерес до журналу був цілком виправданий, адже кожен читач міг обрати рубрику відповідно до своїх зацікавлень – технічну, художню, наукову³⁸³. Як і попередні журнали, «Знання та праця» видавалася виключно українською мовою з початку свого заснування і до 1941 р. Лише німецько-радянська війна перервала їх випуск.

Провідне завдання радянської пропаганди полягало у формуванні в учнів ідеї про СРСР, як «справжню батьківщину». Тому на перший план

³⁸² Рудницька Т. До 95-річчя журналу «Однокласник» (1923, Харків; до 1991 – «Піонерія»). Педагогічний музей України. URL: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions>

³⁸³ Бондаренко В. До 90-річчя від часу виходу журналу «Знання та праця» (1929, Харків). Педагогічний музей України. URL: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions>

виходила проблематика сприйняття націоналізму. З одного боку зазначена ідеологія була ворожою для СРСР, адже передбачала існування окремих націй з можливістю побудови власних держав. З іншого – намагання більшовиків сформувати єдине радянське суспільство, яке б визнавало своєю державою Радянський Союз, змушувало їх користуватися інструментами, до яких апелював націоналізм. Вирішення цієї проблематики давало можливість владі, з одного боку, проголошувати ідею мирного співжиття різних націй, одночасно ліквідовуючи національні ідентичності та вибудовувати на їхньому місці нову – радянську.

Аналізуючи змістове наповнення шкільних журналів, ми відзначаємо спроби вирішення поставленого завдання. Так, у статті «З досвіду інтернаціонального виховання в школі», яка розміщувалась в періодичному виданні «Комуністична освіта», говорилося про нещадну боротьбу радянської влади з націоналізмом. Поряд з цим, йшла мова про необхідність інтернаціонального виховання учнів в системі шкільної освіти: «На живому конкретному матеріалі учні вивчали такі питання, як досягнення у національному культурному будівництві в СРСР, боротьба проти місцевого і великодержавного націоналізму...»³⁸⁴.

Звідси випливає, що терміни «інтернаціоналізм» та «націоналізм» з погляду комуністичної влади були взаємовиключними. Радянська пропаганда нав'язувала школярам позицію, за якою вияв національних почуттів сприймався вороже, тому що підпадав під категорію «місцевого націоналізму». Оскільки Радянський Союз населяли різні народи, то прояв таких самих почуттів, але на рахунок СРСР не засуджувався. Таким чином, ідея інтернаціоналізму в контексті радянської пропаганди у закладах середньої освіти стала своєрідним містком для переходу від «місцевої ідентичності» до загальнорадянської.

³⁸⁴ Воюцький О. З досвіду інтернаціонального виховання в школі. *Комуністична освіта*. Київ: Радянська школа, 1935. № 6. С. 38.

Зазначену ідею підтверджував матеріал журналу «Піонерія», де автори не боялися писати про любов до своєї батьківщини, проте, конкретно її не називаючи. Так, у 5 номері видання за 1934 р. дітям пропонувався для розгляду державний і партійний гімн «Інтернаціонал». У ньому прославлялась боротьба робітників у всьому світі за власні права, а люди, котрі її проводили, називались «сім'єю пролетарів». Після цього одразу розташовувалося однойменне оповідання з тотожною тематикою³⁸⁵.

У 8 номері журналу того ж року ми спостерігаємо окреслення образу батьківщини для тієї «сім'ї», яка бореться за реалізацію ідей «інтернаціоналу». У вірші авторства В. Бичка любов до вітчизни описувалась наступними словами: «Ми любимо свою вітчизну, / Що нас під свій стяг ззива, / Що нас надихає – пісню / На славу її співать!... / Щоб тримати вогнище Кіму / За честь батьківщини Рад, / Щоб славити твоє ім'я, / Плем'я комсомолят!»³⁸⁶.

Не надаючи конкретного означення батьківщини, яку оспівували віршами та піснями, радянська пропаганда намагалася деконструювати в учнів почуття національної лояльності. Завдяки ідеям викладених у періодичній літературі, школярів підштовхували до формування позиції щодо власної країни. Так, у статті журналу «Знання та праця» за грудень 1933 р. розглядався план майбутніх з'їздів рад комуністичної партії. У тексті перелічувалися досягнення, які відбулись у країні, проте, на відміну від попереднього матеріалу, вона вже отримала конкретний вимір: «За ці роки наша країна пішла далеко вперед. Із відсталої аграрної країни Радянський Союз перетворився на могутню індустріальну країну...»³⁸⁷. Таким чином, у першу половину 1930-х рр. радянська пропаганда, з одного боку,

³⁸⁵ Інтернаціонал. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 5. С. 2–3.

³⁸⁶ Бичко В. Комсомольському племені. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 8. С. 5.

³⁸⁷ Більшовицьким шляхом. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Державне видавниче об'єднання України. Харків. № 20–21. 1933. С. 2.

дискредитувала почуття національної лояльності, а з іншого, конструювала образ Радянського Союзу, як батьківщини всіх народів.

До 1937 р. зазначена тенденція зберігалась та поглиблювалась, що було важливим елементом перехідного етапу від національної лояльності до всесоюзної. Для обґрунтування цієї ідеї в періодичних виданнях розміщувались ряд статей, які виконували поставлену задачу. Показовою є робота М. Ільїна «Про герб і народи», яка була надрукована в журналі «Піонерія» за 1937 р. Вже у першому розділі з промовистою назвою «Одинадцять або один» автор дає відповідь на основоположне питання про державницьку політичну лояльність. Акцентуючи увагу на тому, що СРСР населяли різні народи, М. Ільїн відзначав: «Рідна країна. У нас не одна, а одинадцять рідних країн, одинадцять Союзних Радянських Соціалістичних Республік, а в цих одинадцяти республік – двадцять дві Автономних Соціалістичних Республіки, дев'ять автономних областей, десятки областей і країв. І все ж батьківщина у нас одна, бо всі наші республіки об'єднані в один нерозривний союз... Одинадцять батьківщин складають одну батьківщину»³⁸⁸.

У кінці 1930-х рр. та на початку 1940-х рр. генеза національного питання досягла свого остаточного формату. У 1939 р. більшовики вже менше звертали увагу на прояви націоналізму. Щодо цього були й суто практичні причини, адже протягом Великого терору (1937–1938 рр.) за розпорядженням Й. Сталіна було вбито та репресовано сотні тисяч людей, значну частину з яких становили діячі культури. Тобто, нищили ту верству населення, яка була носієм національної ідентичності³⁸⁹. Зробивши криваві чистки, радянська влада продовжила формування єдиного радянського суспільства, використовуючи при цьому елементи, які притаманні

³⁸⁸ Ільїн М. Про герб і народи. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1937. № 11. С. 14.

³⁸⁹ Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення. *Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933*. Київ: Комора, 2018. С. 374–496.

націоналізму³⁹⁰. Через те, що сам термін «націоналізм» мав негативну конотацію у сприйнятті громадян СРСР, його вирішили замінити на інший – «радянський патріотизм», у контексті якого росіяни позиціонувались як перші серед рівних.

Зазначену тезу підтверджує стаття «Політичне виховання на уроках історії», яка вийшла у другому номері журналу «Комуністична освіта» (лютий 1939 р.). Її автор Г. Кругляк зазначає, що основне завдання політичного виховання учнів в школах УРСР – це формування радянських патріотів, які палко любитимуть свою соціалістичну батьківщину. Із тексту журналу видно, що влада вимагає від цих патріотів абсолютної відданості та готовності відчайдушно захищати її кордони. При цьому у загальному дискурсі відсутні різні народи радянських республік, йдеться лише про один народ – російський: «Вільнолюбний героїчний російський народ не раз протягом всієї своєї багатовікової історії боровся за незалежність і свободу і розправлявся з численними ворогами...»³⁹¹.

Важко визначити, якою мірою зазначена пропаганда впливала на школярів. Проте певний успіх вона таки мала, адже на початку 1940-х рр. ми фіксуємо ряд учнівських робіт, надісланих у періодичні видання, де проявлялась позиція щодо СРСР як батьківщини. Діти з різних куточків УРСР виявляли публічну лояльність до Радянського Союзу, пишучи вірші та пісні на його честь. До прикладу, 6 номер журналу «Піонерія» за 1940 р. вміщував матеріали, авторами яких були школярі. Так, один з них – Володимир Кравець, учень 8 класу школи № 18. м. Запоріжжя, надіслав до редакції пісню, де окреслював своєю батьківщиною Радянський Союз: «У вільній Радянській країні, / Не знаючи горя й нужди, / На рідній своїй батьківщині, / Щасливі зростаємо ми / Приспів: / Щоб країну рідну

³⁹⁰ Кругляк М. Політичне виховання на уроках історії. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. № 2. С. 83–91.

³⁹¹ Кругляк М. Політичне виховання на уроках історії. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. № 2. С. 83.

захищати, / Щоб життя щасливе будувати, / Треба нам міцніти і зростати, / Треба нам знання опанувати» (дивись додаток Е, рис. Е. 1)³⁹².

Аналізуючи текст «Пісні піонерів», ми відзначаємо, що учень вкладав у неї ще дві позиції, які були наслідком функціонування радянської пропаганди. Перша стосувалась «радісного і щасливого життя», яке побудувала радянська влада у його країні. А друга полягала у процесі мілітаризації шкільного життя, з метою виховання громадян здатних воювати за свою батьківщину та померти за неї.

Формування образу щасливого життя, було невідемним компонентом радянської пропаганди в закладах середньої освіти. Завдяки використанню періодичної літератури школярам не лише розказували, що їхньою батьківщиною є Радянський Союз, але й нав'язували любов до нього крізь призму образу щасливого життя.

Для того, щоб школярі вірили у постійні «перемоги» соціалістичного будівництва, велика увага приділялась вчителям, які мали перенести це на своїх учнів під час навчання. Це відбувалось зокрема і завдяки журналу «Комуністична освіта», навчально-методичні статті якого були наповненні необхідним для влади змістом. У 4–5 номері журналу за 1934 р. розміщувалась стаття «За більшовицьке виховання дітей», яка розкривала необхідність посилення процесу виховання під час шкільного навчання. Вона, як і багато інших, починалась словами про «перемоги» та «досягнення»: «Під переможним прапором Леніна-Сталіна, під керівництвом Ленінської партії більшовиків, наша радянська країна непохитно, твердими кроками йде вперед. Країна наша, ведучи єдина в світі соціалістичне будівництво, в своєму могутньому розквіті, піднесенні, в своєму могутньому поступі вперед здобуває перемогу за перемогою»³⁹³.

³⁹² Кравець В. Пісня піонерів. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1940. № 6. С. 24.

³⁹³ Хвиля А. За більшовицьке виховання дітей. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1934. № 4–5. С. 14.

Одночасно, образ щасливого життя для учнів формував журнал «Піонерія». У багатьох його номерах розміщувались матеріали, які розповідали школярам про «світле» сьогодення та майбутнє. Так, у 9 номері за 1935 р., на честь відкриття в Харкові «Палацу піонерів» було надруковано вірш з промовистою назвою «Пісня радості»: «Ми Леніна-Сталіна партію любим, / Нам гарно і весело жить, / Товаришу Постишев, любий – / Спасибі тобі і привіт. / Ми горя ніколи не знали, – / Ніколи й не будемо знать, / Це дбає великий наш – Сталін, / Щоб гарно було для ребят. / Рoste комсомолові зміна... / Щасливе дитинство у нас, / Бо вся наша рідна країна – / Сама – як чудовий палац»³⁹⁴. Для підсилення зазначеного аспекту було використано малюнок усміхненої дитини, що тримала в руках квіти на знак радості про мить, яка описувалась у вірші (дивись додаток Е, рис. Е. 2).

Варто зауважити і той факт, що найбільше матеріалів, які розповідали учням про радість та щасливе життя, було у випусках періодичної літератури за 1937–1938 рр. Саме тоді найактивніше відбувався процес формування культу особистості Й. Сталіна. Тому, на відміну від попереднього вірша, зміст пізніших робіт спрямовувався здебільшого на подяку одному генсеку. В. Ленін та більшовицька партія були відсунуті на другий план³⁹⁵.

До прикладу, лише в одному номері журналу «Піонерія» за 1937 р. було шість віршів, присвячених секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну. Йому дякували за щасливе дитинство, за турботу, перемоги та боротьбу з «ворогами». Що цікаво, у зазначеному матеріалі почали використовувати українські образи, найпопулярнішим серед яких було козацтво. Такий підхід мав полегшити поширення пропаганди серед українських школярів. Цікавим прикладом є так звана «Пісня радянських козаків» під назвою «Збиралися козаченьки»: / «Збиралися козаченьки рано вранці на зорі, / Думу думали велику на колгоспному дворі, / Коли б нам тепера, хлопці, в гості Сталіна

³⁹⁴ Нехода І. Пісня радості. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1935. № 9. С. 16.

³⁹⁵ Піснею про Сталіна починаєм день. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1937. № 10. С. 3–4.

позвать, / Щоби Сталіну самому всі багатства показать. / Показали б, похвалились / Нашим ділом молодим, / Приїзди, товариш Сталін, / Рідний батьку, приїзди...» (дивись додаток Е, рис. Е. 3)³⁹⁶.

У журналі «Знання та праця» не було такої великої кількості художніх творів та віршів, проте, зміст його матеріалів так само вмщував інформацію про «великі перемоги». Торкаючись в основному тематики соціалістичного будівництва, у періодичному виданні виділялись «досягнення» у сфері індустріалізації та колективізації. Радянський Союз виступав в образі країни, яка стрімко розвивається, причому рушійною силою зазначеного процесу, на думку авторів, було бажання держави насамперед задовольнити соціальні потреби людей³⁹⁷.

Цікаво, що для посилення ілюзії щасливого та заможного життя в СРСР, з допомогою радянської пропаганди учням насаджувалась думка про економічну убогість капіталістичних країн та їхню «антигуманну» політичну систему. Ця позиція особливо яскраво проявляється в журналі «Комуністична освіта». Для досягнення зазначеної мети у ньому була створена окрема рубрика під назвою «Закордонна хроніка», у якій школярам розповідали про «жахи» капіталістичного життя. Навіть назви статей, розміщених у розділ, наочно показують напрямок та стилістику викладених у них матеріалів. Приміром лише у 3 номері журналу за 1932 р. було 10 робіт, у яких формувався образ «бідного Заходу» з такими темами як: «Німеччина – хоча б вистачило на хліб»; «Англія – ще одна тисяча безробітних»; «Шотландія – безробітний стан кандидатів на учителів»; «Мехіко – масові виключення студентів-педагогів»; «Німеччина – учителі-безвірники засуджені в Пруссії на голод»; «Франція – школи зобов'язані пропагувати

³⁹⁶ Збиралися козаченьки. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1937. № 10. С. 5.

³⁹⁷ З аграрної в індустріальну. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Державне видавниче об'єднання України. Київ. 1939. № 5. С. 1–2.

пияцтво»; «Польща – «вільна», «демократична», «єдина» школа фашистської Польщі» та ін.³⁹⁸

На середину 1930-х рр. у зазначеній рубриці починають активно фігурувати такі країни як США та Китай. За подібною схемою увага концентрувалась виключно на їхніх проблемах, а влада зазначених країн змальовувалась у максимально негативному тоні. Підхід, за якого підкреслювались лише негативні явища або ж просто викривлявся реальний стан речей, мав на меті показати учням, що лише в Радянському Союзі вони можуть почуватись щасливими³⁹⁹.

Тотожну позицію радянської пропаганди підсилювали за допомогою художніх робіт або їхнього аналізу в інших виданнях періодичної літератури. Так, у 6 номері журналу «Піонерія» за 1937 р. школярам було запропоновано для читання твір «Маленькі діти у великій нужді». До нього був написаний аналіз, у якому розповідалось про важку долю безробітних Німеччини, про їхнє поневір'яння та злиденне життя внаслідок діяльності «фашистської» влади. Важливою була й форма подання інформації під час аналізу роману, вона відзначалась надмірною емоційністю. Для кращого унаочнення подаємо цитату одного абзацу статті: «Ця проста й хвилююча книжечка показує читачеві страшну дійсність фашистської Німеччини. Безмежний гніт і голод мільйонів трудящих панує у фашистській Німеччині. Шарлота Юнеман – ця нещасна жінка не єдина. Вона одна з десятків і сотень тисяч таких самих голодних, змучених безробітних, що тиняються по вулицях міст фашистської Німеччини, жадібно шукаючи хоч якоїсь роботи... голодні й холодні, у дранті ночують десь під мостом, чи закинутій цегельні»⁴⁰⁰.

Недарма у радянських шкільних журналах порушувалася тема «фашистських країн». Вибудовуючи ілюзію щасливого життя, комуністична

³⁹⁸ Хроніка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1932. № 3. С. 149–154.

³⁹⁹ Закордонна хроніка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Харків: Радянська школа, 1932. № 3. С. 87–94.

⁴⁰⁰ *Маленькі діти у великій нужді. Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1937. № 6. С. 47.

влада одночасно насаджувала ідею про «ворогів», які прагнуть його відібрати. Такі дії посилювали лояльність до Радянського Союзу та зумовлювали людей консолідуватися навколо його захисту. Адже, як ми показували раніше, радянська пропаганда твердила, що лише СРСР здатен забезпечити їхні права та щасливе життя.

До 1939 р. серед держав, які найчастіше фігурували в образі «ворога», були Німеччина та Польща. Вони якісно виділялися посеред загального «ворожого капіталістичного блоку». Застосовуючи до них термін «фашизм», який мав виключно негативні конотації, радянська пропаганда вибудовувала відчуття страху перед ними⁴⁰¹.

Для зазначеного питання наочною є стаття «Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії» у журналі «Комуністична освіта» за 1938 р. Її автори, К. Гуслистий та Ф. Ястребов, стверджували, що «фашистська Польща» несе безпосередню загрозу для СРСР через свій намір здійснити проти нього військову агресію: «Польські поміщики і буржуазія, які втратили на Україні і в Білорусі мільйони десятин землі і сотні підприємств, готують у союзі із німецькими фашистами напад на СРСР... Готуючи вторгнення на Україну, польські фашисти намагаються обґрунтувати «історичні права» фашистської Польщі на Україну. З цією метою вони, фальсифікуючи минуле Польщі й України, малюють пригноблення і грабіж України польською шляхтою у вигляді виконання Польщею «високої історичної місії» на Сході Європи, у вигляді поширення «західної цивілізації» серед «дикого» населення України»⁴⁰².

Образ «безжальних ворогів», які загрожують Радянському Союзу, посилював матеріал журналу «Піонерія». У ньому частіше застосовували віршовані форми для активізації емоційного аспекту мислення школярів. У 9 номері за 1936 р. автор Д. Бедний у своєму вірші «Немає пощади»

⁴⁰¹ Любченко П. Про проект конституції УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. № 2. С. 3–4.

⁴⁰² Гуслистий К., Ястребов Ф. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. № 6. С. 61.

змальовував «ворогів» наступним чином: «Тут всі вони, як жаби на багні, / Як мухи в патоці, мерзотники зухвалі, / Вони жалили нас, мерзенні павуки... / Що пожаліли б гадів – як-не-як? / Та друзі єсть: у Гімлера на серці ранка – / Фашистська їх жалітиме охранка» (дивись додаток Е, рис. Е. 4)⁴⁰³.

Небезпека для Радянського Союзу не обмежувалася лише «зовнішнім ворогом». Радянська пропаганда твердила, що необхідно вести боротьбу проти фашистів й на «внутрішньому фронті». Конструювання зазначеної тези посилилось після вбивства С. Кірова у 1934 р., яке комуністична влада використала для проведення внутрішніх чисток проти «троцькістсько-зінов'євського» блоку. Їх прихильників звинувачували у співпраці з Німеччиною для антирадянської діяльності⁴⁰⁴.

Варто зауважити і той факт, що порівняно із підручковим матеріалом зображення «ворога» у шкільних журналах було більш радикальним. Воно частіше супроводжувалось методами знеособлення та демонізації, наслідком чого були «правомірні» заклики до їх повного знищення. У тому ж таки 9 номері журналу «Піонерія» після вірша «Немає пощади» розміщувалась стаття «Завжди пам'ятай про ворога!», у якій зазначалося: «Нема іншої кари цим троцькістсько-зінов'євським негідникам, як розстріл! Вільніше і легше дишеться після того, як стерто з лиця землі цю фашистську погань. Проте, глибоко помиляється той, хто думає, що вороги Радянської держави – фашисти всіх мастей – припинили боротьбу. Ні, поки навколо нашої соціалістичної батьківщини існують капіталістичні, фашистські держави, наші вороги намагатимуться шкодити нам, скільки зможуть»⁴⁰⁵.

Оскільки, в середині 1930-х рр. СРСР став активним учасником міжнародних відносин, зблизившись у своїй політичній діяльності з гітлерівською Німеччиною, його стратегія ведення пропаганди зазнала змін.

⁴⁰³ Бєдний Д. Нема пощади. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1936. № 9. С. 2.

⁴⁰⁴ Підла згряя ворогів народу. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1936. № 9. С. 8.

⁴⁰⁵ Завжди пам'ятай про ворога. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1936. № 9. С. 9.

Після 1936 р. у шкільних журналах помітно зменшується кількість матеріалів, де б розповідалося про «фашистську Німеччину». У «Комуністичній освіті» взагалі зникає рубрика «Закордонна хроніка». А після підписання «пакту Молотова-Ріббентропа» у 1939 р., коли СРСР став союзником гітлерівської Німеччини, головний акцент у процесі формування образу ворога припадав на «Польщу»⁴⁰⁶. Вочевидь такими діями радянська влада намагалась легітимізувати майбутні військові дії проти неї. Таким чином, завдяки шкільним журналам, Радянський Союз формував в учнів позицію про необхідність збройної агресії проти «ворогів народу».

Зазначену тезу підтверджує матеріал періодичних видань 1939–1941-х рр., у якому школярам пояснювали причини та наслідки дій Червоної армії на фронтах Другої світової війни, звісно, з точки зору радянської пропаганди. До прикладу, в 11 номері журналу «Комуністична освіта» за листопад 1939 р. містилися статті для вчителів у яких висвітлювався процес «приєднання» західноукраїнських земель⁴⁰⁷. Основний їхній лейтмотив полягав у тому, що зазначені території, потерпаючи від польського гніту, чекали на «визволення»: «Український народ в колишній Польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригноблення, знищення і грабiж. Польські пани зробили все, щоб ополячити українське населення, навіть слово українець, замінивши його словом «бидло» і «холоп»... Але скінчився час пригноблення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за указом радянського уряду, Червона армія визволила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків та капіталістів»⁴⁰⁸.

Зазначеній тематиці був присвячений вірш Максима Рильського «Пісня перемоги», який опублікували у 5 номері журналу «Піонерія» за 1940 р. Його зміст розкривав основні позиції радянської пропаганди стосовно включення

⁴⁰⁶ Любченко П. Про проект конституції УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. № 2. С. 3–4.

⁴⁰⁷ Декларація Народних Зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. № 11. С. 18–19.

⁴⁰⁸ Там само. С. 16–17.

західноукраїнських земель до складу УРСР: / «Як залунали плач і гнів / З-за панського кордону, / Народ послав своїх синів / Братам на оборону. / Не марно пролилася кров, / Тікали геть панове, – / У башті танковій Хрущов / Стояв срібноголовий. / В одне злилось одна сім'я, / І сила в нас єдина, / І славить Сталіна ім'я / Західна Україна» (Дивись додаток Е, рис. Е. 5)⁴⁰⁹.

За тотожною схемою було обґрунтовано «приєднання» Бессарабії та Північної Буковини. У статті «Незабутні дні» журналу «Піонерія» за 1941 р. так само, як у випадку із західноукраїнськими землями, конструювалась позиція про гніт зазначених територій у складі Румунії та знедолений український народ, який чекає порятунку, і як наслідок – «визволення» цих земель Червоною Армією. Для радянської пропаганди важливим було показати, що їхні війська не були агресорами. Як доказ, у журналах описувалася «радісна» зустріч українцями Червоної армії: «Як стара, замучена матір зустрічає довгожданого сина-богатиря, як згорьована в наймах сестра – рідного брата-сокола, так зустрічали трудящі Буковини й Бессарабії рідну Червону армію. Виходили на дорогу з квітами, з хлібом-сіллю, обіймали мужніх засмаглих у поході бійців»⁴¹⁰.

Разом з тим, зазначену позицію підсилював матеріал статті 8-го номеру журналу «Радянська освіта» за 1940 р. У ньому автори Г. Медведенко та І. Старовойтенко робили наступні висновки щодо включення нових територій до УРСР: «Після 22 років страждань під гнітом румунських загарбників народи Бессарабії і північної частини Буковини здобули волю і возз'єднались в єдину сім'ю з трудящими великого Радянського Союзу»⁴¹¹.

Загалом, під час формування образу СРСР як «оточеної ворогами фортеці», активно використовувалась тематика мілітаризму. Вона проявлялась у прославленні Червоної армії на сторінках періодичних видань,

⁴⁰⁹ Рильський М. Пісня перемоги. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1940. № 5. С. 7.

⁴¹⁰ Незабутні дні. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1941. № 6. С. 2.

⁴¹¹ Медведенко Г., Старовойтенко І. Бессарабія і Північна Буковина (Історико-географічний нарис). *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. № 8. С. 33.

вживанні таких виразів як «освітній фронт» та «мобілізація учительських кадрів». Часто друкувалися твори, головними героями яких були військові або піонери, що їм допомагали. Таким чином, радянська пропаганда нав'язувала учням почуття радянського патріотизму. «Справа честі кожного піонера всіх радянських ребят міста й села, – відповісти на заклик вождя міцним зв'язком з Червоною армією, взятися до вивчення техніки військової справи, вчитися стріляти», – зазначалося у 2 номері журналу Піонерія за 1934 рік⁴¹².

Наведений попередньо текст розміщувався на 6 сторінці, а вже на 12-й знову зустрічається ряд робіт, присвячених мілітаристській тематиці. Так, дітям пропонувалося спочатку прочитати вірш «Снайпер», який розповідав про хоробрість червоноармійців⁴¹³. Одразу після нього розташовувався наступний вірш – «Рушниця на заводі», у якому закликали боронити заводи та колгоспи від ворогів⁴¹⁴. І, як завершальний матеріал, на останній сторінці ми зустрічаємо ще один вірш С. Тарашкевича «Вартуй». У ньому автор закликає молоде радянське покоління бути напоготові до захисту своєї батьківщини: / «Зростає піонерія / У радості в учбі / Та буде ще з буржуями / Останній бій, / Тому – гартуймо м'язи / І око й нерв, / Щоб був червоній армії / Міцний резерв»⁴¹⁵.

Таким чином, лише в одному номері журналу «Піонерія» за 1934 р. було вміщено чотири роботи, які закликали до військової справи для захисту Радянського Союзу. Проте, найбільше зазначена тематика проявилась після початку Другої світової війни. З 1939 р. матеріали на мілітаристську тематику стали друкувати частіше, а їхнє змістове наповнення стало ще більш радикальним.

⁴¹² Вжити всіх заходів для того, щоб захистити нашу країну. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 2. С. 6.

⁴¹³ Снайпер. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 2. С. 12.

⁴¹⁴ Рушниця на заводі. *Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 2. С. 12

⁴¹⁵ Тарашкевич С. Вартуй. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1934. № 2. С. 42.

Навіть у журналі «Знання та праця», який позиціонував себе як науково-популярне видання, все ж була присутня зазначена пропаганда. До прикладу, 7 номер за 1940 р. починався з титульної сторінки, на якій були зображені танки (дивись додаток Г, рис. Г. 1). Відповідно, саме ця тематика розвивалась у змісті зазначеного журналу. У статті «Рухомі фортеці», автором якої був В. Синенко, розповідалося не лише про історію появи танків, але й робився акцент на власне радянських машинах. Робота мала характер художньої розповіді із застосуванням емоційно-забарвлених оповідань про героїзм червоноармійців. Якщо раніше пропаганда робила акцент на обороні, то у статті «Рухомі фортеці» робиться дещо інший висновок: «І ми знаємо, що в потрібний момент, коли ворог наслідиться зазіхнути на наші кордони, славні танкісти поведуть свої сталеві фортеці на ворога. Ворог буде розбитий на його ж території»⁴¹⁶.

Влада використовувала журнал «Комуністична освіта», щоб донести до вчителів основні положення про геополітичну ситуацію, але з точки зору радянської пропаганди. Так, у березні 1939 р. у матеріалі періодичного видання аналізувалась поточна міжнародна ситуація. Фактично говорилося, що «нова капіталістична війна» уже розпочалась. Провина за це покладалась в першу чергу на Англію, Францію, США, Японію та Польщу. Дії Німеччини та Італії характеризувалися як агресивні, проте на них увага не загострювалась. У статті позиція Радянського Союзу описувалась як виключно мирна та все ж були заклики до готовності захищати власну батьківщину⁴¹⁷. У жовтні місяці цього ж року «Комуністична освіта» публікувала матеріали закону про «Загальний військовий обов'язок». У ньому зазначалося:

«Стаття 2. Захист вітчизни є священним обов'язком кожного громадянина СРСР. Зрада батьківщині: порушення присяги, перехід на

⁴¹⁶ Синенко В. Рухомі фортеці. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Державне видавниче об'єднання України. Київ. 1940. № 5. С. 3–4.

⁴¹⁷ Загострення міжнародного політичного становища, крах післявоєнної системи мирних договорів, початок нової імперіалістичної війни. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. № 3. С. 6–9.

сторону ворога, заподіяння шкоди воєнній могутності держави, шпіонаж – караються за всією суворістю закону як найтяжчий злочин.

Стаття 3. Всі чоловіки – громадяни СРСР, без різниці раси, національності, віросповідання, освітнього цензу, соціального походження і становища, зобов'язані відбувати військову службу в складі збройних сил СРСР»⁴¹⁸.

Зазначена тематика продовжувалась в журналі і на наступний рік. Так, 10 номер періодичного видання опублікував статтю про необхідність створення так званого «трудового резерву СРСР», який би мав забезпечити соціалістичну країну всім необхідним у разі війни з боку «капіталістичного світу»⁴¹⁹. Таким чином, радянська пропаганда створювала не лише відчуття небезпеки, але й нав'язувала ідею боротьби з нею, формуючи при цьому почуття патріотизму, застосовуючи до Радянського Союзу термін «вітчизна».

Роботи, які учні надсилали до редакції журналу «Піонерія», свідчать, що зазначений аспект радянської пропаганди мав на них відповідний вплив. Справа в тому, що наприкінці 1930-х рр. з боку школярів зростає кількість творів, присвячених військовій тематиці. Так у 6 номері за 1940 р., учень 8 класу середньої школи міста Запоріжжя Володимир Кравець опублікував вірш «Пісня піонерів», у якому були такі слова: / «І тоді ніщо нас не зупинить, / Не зламає ворог у бою, / Лавою сталевую, міцною / За вітчизну станемо своєю»⁴²⁰.

Окрім цього, учні надсилали свої малюнки, у яких здебільшого розкривалася тема війни, яка поєднувалась із радянським патріотизмом. Показовою є робота учня 10 класу київської середньої школи №54 Володимира Тітуха під назвою «За батьківщину» (дивись додаток Г, рис. Г. 2). У ній зображено батальну сцену атаки червоноармійців за

⁴¹⁸ Закон про загальний військовий обов'язок. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. № 10. С. 3.

⁴¹⁹ Створимо могутні державні трудові резерви. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. № 10. С. 3–5.

⁴²⁰ Кравець В. Пісня піонерів. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: «Дитвидав», 1940. № 16. С. 24.

підтримки радянських танків та артилерії. Враховуючи назву, можна зробити висновок, що основна тематика малюнка полягала у відображенні відваги та жертвності людей заради своєї «вітчизни»⁴²¹.

Подібною є робота «Захоплення штабу білополяків», автором якої був учень 10 класу школи № 50 м. Києва Борис Шац (дивись додаток В, рис. В. 3). Малюнок зображував радянських військових, які захоплювали ворожий штаб поляків. Червоноармійці були намальовані з упевненим, спокійним обличчям на противагу їхнім «ворогам», котрі виглядали зляканими та розгубленими. Саме так частина школярів уявляла події, що відбувались протягом Другої світової війни. Її образ був романтизований, він служив для конструювання в школярів почуття патріотизму, що було невіддільним елементом радянської пропаганди в закладах шкільної середньої освіти⁴²².

Таким чином, шкільна періодична література була ключовим елементом серед засобів радянської пропаганди. Її використовували задля інформаційного впливу як на школярів, так і вчителів. Завдяки публікації законів та розпоряджень, що регулювали сферу шкільної освіти, влада доносила до освітян основні ідеологічні концепти, які ті повинні були формувати у своїх учнях. Задля якісного впливу на останніх, у періодичних журналах розміщували художні твори та вірші, які задіявали емоційний аспект навчання.

Висновки до розділу 4

Отже, завдяки використанню таких засобів пропаганди як шкільні підручники та журнали, в учнів повинна була сформуватись «справжня радянська» ідентичність. Для цього залучались такі методи пропаганди як: формування образу «ворога» та його «демонізація»; поділ світу на чорне й

⁴²¹ Тітух В. За батьківщину. *Піонерія*. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: «Дитвидав», 1940. № 16. С. 22.

⁴²² Шац Б. Захоплення штабу білополяків. *Піонерія*. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: «Дитвидав», 1940. № 16. С. 23.

біле за принципом «свої та чужі»; використання багатозначних епітетів, ярликів («куркуль», «сектанти», «попівщина»).

Мета радянської пропаганди, яка впливала на школярів через періодичну літературу та підручники, полягала у конструюванні лояльності до СРСР як своєї «справжньої» батьківщини. Тому, ідеологія «націоналізму» у зазначених засобах характеризувалась виключно негативно. Фактично дискредитувалась сама ідея любові до своєї країни, навіть у сенсі окремої республіки. Йому протиставлялась ідея «інтернаціоналізму», як та, що проголошує мирне співжиття різних народів. Наприкінці 1930-х рр., після «Великого терору» замість інтернаціоналізму пропаганда почала насаджувати «радянський патріотизм».

Молоде покоління повинно було любити «свою» батьківщину. Тому, завдяки радянській пропаганді, формувалася ілюзія щасливого життя в СРСР, який здобуває лише перемоги, на відміну від «нешасного Заходу». А такі журнали як «Комуністична освіта», «Піонерія», «Знання та праця» закликали школярів бути готовими до захисту своєї «вітчизни», яка начебто знаходилась в оточенні «ворогів». Зазначені ідеї, котрі насаджувались школярам, додатково підкріплювались пропагандистськими малюнками, які розміщувались у періодичних виданнях та підручниках. Таким чином, влада намагалася сформувати нове радянське суспільство, а пропаганда була невід'ємним елементом зазначеного процесу.

ВИСНОВКИ

Отже, відповідно до поставлених завдань були зроблені наступні висновки:

1. У сучасній історіографії окремі аспекти радянської пропаганди в закладах шкільного навчання УРСР ставали предметом досліджень закордонних та українських дослідників. Наявні на сьогодні наукові праці висвітлюють такі питання, як використання мови як засобу інформаційного впливу, діяльність піонерських загонів, ставлення до національного питання з боку радянської влади, проведення антирелігійної політики. У зазначеному контексті ґрунтовними є напрацювання іноземних фахівців, які ще в ХХ ст., не будучи обмежені цензурою, зверталися до цієї проблематики. Вітчизняні дослідники активізували свої зусилля в напрямку дослідження радянської пропаганди, починаючи з моменту відновлення Україною незалежності. Маючи більший доступ до джерел, аніж їхні закордонні колеги, вони досліджували теми, які стосувались окремих виявів ідеологічної політики Радянського Союзу. Проте, наявні роботи комплексно не розкривають механізми, методи та засоби радянської пропаганди, особливо в закладах загальної середньої освіти Київської області.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною, що дозволило комплексно та повноцінно розкрити проблему. У зазначеному аспекті важливе значення мали архівні матеріали Київської області. Зокрема, було опрацьовано 34 справи Центрального державного архіву вищих органів влади і 12 справ Державного архіву Київської області. Важливу групу джерел склали законодавчі акти та актові матеріали, які на сьогодні є одними із найбільш поширених.

2. З'ясовано, що протягом 1920-х рр., НКО переживав період становлення його підрозділів, він намагався вести політику, яка була спрямована на формування самостійної системи навчання. Проте, у

наступному десятилітті, політична ситуація змінилась. Розпочався новий етап формування радянського суспільства, який передбачав уніфікацію та контроль з боку комуністичної партії різних сфер життєдіяльності людського буття, зокрема, й аспекту навчання. Це не могло не вплинути на Народний комісаріат освіти, який у 1930 р. був остаточно реорганізований. Його структура складалася з 11 секторів, серед яких за радянську пропаганду безпосередньо відповідали: навчально-методичний сектор, соціального виховання та сектор масової комуністичної освіти. Незважаючи на те, що Народний комісаріат освіти прагнув провадити власну освітню політику, протягом 1930-х рр. він не міг виходити за межі, які окреслювала комуністична партія. Його перебудова ознаменувала початок нового етапу розвитку освітньої сфери. Також варто відзначити і той факт, що питання пропаганди радянської ідеології інституційно оформлювалась на кожному рівні освітньої системи, починаючи від НКО і закінчуючи звичайними районами та містечками. Так, у 1931 р. був заснований Київський міський відділ народної освіти. У сферу його відповідальності потрапляла вся освітня система міста. Серед підрозділів, які відповідали за реалізацію радянської пропаганди можна виділити сектор соціалістичного виховання, масової комуністичної освіти та літературного контролю. Як бачимо, структура управління освітою на місцях була подібною до республіканської.

3. Основу нормативно-правової бази інформаційно-пропагандистської політики у школах складали постанови, розпорядження, інструкції та декларації Народного комісаріату освіти. Частина нормативних документів формувалась також за ініціативи політичних органів Радянського Союзу, які безпосередньо впливали на роботу НКО. У контексті радянської пропаганди прийняті постанови та розпорядження були покликані забезпечити в школі процес виховання учнів в дусі «соціалістичного будівництва».

У 1930-х рр. законодавча база інформаційно-пропагандистської політики радянської влади у школах зазнала значного розширення, що було зумовлено зміною ідеологічного курсу СРСР, згоранням «українізації»,

посиленням диктатури комуністичної партії та зміцненням культу особи Й. Сталіна. На цьому етапі можна виділити кілька основних груп нормативно-правових документів, що мали забезпечити поширення пропаганди у школах. До першої групи ми відносимо ті документи, метою яких було формування в учнів почуття радянської ідентичності. До наступної входять постанови та розпорядження щодо проведення антирелігійної пропаганди. Третя група характеризується документами, які посилювали мілітаризм в закладах навчання. У четверту входили всі нормативно-правові акти, що формували зміст освіти та підручниковий матеріал. До п'ятої групи ми відносимо постанови про організацію позакласної та позашкільної діяльності. Шосту групу формують документи, які видавалися владою для зросійщення українських школярів шляхом впровадження у навчальний процес російської мови. Варто також зауважити і той факт, що розпорядження, які регулювали сферу шкільної освіти, зокрема і Київської області, видавалися в основному всесоюзними партійними органами. Після чого, тотожні рішення видавала комуністична партія Радянської України та місцеві органи влади, які не могли відходити від курсу партії. Таким чином, розпорядження, видані ВКП(б), реалізовувались на всіх освітніх рівнях УСРР/УРСР.

4. Важливу роль у реалізації радянської ідеологічно-пропагандистської політики у школах Київської області відігравав педагогічний колектив, а саме вчителі та класні керівники, які виступали ключовим елементом здійснення ідеологічного впливу. Вони були зобов'язані організовувати виховні години, збори батьків, вечори художньої самодіяльності, екскурсії, тематичні уроки, під час яких насаджувалися ідеї атеїзму та радянського патріотизму. Педагоги київських шкіл брали активну участь в діяльності гуртків, зокрема проводячи там антирелігійну політику, яка була невід'ємним компонентом радянської пропаганди. Оскільки вчитель був прикладом для своїх учнів, радянська влада стежила за його діяльністю завдяки спеціальним бригадам, які здійснювали перевірки шкіл. Ті, хто отримував позитивну

оцінку власної роботи, могли розраховувати на подальший кар'єрний ріст. Проте для цього необхідно було проводити ще й активну політично-виховну роботу серед громадськості та бути активним членом комуністичної партії. Завдяки таким інструментам впливу як вчительські з'їзди, семінари, курси підвищення кваліфікації влада мала змогу впливати на педагогів, формуючи у їхній свідомості радянську парадигму. Комуністична влада розуміла, що вчителі є безпосередньо дотичними до процесу формування світогляду молодого покоління. Тому їм приділялася велика увага. З одного боку створювався образ педагога як успішної та шанованої людини, а з іншого, від учителів вимагали абсолютної лояльності стосовно радянської ідеології.

5. Важливим інструментом реалізації радянської пропаганди у школах Київської області була позакласна та позашкільна робота. Перша включала в себе діяльність різноманітних гуртків, які часто використовувалися з метою «правильного» виховання учнів та поширення радянської ідеології. Серед них, найпопулярнішими були: електротехнічний, авіамоделювання, «кроликівництва», художньої самодіяльності. Під час зазначеної позакласної діяльності учням розповідали, що їхні знання та вміння повинні служити на благо радянського суспільства та держави. Ключову роль в позакласній гуртковій діяльності займала антирелігійна риторика. Для утвердження атеїстичних поглядів серед учнів до гурткової роботи активно залучався «Союз воєвничих безбожників». Для військово-патріотичного виховання школярів радянська влада використовувала стрілецькі гуртки. Не менш важливою складовою позакласної роботи була організація святкування ювілеїв відомих радянських діячів (або тих, кого штучно відносили до зазначеної категорії). Виводячи на перший план представників російської культури, радянська влада намагалася зробити їх «своїми» для українських школярів, стираючи тим самим ментальні й національні відмінності. Крім відзначення ювілеїв, радянська влада впроваджувала у школах нові свята, які мали стати альтернативою релігійним. Серед них, основним стало «свято новорічної ялинки», яке офіційно було запроваджене в 1938 р. Окремою

формою позакласної діяльності у школах була організація «кутка безвірника», оформлення та догляд за яким покладалися на учнів, але під суворим керівництвом адміністрації та вчителів.

Серед різноманітних форм позашкільної діяльності особливе місце займало залучення учнів до «засівних кампаній», які проводилися в колгоспах Київської області. Влада перетворила весняні польові роботи на одне із найбільших свят для «радянської людини». Воно супроводжувалось соціалістичним змаганням, відвідуванням місцевих клубів та палаців культури. Наступними формами позашкільної діяльності було проведення тематичних екскурсій, а також відвідування учнями та вчителями театрів. Як правило, вони організовувалися під час канікул, щоб ідеологічний вплив на школярів був систематичним. Посилювали зазначену роботу виховні лекції та бесіди педагогів із батьками.

6. Окрім механізмів здійснення радянської пропаганди важливими були й засоби, основу яких становили шкільні підручники. Їхній зміст, крім навчального матеріалу, містив пропагандистський компонент. У цьому контексті важливим завданням було конструювання образу «ворога». Відповідно до змісту підручників можна виділити дві основні групи «ворогів». Першу групу склали «класові вороги»: капіталісти, поміщики, буржуазія, «попи» та «куркулі». Другу – політичні: «петлюрівці» та «фашисти». Формування образу «ворога» у шкільних підручниках відбувалось за допомогою такого методу пропаганди як «демонізація». У навчальних матеріалах застосовувались яскраві описи «звірств» священнослужителів, українських національних сил або інших категорій супроти мирного населення. Чільне місце в матеріалах підручників відводилося антирелігійній пропаганді, де церква піддавалася систематичній критиці та звинувачувалася в експлуатації населення. Іншою стороною радянської пропаганди у зазначених засобах було формування необхідної для влади візії регіональної історії, яка все більше переходила на східні простори російських земель. Саме їх радянська влада прагнула зробити центром

державотворчих процесів і, таким чином, легітимізувати месіанську роль росіян в СРСР.

7. Важливу роль у здійсненні радянської пропаганди відігравала періодична література. Вона слугувала зручним засобом інформаційного впливу, адже, на відміну від підручників, там було вміщено яскравий ілюстративний матеріал. Також варто зауважити, що вона видавалась кожного місяця, відображаючи зміни у пропагандистській риторичі, яку диктувала комуністична влада. Серед зазначених засобів радянської пропаганди найвпливовішими були: методичний журнал для вчителів – «Радянська освіта», художній для учнів – «Піонерія» і для гурткової роботи – «Знання та праця». Лейтмотивом зазначених видань був процес конструювання лояльності учнів до Радянського Союзу як своєї «справжньої» батьківщини. Задля консолідації суспільства активно формувався образ «ворога», на боротьбу з яким закликали усіх громадян СРСР. Щоб підсилити почуття «радянського патріотизму» у журналах подавалася інформація про «щасливе» життя «країни Рад», дякувати за яке необхідно було перш за все секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та комуністичній партії.

8. Виокремлено 5 основних напрямків радянської пропаганди в шкільних закладах освіти Київської області:

1) формування образу Радянського Союзу як «власної батьківщини». На початку 1930-х рр. у підручниках та журналах образ батьківщини здебільшого обмежувався територією Української Радянської Республіки. У другій половині зазначеного десятиліття під словом батьківщина переважно розуміли територію СРСР.

2) антирелігійна пропаганда. Найбільшого розмаху вона отримала в період 1932–1937 рр., який в народі отримав назву «безбожна п'ятирічка». З одного боку, її суть полягала у дискредитації релігії та висміюванні самих релігійних почуттів. З іншого, релігійні діячі характеризувались радянською пропагандою як «вороги». У шкільних підручниках здебільшого академічно

обгрунтовувалась ідея хибності вчень церкви. Натомість, журнали використовували для глузування над релігійними почуттями. Простір антирелігійної пропаганди довершували «кутки безбожника». Наявність шкільних екскурсій, вистав, вечорів з відповідним ідеологічним спрямуванням свідчить про важливість зазначеного напрямку для радянської влади. В кінці 1930-х та на початку 1940-х антирелігійна пропаганда відійшла на другий план, поступившись процесу мілітаризації шкільного життя.

3) конструювання образу «ворога». На початку 1930-х рр. головними ворогами у шкільній пропаганді проголошувалися капіталісти, поміщики, буржуазія, «попи», «куркулі» та «націоналісти-петлюрівці». У другій половині 1930-х до зазначеного списку додаються «фашисти». Здебільшого, зазначеним терміном окреслювалися всі «ворожі» країни для СРСР. Проте, до 1939 р. найчастіше його використовували на позначення Німеччини та Польщі, а після прийняття «Пакту Молотова-Ріббентропа» акцент змістився в бік другої.

4) формування образу «щасливого життя» та почуття вдячності комуністичній владі. Суть цього напрямку зводилася до використання в шкільних журналах яскравих зображень щасливих дітей, які завжди були усміхнені. Часто такі малюнки розміщували саме на титульних сторінках журналів. Активно використовувались вірші, у яких школярі дякували партії та секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну за «безпорадне, щасливе» дитинство. Загалом зазначений напрямок формувався протягом 1930-х рр. Проте, у другій половині десятиліття він набув особливо великого розмаху. А в часи «Великого терору» акценти змістилися в сторону особи Й. Сталіна, якого вважали «опікуном» щасливого життя школярів, а партія відійшла на другий план.

5) пропагування ідей мілітаризму під час навчання. З 1935 р. посилюється мілітаризація шкільного життя. Зазначений процес активно розвивався в шкільній системі завдяки підтримці радянської влади включно

до 1941 р. Важливими інструментами для пропаганди мілітарних ідей виступали позакласна та позашкільна робота. Школи масово забезпечувалися протигазами та гвинтівками, для учнів проводилися спеціальні гуртки зі стрільб, де їх навчали користуватися зброєю, польовими засобами зв'язку, картами тощо. Метою таких патріотичних заходів було формування покоління громадян, здатних в будь-який момент взяти до рук зброю і стати на захист власної «радянської батьківщини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ,

Он. 1.

1. Спр. 10. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні. 82 арк.
2. Спр. 11. Декрети, положення, постанови Тимчасового робітничо-селянського Уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви передачу всіх учбових закладів до відому Наркомосу, вибори шкільних робітників, правила вступу до вищих учбових закладів, організацію підвідділу курсів з'їздів при оргікстрі Наркомосу та за інших питань організації народної освіти на Україні. 50 арк.
3. Спр. 12. Декрети Раднаркому РСФРР і УСРР. Накази по Наркомосу УСРР по особистому складу. Доповіді та доповідні записки завідуючих відділами Наркомосу про роботу, організацію на Україні дитячих трудових комун. Листування з Наркомсоцзавбезом про організацію освітніх установ для глухонімих дітей, з губернськими відділами просвіти про проведення в життя основних принципів єдиної трудової школи, організацію волосних відділів народної освіти та з інших питань організації культосвітньої роботи на місцях. 257 арк.
4. Спр. 14. Декрет Раднаркому УСРР про правила проведення ревізії державних установ України Наркоматом державного контролю.

Положення про відділи Наркомосу УСРР, доповіді та доповідні записки завідуючих відділів Наркомосу про роботу в 1919 р. 82 арк.

5. Спр. 147. Проекти положень про організацію народної освіти і соціального виховання на Україні, про Наркомос УСРР, шкільно-санітарні відділи Наркомздраву УСРР, губернських і повітових виконкомів. Схеми структури секретаріату Наркомосу УСРР губернських і повітових відділів народної освіти. Список співробітників організаційно-інструкторського відділу Наркомосу УСРР, 1 травня 1919 р. 79 арк.
6. Спр. 148. Положення про відділи Наркомосу та місцеві відділи народної освіти. Інструкції Наркомосу УСРР про організацію губернських повітових і районних відділів народної освіти. Звіти шкільного і позашкільного підвідділів Наркомосу про їх роботу за I-ше півріччя 1919 р. 45 арк.
7. Спр. 260. Виписи з протоколів засідань президії президії Наркомосу УСРР. 8 арк.
8. Спр. 931. Положення, інструкції та циркуляри Наркомосу УСРР про схему організації його відділів, секції та їх функції, про облік культосвітніх робітників, порядок прийому до вузів, та звернення Наркомосу до всіх робітників освіти. 137 арк.

Он. 2.

9. Спр. 744. Протоколи засідань Колегії і Наркомосу УСРР /оригінали/ та матеріали до них. 337 арк.

Он. 4.

10. Спр. 1. Постанови ВМЦВКу про проведення загального навчання, звільнення від податків майстерень при дитячих будинках та затвердження «Положення про Всеукраїнський сільськогосподарський музей». 11 арк.
11. Спр. 24. Обіжники Наркомосу УСРР по керівництву роботою підлеглих йому установ та губернських відділів народної освіти. 121 арк.

12. Спр. 29. Матеріали про стан культурно-освітньої та наукової роботи на Україні та про погодження освітньої і наукової роботи союзних республік СРСР. Постанови, протоколи, доповідні записки, висновки. 430 арк.

Он. 7.

13. Спр. 23. Постанови ВУЦВКу та Раднаркому УСРР про стан та розвиток народного господарств, освіти, культури, кооперації, торгівлі, зміну та доповнення кодексу законів. 395 арк.

Он. 9.

14. Спр. 824. Матеріали про реорганізацію внутрішньої роботи апарату Наркомосу УРСР. Постанови, положення, звіти, доповідні записки, штати, резолюції загальних зборів та інші документи. 74 арк.
15. Спр. 1067. Проект положення Наркомосу УРСР про сектор масової комуністичної освіти та списки і штати працівників цього сектору та Наркомосу УРСР на 1930-1931 рр. 178 арк.

Он. 10.

16. Спр. 27. Протоколи №15 засідання колегії Наркомосу освіти про участь кіно і радіо в проведенні політико-господарських кампаній, проведення семінарів по підготовці і перепідготовці педкадрів та матеріали до протоколу. 1931. 33 арк.
17. Спр. 49. Проект інструкції Наркомосу УРСР про керівництво і організацію контролю над роботою початкової і середньої школи. 1931. 3 арк.
18. Спр. 50. Плани робіт секторів Наркомосу УРСР, Київського обласного відділу народної освіти на 1932 р. плани підготовки й проведення святкування 15-річчя жовтня і I травня. 1931–1932. 236 арк.
19. Спр. 288. Обіжники та інструкції сектору масової комосвіти про проведення політико-масової. Та культосвітньої роботи органами Наркомосвіти. 1931-1932. 309 арк.

20. Спр. 458. Листування з районними відділами народної освіти та заяви окремих вчителів про призначення, звільнення переміщення та оплати їх праці. 223 арк.
21. Спр. 912. Постанови РНК УРСР і доповідні записки Наркомосу УРСР про нагородження орденами вчителів, постачання та видачу зарплати. 1932. 192 арк.
22. Спр. 977. Матеріали про обслідування стану освітньої роботи в Київській та Одеській областях за 1932 р. рейдовими бригадами Наркомосу УРСР. 1932. 160 арк.
23. Спр. 1190. Доповіді / сектору соцвиховання / про організацію роботи шкільних комітетів 1932. 15 арк.
24. Спр. 1346. Підручник з граматики української мови. 1932. 171.
Он. 11.
25. Спр. 5. Положення, інструкції Наркомосу УРСР про довідкове бюро, функції та порядок роботи школографства і чергового Наркомосу УРСР. 1933. 6 арк.
26. Спр. 31. Доповідні записки інспекторів Наркомосу УРСР до сектору перевірки виконання про стан підготовки Українфільму до культмасового обслуговування весняного сіву, видання підручників для початкової, середньої школи та перелік не виконаних завдань, що лічуться за секторами Наркомосу УРСР. 1933. 14 арк.
27. Спр. 66. План міроприємств Наркомосу УРСР. По відзначенню 50-ї річниці з дня смерті основоположника наукового соціалізму К. Маркса, поповідні записки завідуючих обласними відділами народної освіти України про реалізацію плану масової культурно-політичної роботи на сівбі весною 1933 р. 1933. 52 арк.
28. Спр. 145. Стенограма наради працівників шкіл Київської області про участь шкіл у весняно засівній компанії. 1933. 82 арк.
29. Спр. 313. Постанови Раднаркому УРСР про постачання та забезпечення вчителів продуктами харчування. 1933. 44 арк.

Державний архів Київської області.

Ф. Р-144. Відділ народної освіти Київської обласної Ради народних депутатів, м. Київ/ Відділ народної освіти Київської обласної Ради народних депутатів, м. Київ

Оп. 1.

30. Спр. 2. Окремі накази по облвно, протоколи районних конференцій вчителів та виробничих нарад шкіл. 1932. 80 арк.
31. Спр. 8. Відомості Київського міськвно та райвно області про мережу шкіл та підвищення кваліфікації вчителів. 1932. 21 арк.
32. Спр. 9. Журнал обліку районних шкіл. Відомості про комплектування шкіл. 1932–1933 рр. 16 арк.
33. Спр. 167. Листування з редакціями газет, міськвно про розслідування скарг учителів. 1933–1934. 272 арк.
34. Спр. 189. Постанова президії Петрівської райради м. Києва. Доповідні записки Петрівського райвно та інші матеріали про стан виховної роботи і дисципліни в школах, про оздоровлення дітей та з інших питань. 1934–1935. 44 арк.
35. Спр. 701. Відомості про стан оборонно-масової роботи в школах області. 1938–1939. 11 арк. Спр. 722. Характеристики та список кращих учителів шкіл області. 1938. 45 арк.
36. Спр. 1416. Плани роботи методкабінетів окремих райВНО та відомості райВНО про роботу семінарів вчителів. 1936–1937. 87 арк.
37. Спр. 1418. Інструктивно-методичний лист про стан викладання української та російської мов в школах області. 1937. 10 арк.
38. Спр. 1421. Учбові плани та програми шкіл області на 1938–1939 учбовий рік. 57 арк.
39. Спр. 1422. Огляди та методичні листи про наслідки обстеження стану успішності в школах області з окремих дисциплін, про антирелігійну

роботу на уроках історії, роботу з батьками та з інших питань. 1938–1939. 70 арк.

40. Спр. 1426. Звіт про роботу шкіл області 1938–1939 учбовий рік та методична записка про викладання російської мови. 1939. 22 арк.

Підручники:

41. Бабак В. Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладовою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. 68 с.
42. Базилевич К. Бахрушин С. Панкратова М. Фохт А. Історія СРСР. Підручник для класу середньої школи / Вид. перше; Під редакцією М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1941. 271 с.
43. Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М. Фохт А. Історія СРСР. Підручник для класу середньої школи / Вид. друге; Під редакцією М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1941. 275 с.
44. Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М., Фохт А. Історія СРСР. Підручник для 8 класу середньої школи / Під редакцією М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1941. 224 с.
45. Базилевич К., Бахрушин С., Панкратова М., Фохт А. История СРСР. Учебник для 10 класса средней школы / Под ред. М. Панкратовой. Москва: Государственное Учебно-Педагогическое Издательство Наркомоса РСФСР, 1940. 367 с.
46. Бойків І. Граматика української мови. Частина друга. Синтаксис. Підручник для середньої школи 6 і 7 років навчання / Затверджено колегією НКО УРСР. Київ: Радянська школа, 1933. 92 с.
47. Волков Р., Устен М. Хрестоматія з української літератури для 8 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. 275 с.
48. Гурвич Т., Радовська І. Читанка для шкіл грамоти. Частина перша. Київ: Радянська школа, 1937. 54 с.

49. Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. 263 с.
50. Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. 261с.
51. Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. 116 с.
52. Ландесман М., Зайчик М., Глинський Л. Підручник суспільствознавства. Основи соціального будівництва. 7 рік. Харків: Радянська школа, 1931. 121с.
53. Малащенко М., Рудниченко С. Хрестоматія з літератури XIX ст. для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1939. 148 с.
54. Мізерницький Б., Приходько П., Русанівський М. Хрестоматія з української літератури: для 5 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1941. 282 с.
55. Моносов С. Обществоведение. История классовой борьбы на Западе: рабочая книга для 6 года обучения. Москва: Государственное Учебно-Педагогическое Издательство, 1931. 148 с.
56. Никольський М. Історія: Докласове общество. Древний восток. Античний мир. Учебник для средней школы. Харьков: Радянська школа, 1933. 199 с.
57. Нікольський М. Історія. Рим. Підручник для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. 254 с.
58. Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Частина I. Київ: Радянська освіта, 1933. 110 с.
59. Пільгук І. Українська література. Підручник для 9 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. 241 с.
60. Шаховський С. Українська література. Підручник для 10 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1939. 198 с.

61. Шестаков А. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го і 4-го классов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937. 224 с.

Періодичні видання:

Бюлетень Народного комісаріату освіти

62. Директива «Про свято новорічної ялинки в школах, дитячих клубах і дитячих будинках». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №38–39. С. 16–17.
63. Директива Народного комісаріату освіти УРСР «Про тренувальні заняття в протигазах у навчальних закладах» від 15 листопада 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №38–39. С. 13.
64. Директива НКО «Про організацію і проведення шкільної перерви 1938–39 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №38–39. С. 17–18.
65. Затонський В. Про районні наради вчителів. До всіх директорів і завідувачів шкіл. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1937. №5. С. 3–5.
66. Наказ заступника Наркома освіти Ф. Редька «Про наради в справі позашкільної освіти» від 9 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №32. С. 12.
67. Наказ заступника Народного комісара освіти товариша Хвилі «Про перевірку стану шкіл і забезпечення навчання дітей рідною мовою» від 3 березня 1934 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1934. №14. С. 9.
68. Наказ по Народному комісаріату освіти УРСР «Про підготовку висококваліфікованих викладачів російської мови й літератури для шкіл та наукових працівників у галузі російського мовознавства» від 5 липня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №24. С. 3–5.

69. Накази заступника Наркома освіти тов. Хаїта «Про порушення порядку призначення, звільнення і переміщення директорів шкіл» від 31 січня 1935 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1934. №4. С. 5.
70. Організаційні форми і зміст роботи шкільних та класних учнівських організацій. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №5. С. 3–5.
71. Положення «Про учнівські організації в початковій, неповній середній та середній школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №5. С. 3–5.
72. Положення НКО «Про змагання піонерів і школярів з стрільби, ППХО та ГСО на першість», жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №31. С. 14–16.
73. Положення НКО «Про учнівські організації в школі» від 20 серпня 1939 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1939. №25. С. 13–15.
74. Положення про учнівські організації в початковій, неповній середній, та середній школі. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №5. С. 3.
75. Постанова «Про військову роботу піонерзагону та школи». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1935. №4. С. 3–4.
76. Постанова «Про дозволенні для демонстрування в школах кінофільми». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1934. №15. С. 8–9.
77. Постанова № 1331 РНК УРСР «Про доповнення постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»» від 9 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №33. С. 7.
78. Постанова відділу соцвиху НКО "Про організацію та поширення гурткової роботи при школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1932. №2. С. 11–12.

79. Постанова відділу соцвиху НКО «Про Всеукраїнське соціалістичне змагання шкіл та завдання на четвертий квартал 1932–33 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1933. №16. С. 12–13.
80. Постанова колегії Народного комісаріату освіти. «Про укомплектування шкіл керівним складом та педагогічними кадрами на 1933–1934 рр.» від 7 червня 1933 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1933. №20–21. С. 2–3.
81. Постанова Колегії НКО «Про розгортання шкільної мережі та укомплектування шкіл дітьми 1933–34 навчального року». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1932. №18–19. С. 3–4
82. Постанова НКО «Основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі», жовтень 1928 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №29. С. 15–16.
83. Постанова НКО «Про комітет сприяння школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1933. №47. С. 10.
84. Постанова НКО «Про комітет сприяння школі». *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків. 1933. №47. С. 8–9.
85. Постанова НКО «Про передплату журналу «Комуністична освіта»» від 4 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №33. С. 12.
86. Постанова НКО «Про передплату на дитячі журнали для шкільних бібліотек» від 31 жовтня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №33. С. 8–9.
87. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №33. С. 5.

88. Постанова Ради народних комісарів УСРР. «Про забезпечення 1933–1934 учбового року школи педагогічним персоналом» від 2 травня 1933 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Харків, 1933. №22. С. 2–3.
89. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «По преподаванию русского языка в нерусских школах» від 19 липня 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №33. С. 7.
90. Програма змагань ППХО піонерів і школярів УРСР, жовтень 1938 р. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. Київ, 1938. №31. С. 16–18.

Комуністична освіта

91. Актив вчителів міста Києва – товаришу Хрущову. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №4. С. 21–22.
92. Антирелігійна робота школи серед батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. №11. С. 51–57.
93. Багатов А. Спроба організації роботи з учнями в зв'язку з відвідуванням спектакля. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №4. С. 82–86.
94. Виставка пам'яті поета. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 145–146.
95. Волинський П. До сторіччя з дня смерті І. П. Котляревського. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 116–117.
96. Воюцький О. З досвіду інтернаціонального виховання в школі. *Комуністична освіта*. Київ: Радянська школа, 1935. №6. С. 38–43.
97. Всенародне свято. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 11–16.

98. Глобець М. Любарецька школа до 125-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 136–138.
99. Гриценко М. Методичні семінари для вчителів. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №4. С. 95–97.
100. Гуслистий К., Ястребов Ф. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 61–78.
101. Декларація Народних Зборів Західної України про Входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №11. С. 16–17.
102. Декларація Народних Зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №11. С. 18–19.
103. Дем'янець І. Антирелігійні вечірки в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 87–90.
104. Дем'янець І. Як підготувати «юних ворошилівських стрільців» у школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. №12. С. 77–84.
105. Дем'янець І. Про організацію антирелігійної роботи в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №2. С. 59–64.
106. Загострення міжнародного політичного становища, крах післявоєнної системи мирних договорів, початок нової імперіалістичної війни. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №3. С. 127 с.

107. Закон про загальний військовий обов'язок. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №10. С. 6–9.
108. Закордонна Хроніка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1932. №3. С. 139–149.
109. Затонський В. До радянського вчителства. *Комуністична освіта*. 1923. №1. С. 6–14.
110. Затонський В. Піднести культуру вчителя. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №9. С. 1–10.
111. Збори активу вчителів міста Києва. 3 квітня 1939 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1939. №4. С. 19–20.
112. Квітневі ухвали ЦК ВКП(б) і уряду СРСР та завдання шкіл. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №5. С. 4–16.
113. Константиновський М. Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу та завдання МКО. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1932. №8–9. С. 94–99.
114. Кругляк М. Політичне виховання на уроках історії. *Комуністична освіта*. Київ: Радянська школа, 1939. №2. С. 83–91.
115. Лоева Е., Ленденська О. Про роботу семінарів для батьків. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. №11. С. 86–91.
116. Любченко П. Про проект конституції УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. №2. С. 1–26.
117. Марцинківська Є. Праця в радянській школі зробила мене щасливою. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. №11. С. 53–55.

118. Медведенко Г., Старовойтенко І. Бесарабія і Північна Буковина (Історико-географічний нарис). *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. №8. С. 24–38.
119. Новоселецький О. З досвіду роботи класного керівника. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1937. №6. С. 107–111.
120. Овруцька Ц. З практики роботи піонерзагону в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. № 11. С. 82–86.
121. Один з найголовніших предметів. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 32–33.
122. Паламарчук Є. Учитель і піонер організація. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1932. №8–9. С. 128–131.
123. Пасіка Т. За здійснення постанови ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу в дії. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Орган Наркомосу УСРР. «Радянська школа». Харків. 1932. №3. С. 85–102.
124. Постанова пленуму ЦК Всесоюзного ленінського комуністичного союзу (ВЛКСМ) «Про виконання рішень X з'їзду ВЛКСМ по покращенню роботи серед піонерів». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №10. С. 5–6.
125. Постанова РНК Союзу РСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи СРСР» від 16 травня 1934 р. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1934. №5 (142). С. 3.
126. Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Орган Наркомосу УСРР. «Радянська школа». Харків. 1932. №7 (8). С. 1–7.
127. Про антирелігійну роботу в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. №11. С. 46–48.

128. Російська мова в неросійських школах. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №6. С. 30–31.
129. Скрипник М. Реконструкція країни й перебудова школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1932. №3. С. 5–37.
130. Слуцкін О. Диференціація зарплати робітників освіти – могутній важіль в боротьбі за успішність школи. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1934. №6. С. 98–101.
131. Солодуб П. Революція й народній учитель. *Комуністична освіта*. 1925. №1. С. 9–11.
132. Станиславський І. Масово-оборонна робота в школі. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. №7. С. 97–99.
133. Створимо могутні державні трудові резерви. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1940. №10. С. 3–5.
134. Стенограма доповіді заступника Наркома Освіти – т. Хвилі А. А. на зборах слухачів курсів підвищення кваліфікації учителів мови та літератури при Київському державному університеті. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. «Радянська школа». Харків. 1935. №7–8. С. 14–17.
135. Терлецький В. Про роботу класних керівників з батьками. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №5. С. 46–50.
136. Ткаченко Т. З досвіду роботи класного керівника. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1936. №3. С. 97–100.
137. Товстик Ю. З досвіду вивчення поем «Сон» і «Кавказ» Т. Г. Шевченка на уроках 9 класу. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 59–64.

138. Фащевська Т. Навчально-виховне значення творчих праць учнів (З досвіду роботи літературного гуртка VI класів). *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1935. №6. С. 44–48.
139. Хроніка. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1932. №3. 143–149.
140. Чавдаров С. Тарас Григорович Шевченко про виховання. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №11. С. 17–31.
141. Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду). *Комуністична освіта*. 1925. №1. С. 5.
142. Ягніч Ю. Учителі – депутати Верховної ради УРСР. *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. Київ: Радянська школа, 1938. №8. С. 23–46.

Піонерія

143. Бедний Д. Нема пощади. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1936. №9. С. 45.
144. Бичко В. Комсомольському племені. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №8. С. 17.
145. Вжити всіх заходів для того, щоб захистити нашу країну. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №2. С. 6.
146. Завжди пам'ятай про ворога. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1936. №9. С. 9.

147. Збиралися козаченьки. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1937. №10. С. 5.
148. Ільїн М. Про герб і народи. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1937. №11. С. 14.
149. Інтернаціонал. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №5 С. 2–3.
150. Кравець В. Пісня піонерів. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1940. №16. С. 24.
151. Маленькі діти у великій нужді. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1937. №6. С. 47.
152. Незабутні дні. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1941. №6. С. 2.
153. Нехода І. Пісня радості. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1935. №9. С. 16.
154. Підла згряя ворогів народу. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1936. №9. С. 8.
155. Піснею про Сталіна починаєм день. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1937. №10. С. 3–4.
156. Рильський М. Пісня перемоги. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1940. №5. С. 7.

157. Рушниця на заводі. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №2. С. 12.
158. Снайпер. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №2. С. 12.
159. Тарашкевич С. Вартуй. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1934. №2. С. 42.
160. Тітух В. За батьківщину. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1940. №16. С. 22.
161. Шац Б. Захоплення штабу білополяків. *Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Дитвидав, 1940. №16. С. 23.

Знання та праця

162. Більшовицьким шляхом. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Харків: Державне видавниче об'єднання України, 1933. № 20–21. С. 2.
163. З аграрної в індустріальну. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Державне видавниче об'єднання України, 1939. №5. С. 1–2
164. Синенко В. Рухомі фортеці. *Знання та праця. Науково-технічний журнал для піонерів та школярів*. Київ: Державне видавниче об'єднання України, 1940. №5. С. 3–4.

Пролетарська освіта

165. Декларація Наркомосвіти УСРР «Про соціальне виховання дітей 1. Липня 1920. *Пролетарська освіта*. Вінниця, 1921. №1. С. 2–4.

Збірники документів:

166. Збірник документів. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Ред. кол. Ф. М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, М. І. Панчук. Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. 590 с.
167. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III Сессии VI созыва ВУЦИК от 16 ноября 1922 г. Харьков: Изд. нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. 75 с.
168. Нечипоренко Л. 33–й рік. Спогади. Упорядники: Молдавський Р., Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук Друк»», 2023. 264 с.
169. Піонери України 1917–1941 рр.: Збірник: документи, спогади, фотографії / Ред. кол.: Бичко В.В., Бурбан В. Я., Вавілов І. С. (упорядник), Врублевська В. Б. (голова) та ін. Київ, Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1979. 316 с.
170. Сталин И. Сочинения. Т. 14. Москва: Издательство «Писатель», 1997. 372 с.

ЛІТЕРАТУРА**Автореферати та дисертації:**

171. Березівська Л. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис... д-ра наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2009. 506 с.
172. Бривко М. Проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920–1930 рр.): дис. ... доктора філософії (PhD): 011 – освітні, педагогічні науки, спеціалізація – загальна педагогіка та

історія педагогіки / Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2021. 252 с.

173. Борисов В. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2003. 190 с.
174. Дудка Л. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2005. 257 с.
175. Клименко О. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2019. 250 с.
176. Костів М. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 297 с.
177. Куцик Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. 282 с.
178. Ніколіна І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. 261 с.
179. Самандас Н. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.): дис. ... канд. наук: 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони

громадського порядку / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2001. 198 с.

180. Шпортенко В. Розвиток форм організації навчання в загальноосвітній школі (історико-теоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1994. 23 с.

Монографії:

181. «Українізація» 1920–30-х років.: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. За ред. В. А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
182. Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. Навчальний посібник Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.
183. Бущик Л. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1961. 540 с.
184. Вагман І., Вукіна Н., Мирошникова В. 100 знаменитих теранів. Харків: Фоліо, 2018. 512 с.
185. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Мюнхен: Український Вільний Університет, 1969. 226 с.
186. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні. Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. 48 с.
187. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
188. Двадцать пять лет исторической науки в СССР. под ред. В. Волгина, Е. Тарле, А. Панкратовой. Москва: Изд-во АН СССР, 1942. 288 с.
189. Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.
190. Зільберштейн А. Система народної освіти. Київ: Державне видавництво України, 1929. 318 с.

191. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
192. Коляструк О. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 362 с.
193. Константинов Н., Мединский Е. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. Москва: Гос. учеб. пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1948. 471 с.
194. Королев Ф., Корнейчик Т., Равкин З. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921–1931. Москва: АПН РСФСР, 1961. 508 с.
195. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. Київ: Центр вільної преси, 2003. 200 с.
196. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
197. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора. 2017. 628 с.
198. Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.
199. Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933. Київ: Відродження, 2018. 496 с.
200. Ряппо Я. Советская профессиональная школа, её место и значение в системе просвещения и в народном хозяйстве в целом. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 123 с.
201. Самандас Н. Розвиток органів державного та місцевого управління освітою в Україні (1920–1941 рр.). Зб. Наук. Праць УАДУ. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. Вип. 2. Ч. IV. 480 с.
202. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. Думка, 2001. 912 с.
203. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва. 2008. 336 с.

204. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 786 с.
205. Garth Jowett and Victoria O'Donnell. Propaganda and Persuasion / 4th ed. Sage Publications. 2005. 448 p.
206. Lasswell H.D. Propaganda Technique in the World War. Peter Smith. 1927. 233 p.
207. Martin J. International Propaganda: Its Legal and Diplomatic Control. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1958, 296 p.
208. Matthews M. Education in the Soviet Union: Policies and Institutions since Stalin. London, New York. 1982. 240 p.
209. Pauly D. Matthew Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934. Toronto: University of Toronto Press, 2022. 480 p.
210. Pauly M. Building socialism in the national classroom: education and language policy in soviet ukraine. Indiana University. 2005. 305 p.
211. Wojdon J. Communist Propaganda at School: The World of the Reading Primers from the Soviet Bloc, 1949–1989. London, New York. 2021. 160 p.

Статті

212. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 9. С. 227–243.
213. Березівська Л. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті рр. XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. №36. С. 52–57.
214. Березівська Л. Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних

- детермінант (1920-1924). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 1. С. 12–29.
215. Бистра М. Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 138–144.
216. Богомолова М. Соціальне виховання дітей крізь призму Кодексу законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Випуск 2 (93). С. 34–38.
217. Бривко М. Політичні репресії 1937–1938 років на сторінках освітніх друкованих видань як елемент пропаганди. *Мас-медіа на зламі епох: реалії та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2018. С. 85–94.
218. Бривко М. Політичні репресії польськомовних учителів Києва у 1937–1938 роках. *Місця / місце пам'яті в Польсько-українському діалозі порозуміння (80-роковин Катинського злочину) збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 листопада 2020 р.)* / Ред. кол.: В. Мельник, М. Сівко та інші. Київ - Варшава: ТОВ «Прінтеко». 2020. С. 170–173.
219. Бривко М. Політичні репресії щодо учителів польської мови та літератури Київщини у 1920-1930-х роках. *Науковий простір, актуальні питання, досягнення та інновації. Матеріали міжнародної наукової конференції, 2 жовтня, 2020 рік*. Харків. Том 2. Харків: МЦНД, 2020. С. 85–89.
220. Бривко М. Учителі Сквирського району Київщини – «вороги народу» (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Випуск присвячений 80-м роковинам Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років в Україні*. 2018. № 3. С. 69–72.

221. Бривко М. Шкідницька діяльність» учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2019. №8 (331). С. 26–40.
222. Виговський М. Боротьбисти в освітніх установах УСРР. У 1920-х роках: «советизація» номенклатури. *Пам'ять століть. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*. 2004. Випуск 6. С. 40–52.
223. Годун Н. Радіомовлення в УСРР 20-30-х рр. як об'єкт політичної цензури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С. 72-86.
224. Грузова Т. Боротьба світоглядів: атеїстична пропаганда в Радянській Україні 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Том 4. № 56. С. 92–100.
225. Дятлова О. Інтегровані навчальні посібники з суспільствознавчих дисциплін 20- тих - поч. 30-тих рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Ізмаїл, 2007. Вип. 22. С. 62–66.
226. Журавська Т. Пропаганда в українському кіномистецтві 1930-х років: гендерний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2022. №30. С. 22–28.
227. Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 18. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 179–188.
228. Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда. *Новое литературное обозрение*. 2003. № 2. С. 218–251.

229. Коротич К. Вияви дискурсу влади в українській радянській дитячій пресі 20–30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2009. Вип. ХХ. С. 393–402.
230. Коротич К. Любов, щастя та страх у тоталітарній мовній картині світу (про функціонування емотивної лексики в українській радянській пресі. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 11 (1). С. 16–21.
231. Коротич К. Мовні способи дискредитації релігії в радянському дискурсі (на матеріалі української преси 20–30-х років ХХ століття). *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2012. Вип. 66. № 1021. С. 220–225.
232. Кузюк О. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 44. С. 150–155.
233. Куций І. Імагологія як стратегія дослідження цивілізаційних образів в українській історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2014. Вип. 2(1). С. 240–247.
234. Лаврі О. Практика втілення комуністичного виховання в 1920–1930-х роках (Батьки і діти). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки*. 2019. № 8 (331). С. 118–127
235. Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. 2005. № 6. С. 184–91.
236. Невінчана І. Відображення українського ренесансу в період становлення тоталітаризму в Україні у шкільних підручниках. *Вісник Київського славістичного університету*. Київ: КСУ, 2005. № 20. С. 277–287.
237. Невінчана І. Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920 – 1930-х роках. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 107–111.
238. Пікалова Т. Перші всеукраїнські вчительські з'їзди та їх роль у відродженні національної. *Збірник наукових праць. Серія: Історія та*

- географія. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 1997. Вип.1. С. 82–92.*
239. Слободян С. Лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція»: контекст, зміст, наслідки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 123. С. 127–132.*
240. Слободян С. Робота над концепцією вітчизняної історії у рамках написання шкільних підручників в СРСР у 1934-1935 роках. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 125 (10). С. 63–68.*
241. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах. 2014. №1. С. 4–24.*
242. Тарапон О. Монументалізація постаті Т. Шевченка в Радянській Україні 1930-х рр.: підміна національних цінностей. *Наукові записки з української історії; збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький/ 2019. Вип.46. С.75–85.*
243. Топчій О. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини). *Історико-політичні студії. 2015. № 1. С. 114–121.*
244. Хархун В. «Нам треба голосу Тараса...»: культ Кобзаря в радянській поезії. *Слово і Час. 2014. № 4. С. 3–18.*
245. Яшан О. Стадник І. Трансформація радянської пропаганди в 1933–1941 рр. *Гуманітарний вісник. ЧДТУ. Серія: Історичні науки. 2020. Том 32. № 16. С. 139–145.*
246. Єфіменко Г. Повсякденне життя вчительства. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 559–597.*
247. Silova I., & Palandjian G. Imperio soviético, infancia y educación. *Revista Española De Educación Comparad. 2018. № 31. P. 147–171. URL: <https://doi.org/10.5944/reec.31.2018.21592>*

248. Smith B. Propaganda. *Britannica*. URL:
<https://www.britannica.com/topic/propaganda>
249. Weinstein, H. (2014). «Language and Education in the Soviet Ukraine». *Slavonic Year-Book. American Series*. 1941. №1. P. 124–148. URL:
<http://www.jstor.org/stable/3020255>

Словники, енциклопедичні та бібліографічні видання:

250. Андрей Васильевич Шестаков. *Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах)*. Том 1 / ред. А. М. Прохоров. Москва: Советская энциклопедия, 1969. С. 483.
251. Березівська Л. Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства : наук.-допом. бібліогр. покажч.; НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.
252. Бойко О. Пропаганда. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 610.
253. Кульчицький С. Ліквідація куркульства як класу. *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, Наукова думка, 2009. С. 209–212.
254. Словник української мови в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. Думка. 1970–1980. Т. 7. Поїхати-Приробляти, 1976. С. 438.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця 1. Орієнтовна кількість піонерів та жовтенят у Радянській Україні 1924–1937 рр.

(Складено за: Піонери України 1917–1941 рр.: Збірник: документи, спогади, фотографії / Ред. кол.: Бичко В.В., Бурбан В. Я., Вавілов І. С. (упорядник), Врублевська В. Б. (голова) та ін. Київ, 1979. С. 303–309).

Рік	Орієнтовна кількість піонерів та жовтенят (станом на 1 січня)
1924	50 тис. піонерів
1925	200 тис. піонерів
1926	400 тис. піонерів
1927	449 тис. піонерів
1928	467 тис. піонерів / 60 тис. жовтенят
1929	550 тис. піонерів
1931	850 тис. піонерів / 200 тис. жовтенят
1932	2 млн. 500 тис. піонерів та жовтенят
1934	1 млн. 517 тис. піонерів / 700 тис жовтенят
1937	3 млн. 800 тис. піонерів та жовтенят

ДОДАТОК Б

Таблиця 2. Орієнтовна тематика для антирелігійного гуртка.

(Складено за: Дем'янець І. Стаття: «Про організацію антирелігійної роботи в школі». *Комуністична освіта: Науково-педагогічний журнал*. 1938. № 2. С. 62–64)

Клас	Тема
7	«Чудеса без чудес»
	«Історія виникнення вогню та жертвоприношення»
	«Інквізиція та її жертви»
	«Іслам та його класова суть»
	«Про наукові та забобонні передбачення погоди»
8	«Релігія і фашизм»
	«Японські попи на службі у японських мілітаристів»
	«Буддизм і ламанім як зброя пригноблення трудящих на Сході»
	«Боротьба за наукову медицину і релігія»
9	«Релігія – гальмо розвитку техніки»
	«Православна церква і освіта в колишній Російській імперії»
	«Боротьба буржуазії й попівщини проти Дарвіна»
	«Релігія – зброя закріпачення жінки»
	«Лев Толстой і його ставлення до офіційної релігії»
10	«Що говорить сучасна наука про будову матерії»
	«Мораль комуністична та мораль релігійна»

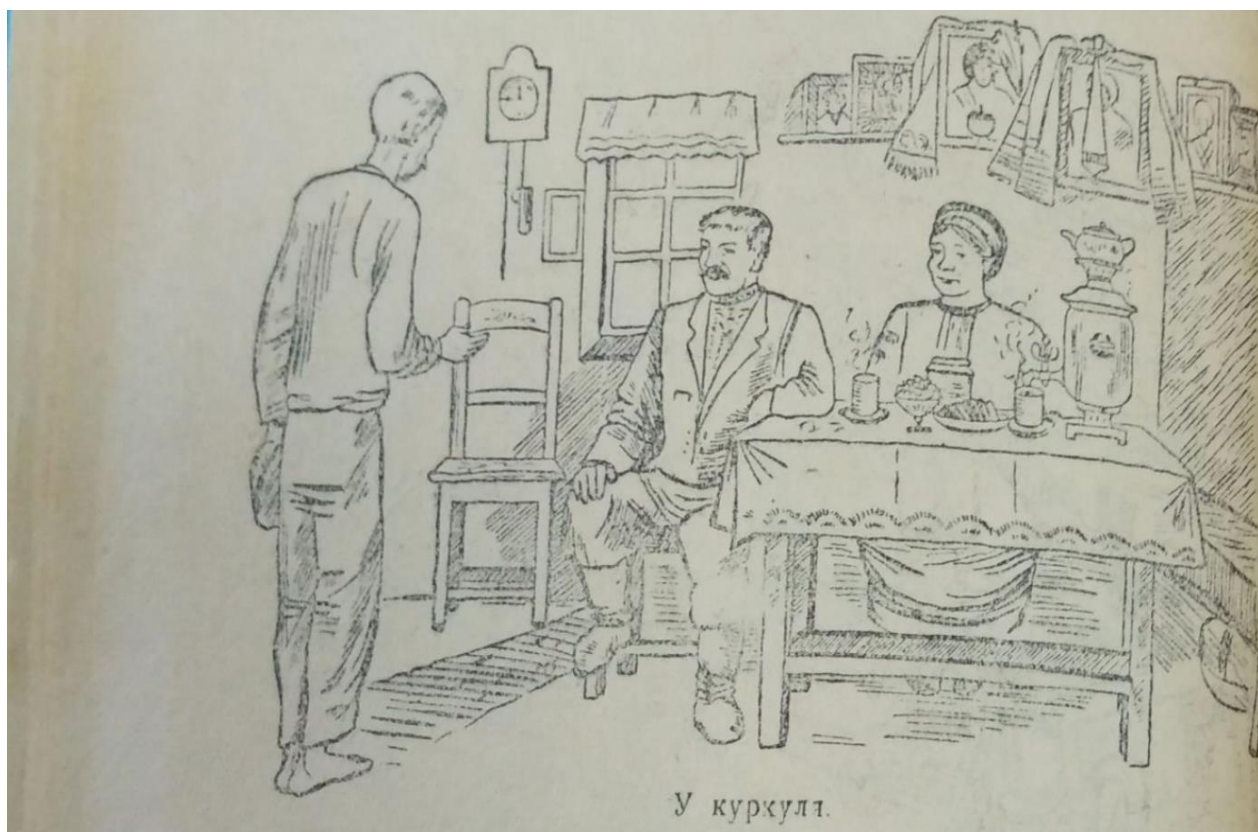
ДОДАТОК В

Рисунки у підручнику «Суспільствознавство» для початкової та середньої школи (Частина I., Київ, Радянська освіта, 1933 р.)

Рис. В. 1. «Розправа поміщиці Салтичихи» (с. 6)

Рис. В. 2. «У куркуля» (с. 26)

ДОДАТОК Г
Рисунки у періодичних журналах

Рис. Г. 1. Титульна сторінка науково-технічного журналу для піонерів та школярів «Знання та праця» (Харків: Державне видавниче об'єднання України, 1933)

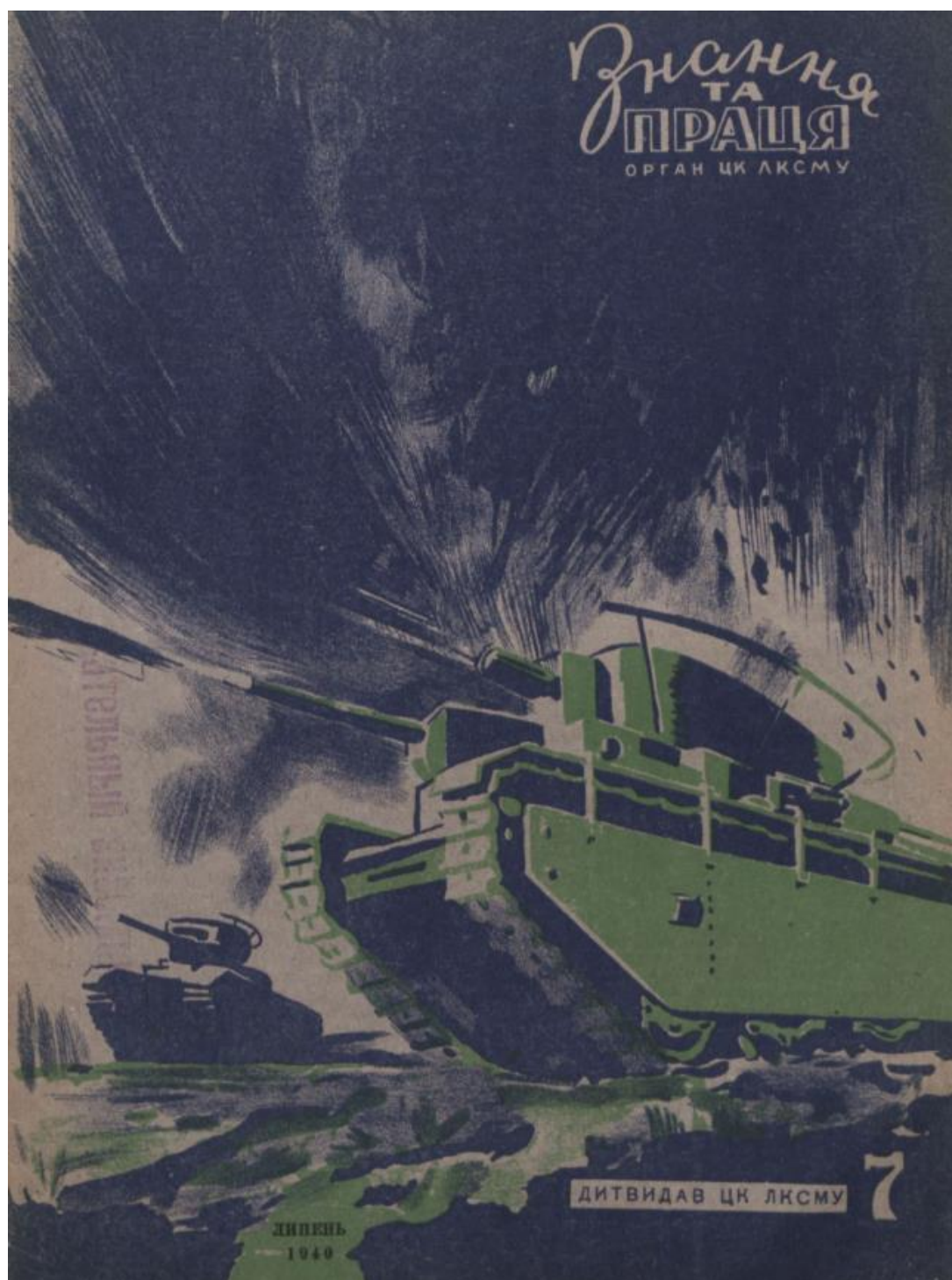

Рис. Г. 2. «За батьківщину». Акварель В. Тітуха, учня 10 класу 54 школи м. Києва (*Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: Дитвидав, 1940. № 6. С. 22*)

За батьківщину. Акварель Вол. Тітуха, учня X класу 54 школи м. Києва.

Рис. Г. 3. «Захоплення штабу білополяків. Малюнок олівцем Бориса Шаца, учня 10 класу 50 школи м. Києва» (*Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ:*

Дитвидав, 1940. № 6. С. 22)

Захоплення штабу білополяків. Малюнок олівцем Бориса Шаца, учня X класу 50 школи м. Києва.

ДОДАТОК Д
Вірші у підручниках

Рис. Д. 1. Вірш у підручнику Хрестоматія з української літератури: для 5 класу середньої школи (Київ, «Радянська школа». 1941. С. 3.)
«Пісня про Сталіна». Автор Максим Рильський

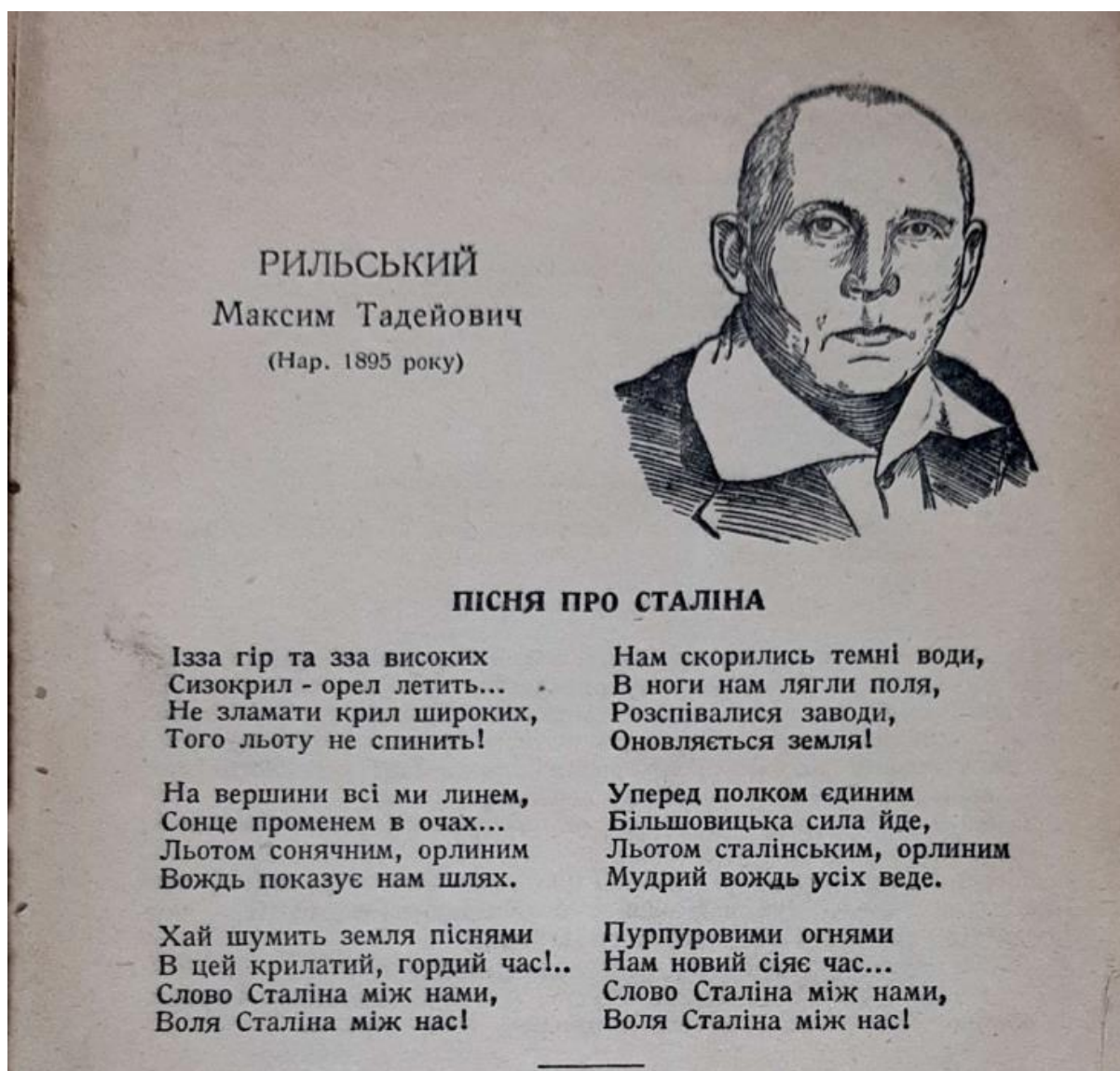
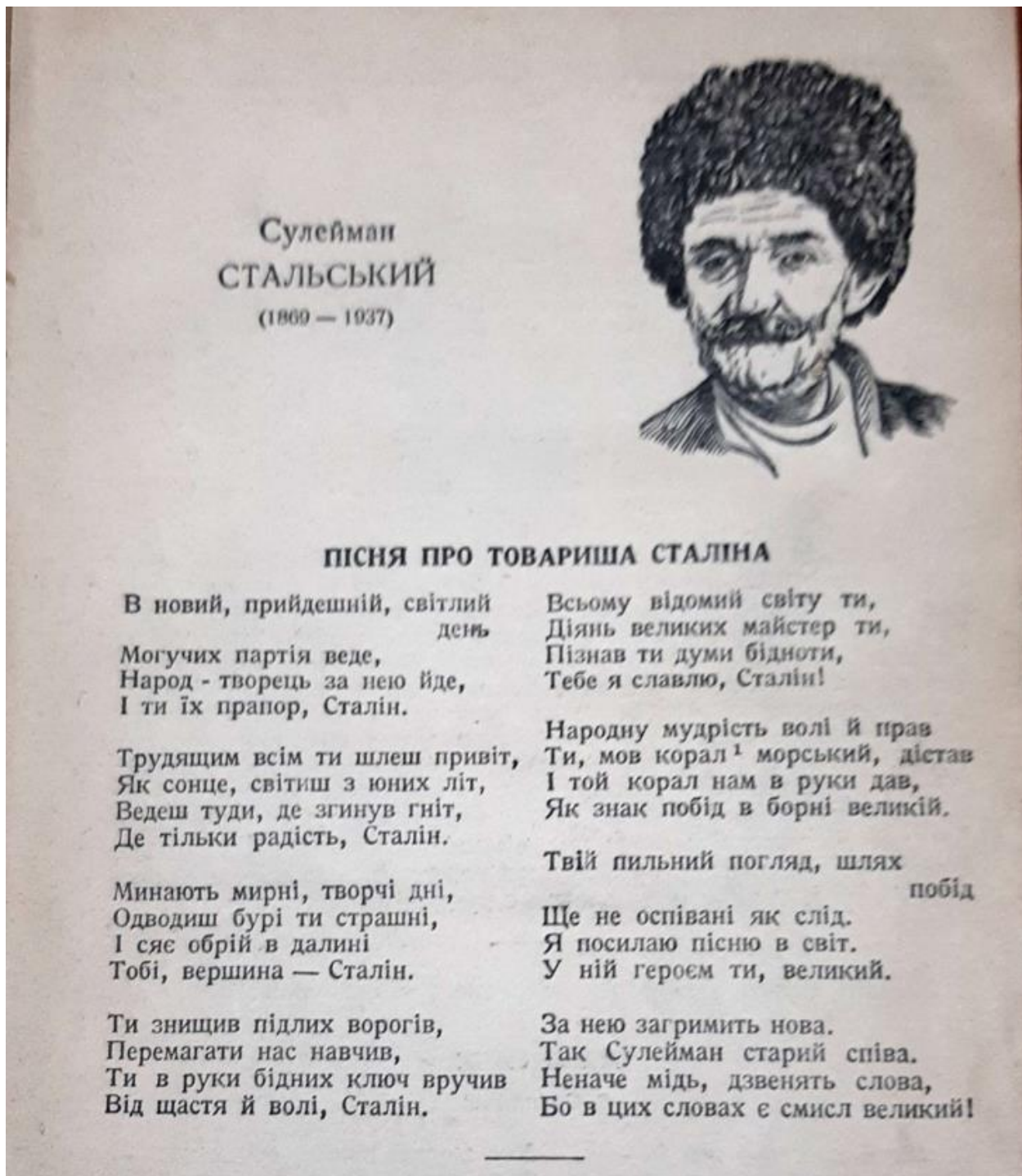

Рис. Д. 2. Вірш у підручнику Хрестоматія з української літератури: для 5 класу середньої школи (Київ, «Радянська школа». 1941. С. 5.)
«Пісня про товариша Сталіна». Автор Сулейман Стальський

Сулейман
СТАЛЬСЬКИЙ
(1869 — 1937)

ПІСНЯ ПРО ТОВАРИША СТАЛІНА

В новий, прийдешній, світлий
день
Могучих партія веде,
Народ - творець за нею йде,
І ти їх прапор, Сталін.

Трудящим всім ти шлеш привіт,
Як сонце, світиш з юних літ,
Ведеш туди, де згинув гніт,
Де тільки радість, Сталін.

Минають мирні, творчі дні,
Одводиш бурі ти страшні,
І сяє обрій в далині
Тобі, вершина — Сталін.

Ти знищив підлих ворогів,
Перемагати нас навчив,
Ти в руки бідних ключ вручив
Від щастя й волі, Сталін.

Всьому відомий світу ти,
Діянь великих майстер ти,
Пізнав ти думи бідноти,
Тебе я славлю, Сталін!

Народну мудрість волі й прав
Ти, мов корал¹ морський, дістав
І той корал нам в руки дав,
Як знак побід в борні великій.

Твій пильний погляд, шлях
побід
Ще не оспівані як слід.
Я посилаю пісню в світ.
У ній героєм ти, великий.

За нею заgrimить нова.
Так Сулейман старий співа.
Неначе мідь, дзвенять слова,
Бо в цих словах є смисл великий!

ДОДАТОК Е

Вірші у періодичних журналах

Рис. Е.1. Вірш «Пісня Піонерів». В. Кравець, учень 6 класу 18 школи м. Запоріжжя. (*Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: Дитвидав, 1940. № 6. С. 24*)

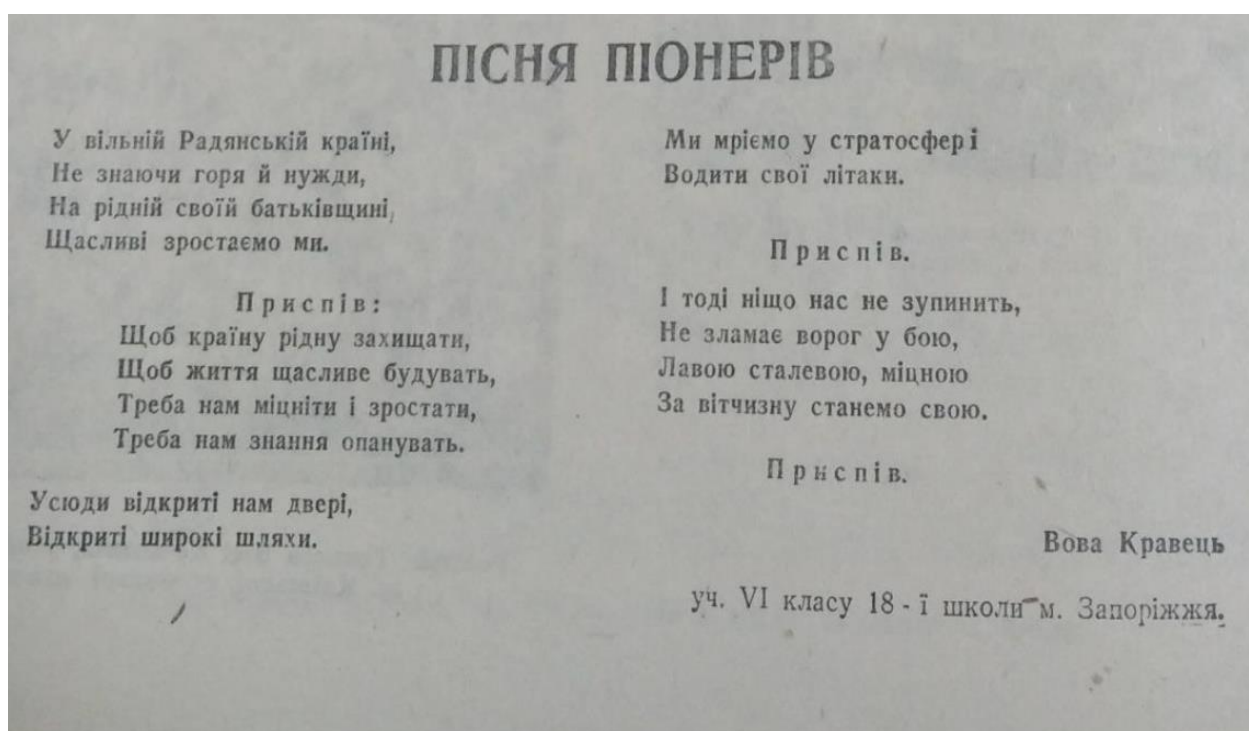

Рис. Е. 2. Вірш «Пісня радості» І. Нехода. (*Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів.*

Київ: Дитвидав, 1935. № 9. С. 16)

Ів. Нехода

Пісня радості

І сонце веселе над нами,
І хвиля веселій із нас...
Радійте і тато і мама, —
Заходьте, ребята, в Палад.

Приспів:

Ми Леніна-Сталіна партію любим,
Вам гарно і весело жити.
Товаришу Постишеві, любий —
Спасибі тобі і привіт.

Ну, як же, ну, як не радіти. —
В робочім парламенті Рад
Відкрито найкращай у світі
Палад для щасливих ребят.

Приспів.

Ми носимо лепіньський галстук, —
Як сонце сіє в віках.
Крайна вручила нам щастя, —
Ключі — вже у наших руках.

Приспів.

Хай крутить метелицю вітер,
А в нас — і увечері день.
Такого Паладу — у світі —
Немає ні в кого, ніде.

Приспів.

Дарна, що за ніччями вечір, —
Нехай замірює мете.
І озникну пташки в нас щобечуть, —
Ваш сад і дімою цвіте.

Приспів.

У наших аеромайстернях
Нас будуть пілоти учить, —
Ми хочемо — ми ж піонери —
Знайти і од неба ключі.

Приспів.

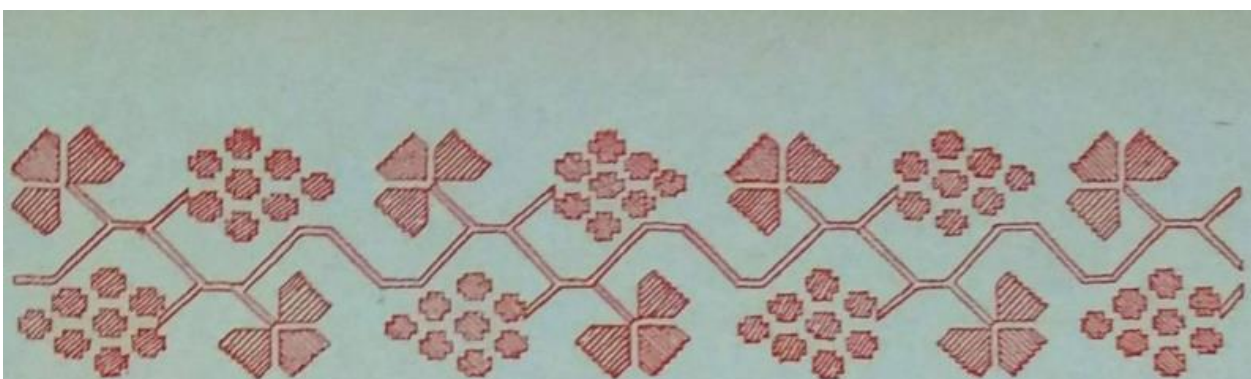
Ми гора ніколи не знаєм, —
Ніколи не будемо й знаць.
Це дивець великий наш Сталін, —
Щоб гарно було для ребят.

Приспів.

Росте комсомолові зміна...
Щасливе дитинство у нас,
Во вся ваша рідна країна —
Сама — як чудовий Палад.

Читай у наступному номері „Піонерія“ про свято відкриття чудового Паладу піонерів та жовтенят ім. П. П. Постишева.

Рис. Е. З. Вірш «Збиралися козаченьки – пісня радянських козаків».
(Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для
піонерів та школярів. Київ: Дитвидав, 1937. № 10. С. 5.)

ЗБИРАЛИСЯ КОЗАЧЕНЬКИ

(Пісня радянських козаків)

1

Збиралися козаченьки рано
вранці на зорі,
Думу думали велику на
колгоспному дворі.
Коли б нам тепера, хлопці, в гості
Сталіна позвать,
Щоби Сталіну самому всі
багатства показать,

2

Показати б, похвалитись
Нашим ділом молодим.
Приїзди, товариш Сталін,
Рідний батьку, приїзди.
Всіх стахановців до тебе
Ми назустріч пошлемо,

У дорогу кращих коней
Ми джигітам віддамо.
Будеш їхать через поле —
Полюбуйся, дорогий;
Умивається росою
Хліб козацький навкруги.
Будеш їхать — сам побачиш,
На колгоспному дворі
Розцвітають наші діти
Буйним маком на зорі.
На бучнім бенкеті нашім
Спів дівчата заведуть,
Літаки до хмар підв'інуть,
Шовком небо розіш'ють.
Од високого Казбека
До Каспійських берегів
Завдяки тобі буде
Доля наших козаків.

Рис. Е. 4. Вірш «Нема пощади». Бедний Д. (Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: Дитвидав, 1936. № 9. С. 2.)

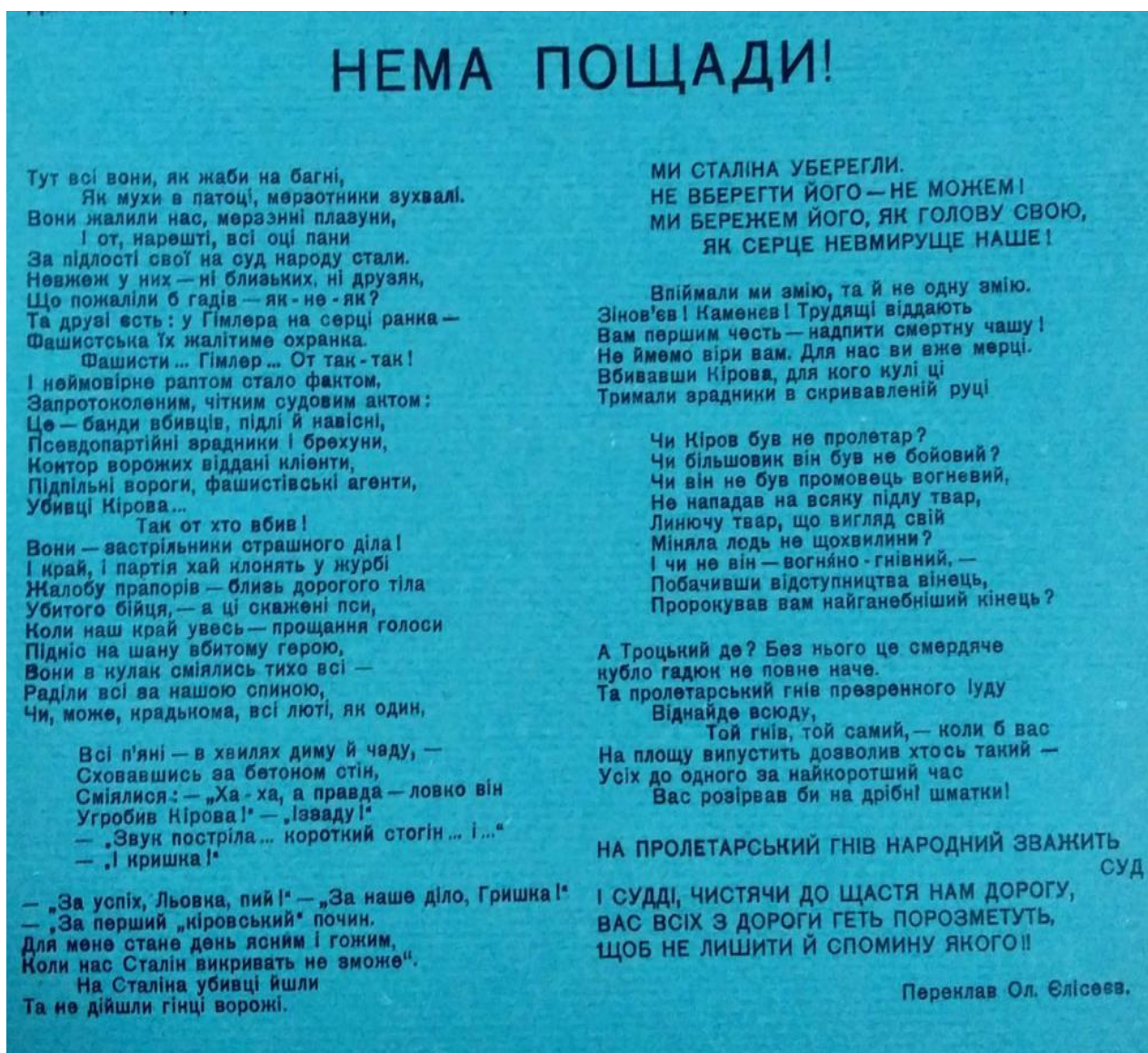

Рис. Е. 5. Вірш. «Пісня перемоги». Рильський М. (*Піонерія. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал для піонерів та школярів. Київ: Дитвидав, 1940. № 5. С. 7*)

НОВІ ПОЕЗІЇ З ЦИКЛУ „ЗАХІДНА УКРАЇНА“

ПІСНЯ НЕВОЛІ

Дні за днями пролітали,
Наче зграя журавлів.
Для панів ми шили й прями,
Жито жали для панів.

Жали жито, ще й пшеницю,
Поливаючи слізьми,
До криниці - студениці
Припадаючи грудьми.

Ой, кринице - студенице,
Що в тобі не знати дна...
Ти нас, пісне - чарівнице,
Розважала лиш одна.

Наші сльози, наші болі
Виливали ми в піснях,
І росло на нашім полі
Жито в росах, як в сльозах.

ПІСНЯ ПЕРЕМОГИ

Як залунали плач і гнів
Зза панського кордону,
Народ послав своїх синів
Братам на оборону.

Не марно пролилася кров,
Тікали геть панове,—
У башті танковій Хрущов
Стояв срібноголовий.

Палали пурпурові дні,
Котились вдаль дороги...
Наш Тимошенко на коні —
Це символ перемоги.

В одне злилась одна сім'я,
І сила в нас єдина,
І славить Сталіна ім'я
Західна Україна.